

Національна академія наук України
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка

На правах рукопису

МЕЛЕНЧУК ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

УДК 82.09 (477) „189/193”

**Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті
українського літературознавства**

10.01.01 – українська література

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук

Науковий керівник –
Соловей (Гончарик) Елеонора Степанівна,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРНО-ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА	
1.1. Джерела і витоки світоглядних засад С. Єфремова.....	8
1.2. Становлення С. Єфремова як літературознавця.....	26
1.3. „Історія українського письменства” С. Єфремова та її контекст. Історіографія „Історії українського письменства” С. Єфремова (О. Огоновський, Б. Лепкий, М. Возняк, О. Дорошкевич, М. Зеров, М. Грушевський, Д. Чижевський, Л. Білецький).....	39
1.4. Шевченківський (ІХ) розділ „Історії українського письменства”.....	52
1.5. Наукове осмислення літературно-критичної спадщини С. Єфремова українським літературознавством кінця ХХ – початку ХХІ століття.....	59
РОЗДІЛ 2. ШЕВЧЕНКІАНА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА	
2.1. С. Єфремов як популяризатор Т. Шевченка	
2.1.1. Боротьба довкола Т. Шевченка. Т. Шевченко у взаєминах з російською літературою. Погляд С. Єфремова на проблему „В. Белінський і Т. Шевченко”.....	76
2.1.2. Святкування ювілеїв Т. Шевченка.....	84
2.1.3. Могила Т. Шевченка.....	96
2.1.4. Пам’ятник Т. Шевченка.....	105
2.2. С. Єфремов як дослідник Т. Шевченка	
2.2.1. Дослідник біографії Т. Шевченка.....	114
2.2.2. С. Єфремов як коментатор епістолярію та Щоденника Т. Шевченка.....	127
ВИСНОВКИ	157
ДОДАТОК А	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	172

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап історії розвитку українського літературознавства дозволяє здійснювати нові підходи до його ґрунтовного вивчення та осмислення, поза ідеологічно-кон'юнктурною залежністю, чинною впродовж майже цілого ХХ століття. Досі в історіографії літературознавчої науки є ще чимало нерозкритих і нез'ясованих подій та фактів, які підпадали під заборони й табу радянської системи. Залишається актуальним повернення до української культури десятків, якщо не сотень призабутих письменників, учених, громадсько-політичних діячів, без яких неможливе цілісне осягнення історико-літературного процесу ХХ століття, першої його половини зокрема.

До початку 90-х рр. ХХ століття замовчування та фальсифікації зазнавали історія української літератури та літературна критика й публіцистика першої чверті ХХ століття. Серед проскрибованих упродовж багатьох десятиліть вирізняється постать одного з видатних представників літературознавчої науки кінця ХІХ – початку ХХ століття Сергія Єфремова – літературознавця, критика, публіциста, громадського та суспільно-політичного діяча, одного із засновників Всеукраїнської Академії наук, автора понад трьох тисяч публікацій. У радянську добу після розправи з С. Єфремовим його ім'я було викреслене з історії, табуйоване. Якщо його й згадували в окремих матеріалах, то виключно негативно, здебільшого в лайливому тоні. Він належить до генерації, яку згодом було визначено як „розстріляне відродження”. Саме С. Єфремов, як і багато інших відомих діячів освітньо-культурного процесу першої третини ХХ століття, стояв біля витоків української державності, за що врешті зазнав жорстокого покарання (арешту та ув'язнення, з якого не повернувся). Багата наукова й літературно-критична спадщина С. Єфремова у достатньо повному обсязі залишається й досі належним чином не поцінована, а то й взагалі не відома сучасному читачеві. Свого часу публікаціями С. Єфремова рясніли найавторитетніші видання – „Літературно-науковий вісник”, „Киевская старина”, „Рада”, „Нова рада”, „Русское богатство”,

„Записки НТШ”, „Україна”, „Записки Українського наукового товариства в Києві”, „Украинская жизнь”, „Книгарь”, „Громадська думка”, „Громада”, „Наше минуле” та багато інших. Збирання цієї спадщини, укладання бібліографії все ще тривають, нових видань явно недостатньо.

Реабілітація імені академіка С. Єфремова та його творчої спадщини на початку 90-х рр. ХХ століття стала поштовхом до активного зацікавлення вченим та його науковим доробком, що водночас зумовлювалося потребою ліквідувати прогалину в історії українського літературознавства, визначити цінність його праць в історико-культурному процесі ХХ століття, повернути їх у науковий обіг. На свого видавця та наукового коментатора ще чекає велика й тематично різноманітна епістолярна спадщина С. Єфремова, досі надто мало відома сучасному читачеві. Її дбайливе текстологічне вивчення дало би змогу внести суттєві доповнення не тільки до характеристики самого С. Єфремова, а й також його оточення – політичних та громадських діячів, письменників, видавців, учених тощо. Суть уведення епістолярію С. Єфремова в науковий обіг полягатиме в його систематизації, всебічному джерелознавчому й тематичному аналізі. Виняткову цінність для доповнення біографічного матеріалу про С. Єфремова становлять його щоденникові записи 1895 – 1896 рр., часу навчання в семінарії. „Щоденник 1895 – 1896 рр.” С. Єфремова потребує першочергового видання, відповідно – спеціального вивчення, аналізу та належного коментаря. Так само важко переоцінити і спогади С. Єфремова „Про дні минулі”, опубліковані лише в журнальному варіанті і дещо нерівномірно прокоментовані. На черзі й пошук нових літературно-критичних та публіцистичних праць С. Єфремова, частина яких і досі перебуває у складі різних архівів, їхня систематизація та подальше вивчення.

Важливе місце серед літературно-критичних праць С. Єфремова посідає його шевченкіана: понад 100 статей, рецензій, нарисів. Нині є вже чимало розвідок, присвячених локальним питанням шевченкіани С. Єфремова, проте це не розв’язує цілої проблеми: бракує спеціального ґрунтовного дослідження, присвяченого аналізу чи бодай опису шевченкознавчої спадщини С. Єфремова, його внескові у розвиток шевченкознавства в цілому. Не здобула належного поцінування його

велика популяризаторська робота у галузі шевченкознавства, її спонуки, завдання та суспільне значення. Зважаючи на все це, існує потреба комплексного аналізу шевченкознавчої спадщини С. Єфремова та обґрунтованих узагальнень на цю тему в контексті історичної доби, а також усієї наукової та літературно-критичної діяльності С. Єфремова. Саме цим визначається **актуальність** нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана згідно з планом наукової роботи відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України у руслі планової теми „Шевченківська енциклопедія у 6-ти томах” (Державний реєстраційний номер 0108U000937). Тема дисертації „Шевченкознавчий дискурс С. Єфремова у контексті українського літературознавства” затверджена Вченою радою Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 3 від 23 лютого 2006 р.) та на засіданні бюро науково-координаційної ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 2 від 11 квітня 2006 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є системний аналіз шевченкознавчих праць С. Єфремова й визначення їх місця і ролі у розвитку українського шевченкознавства. Означена мета обумовлює й **завдання** дисертаційного дослідження:

- визначити чинники, які впливали на формування світоглядних засад С. Єфремова; простежити основні етапи становлення та розвитку С. Єфремова-літературознавця;
- проаналізувати історико-літературну концепцію С. Єфремова у контексті його доби;
- зібрати, систематизувати, описати й проаналізувати шевченкознавчу спадщину вченого;
- дослідити особливості роботи С. Єфремова як коментатора текстів Т. Шевченка;
- з'ясувати роль і значення єфремовської шевченкіани у розвитку українського шевченкознавства.

З огляду на малодослідженість теми, відсутність у наукових виданнях, в тому

числі й академічних, ґрунтовного аналізу шевченкіани С. Єфремова як важливого історико-літературного явища, **об'єктом дослідження** постають монографії, статті, нариси, рецензії, огляди С. Єфремова, присвячені життєво-творчому шляху Т. Шевченка, із залученням його ж таки „Історії українського письменства”, архівних матеріалів, спогадів „Про дні минулі”, „Щоденників 1923 – 1929” – тобто доробок Єфремова-шевченкознавця у його максимальній повноті.

Предметом дослідження є шевченкознавча концепція С. Єфремова у контексті українського літературознавства кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Методи дослідження: У роботі застосовано історико-біографічний, історико-порівняльний, описовий та бібліографічний методи. За допомогою цих методів здійснено цілісний аналіз шевченкознавчої спадщини С. Єфремова, реконструкцію громадської та наукової діяльності вченого з урахуванням становлення та еволюції його світоглядних переконань, які формувалися та розвивалися в конкретному історичному середовищі. Дослідницький інструментарій описового та бібліографічного методів допоміг виявити обсяг шевченкознавчої спадщини С. Єфремова, встановити її хронологічні рамки та здійснити класифікацію зібраних матеріалів.

Теоретико-методологічною основою дисертації є теоретичні та історико-літературні праці І. Франка, О. Огоновського, Б. Лепкого, М. Возняка, О. Дорошкевича, С. Єфремова, М. Грушевського, М. Зерова, Л. Білецького, Д. Чижевського, І. Дзюби, М. Наєнка, Г. Грабовича, Ю. Барабаша, С. Павличко, Н. Шумило, Т. Гундорової, Е. Соловей, В. Смілянської та ін.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що шевченкознавча спадщина С. Єфремова, яка ще не була об'єктом спеціального дослідження, вперше стала предметом системного вивчення та аналізу. Зокрема здійснено повний опис публікацій С. Єфремова, в яких висвітлюються аспекти життєво-творчого шляху Т. Шевченка. На основі зібраних і проаналізованих матеріалів вперше визначені місце та роль єфремовської шевченкіани у розвитку шевченкознавства, а також українського літературознавства в цілому.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в дисертаційному

дослідженні результати можуть використовуватися при вивченні літературного процесу кінця XIX – початку XX століття, курсів історії української критики та літературознавства, при підготовці спецкурсів та семінарів про життєво-творчий шлях Т. Шевченка та С. Єфремова, написанні курсових, дипломних та магістерських робіт, а також при створенні посібників та підручників з історії розвитку літературно-критичної думки в Україні.

Особистий внесок здобувача. З метою повернення в науковий обіг та популяризації шевченкознавчої спадщини С. Єфремова було підготовлено до друку та здійснено видання: „С. О. Єфремов. Шевченкознавчі студії” (2008), де здобувач є упорядником. Укладено повну бібліографію шевченкознавчих праць С. Єфремова.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були викладені у формі доповідей та повідомлень на традиційних всеукраїнських шевченківських наукових конференціях у Черкасах (2004, 2006, 2009), у м. Кам’янці-Подільському (2004) та науковій конференції „Сергій Єфремов – український учений і громадсько-політичний діяч та історія національного відродження” у м. Києві (2006). Дисертація обговорювалася на засіданні відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 5 від 18 березня 2010 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у чотирьох наукових статтях, надрукованих у наукових фахових збірниках, акредитованих ВАК України.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них 161 – основного тексту та 10 – додатку. Список використаної літератури налічує 390 позицій.

РОЗДІЛ 1

ЛІТЕРАТУРНО-ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

1.1. Джерела і витoki світоглядних засад С. Єфремова

По смерті російського імператора Миколи I, політика якого спрямовувалася на придушення українського національно-визвольного руху, здавалося, все мало бути по-іншому. Українська громада на чолі з творчою інтелігенцією, сподівалась нарешті на відродження національної культури. Однак на другу половину XIX століття припало знову чимало заходів, спрямованих на остаточне винищення української ідеї. Проте навіть прийняття двох нещадних законів – у 1863 р. Валуєвського циркуляру та у 1876 р. Емського акту, зміст яких був спрямований на заборону та винищення всього українського, особливо письменницьких та культурницьких традицій, не досягло сподіваного результату. На початку 80-х – 90-х рр. XIX століття відзначається деяке послаблення протиукраїнських законодавчих актів; це спричинило активний сплеск творчих сил. В українському письменстві здійснюється спроба полишити старі форми та ідеї, запозичуючи модель європейської традиції творення літератури. Плеяда молодих письменників, а разом і долучений до цього процесу цілий гурт літераторів старшого покоління, вивели українське письменство на новий рівень, цілком відмінний від попереднього традиційного, класичного. „Кінець XIX – перша половина XX століття, – пише сучасна дослідниця, – є добою фактичного винищення умов, в яких нормативно відтворювалася класична українська культура, її моральні й естетичні цінності [213, с. 6]”.

Перші десятиліття XX ст. характеризуються строкатістю течій та напрямів, що свідчить про складний процес з'яви модернізму на українському ґрунті. В цей час активно розвиваються українське літературознавство, критика, публіцистика, котрі тісно взаємодіють з літературою. Чимало письменників стали визнаними майстрами не лише художнього слова, а й критичної думки (І. Франко, Леся Українка, О. Маковей, М. Коцюбинський та ін.). Професійно ж займалися літературною

критикою такі визначні діячі, як М. Зеров, М. Євшан, С. Єфремов, П. Филипович, М. Грушевський, пізніше Д. Чижевський та ін.

Сергій Єфремов належить до числа тих визначних українських діячів культури, хто залишив по собі ще й надзвичайно цінний мемуарний матеріал, який можна назвати достеменним документом епохи. Унікальність матеріалу визначається його вагою – науковою, літературно-художньою та суспільно-політичною. Спогади „Про дні минулі”, в яких домінуючим є образ автора, допомагають скласти всебічне й цілісне уявлення про особу С. Єфремова, витоки його духовного становлення та розвитку як особистості, представника й речника своєї нації, переосмислити попередні уявлення та вже існуючі характеристики вченого.

Прикметно, що саме в мемуарному жанрі взагалі спостерігається виняткова свобода мислення, висловлення найпотаємніших думок, які не часто звучать уголос. Як зазначає М. Коцюбинська, „сповідальність зумовлює і особливу настроєвість спогадів, нахил до автоспостережень і самоаналізу, що виливається у специфічний мемуарний „потік свідомости”, рельєфність і неповторність окремих кадрів з кінофільму пам’яті [206, с. 59]”. С. Єфремов, під час написання спогадів, дотримувався чіткої хронологізації подій, розпочинаючи оповідь з раннього дитинства й завершуючи подіями січня 1906 року. Тому ці спогади – надійна основа для майбутнього життєпису С. Єфремова.

Народився Сергій Олександрович на Звенигородщині в с. Пальчик теперішньої Черкаської області 6 (18) жовтня 1876 року в родині потомственного священика. Коріння роду по матері сягає кінця XVIII століття. Очевидним є те, що давні традиції родини наклали відбиток на виховання всіх тринадцятьох дітей Олександра та Дарії Єфремових, які, за висловом мемуариста, були „способні” і добре вчилися по школах [135, с. 183]”. Образи батька та матері постають з рельєфними характерами, внутрішнім світом. Батьки були першими духовними вчителями і світочами для С. Єфремова. Їх роль у вихованні дітей була ключовою, найголовніше – вони сприяли виборві життєвої позиції кожного зі своїх чад, незалежно від власних переконань: „І коли я найбільше чому вдячний своїй родинній атмосфері,

так це за те, що вона не пробувала вести мене, а попускала повіддя досить легко й давала волю йти куди схочу й вибирати дорогу, яку схочу. Було це не без боротьби – це само собою, але й боротьба тут тільки гартує вдачу й підготовляє до справжньої боротьби там, у житті [135, с. 183]”. У дитинстві закладаються основи майбутньої особистості. С. Єфремов у цьому плані перебував у досить комфортних умовах, які сприяли його доброму саморозвиткові. „Теплота матеріної любові, життя серед природи й товаришування з великим народом в особах малих Пилипків (сусідські хлопчики. – *О. М.*) – ці три основи доброго розвитку – це врожайне насіння жива доля послала мені з самого малечку. Так само змалечку дала мені щастя жити серед робочої атмосфери й заціплювати в собі ту робочу дисципліну, без якої не може виховатись справжня людина, – пише С. Єфремов [135, с. 212]”. Християнські традиції та виховання в релігійному середовищі були першоосновою світоглядних засад С. Єфремова. Формування характеру, вдачі, працьовитості, притаманної С. Єфремову, відбувалися цілеспрямовано в національному дусі. Любов до праці сформувалася ще в дитячі роки й пізніше виразно відбилася на цілому способі життя.

З детальної оповіді про дитячі роки разом дізнаємося, як Сергій здобував початкову освіту. „Обертаючись до своєї початкової науки, – пригадує С. Єфремов, – мушу по щирости признатися, що учень з мене був вельми непутящий і ледачий і своїм учителям – сестрі, а влітку – комусь з братів – завдавав чимало клопоту й незадоволення. [...] Пам’ять у мене була добра: досить було раз прослухати або уважно щось прочитати, щоб я міг те переказати од слова до слова, скоро воно мене зацікавлювало. [...] Самий метод моєї початкової науки був такий, що вщеплював непереможну відразу до всякої офіційної науки і примушував допитливий дитячий розумець шукати собі поживи деінде, поза кругом офіційної науки. [...] Це я знайшов у необов’язковому читанні [135, с. 214 – 215]”. У батька була достатньо велика бібліотека, малий Сергій пізнавав її глибини самотужки: „батька я рідко бачив за книжкою, матері було ніколи за хатньою роботою, старші діти приїздили з шкіл тільки на вакаціях, але опріч одного брата, Хведора, вони теж до книжок невеликий мали нахил [135, с. 215]”. С. Єфремов читати почав дуже рано, причому

як по-церковному, так і „гражданкою”. Серед перших прочитаних книг, які стали основою самоосвіти, були різноманітні навчальні підручники та хрестоматії російських педагогів-письменників та істориків-публіцистів (В. Водовозов, П. Перевлеський, Д. Іловайський), підручники для початкового навчання К. Ушинського „Детский мир и Хрестоматия” (1861) та „Родное слово” (1864), твори зарубіжних, російських та українських письменників (Жюль Верн, І. Тургенєв, М. Карамзін, О. Пушкін, В. Короленко, М. Гоголь, Марко Вовчок, І. С. Нечуй-Левицький та ін.). С. Єфремова та лектура спонукала збагачувати власні знання з різних галузей наук, виховуватися естетично, розвивати логічне мислення, виробляти власну думку про ті чи інші явища. Особливо багатий матеріал давав перегляд старих періодичних видань, серед яких були: „Маяк”, „Сын отечества”, „Русское слово”, „Русская мысль”, „Отечественные записки”, „Вестник Российского Красного Креста” та ін. Те безсистемне читання всього без винятку, що потрапляло до рук, стало своєрідним фундаментом для визначення курсу літературних зацікавлень, сприяло усвідомленню свого призначення на ниві українства. Завдяки читанню С. Єфремов отримав різнобічні знання, які згодом стали стрижнем його наукових досягнень. „Може, найдивніше те, що таке безладне й недоцільне читання, – пише С. Єфремов, – не тільки не одбило мене од рідного ґрунту, а навпаки, привертало до його і – сміливо кажу це – посіяло перше насіння мого українства [135, с. 224]”. Не що інше, як самоосвіта, за словами С. Єфремова, допомогла йому при навчанні спочатку в бурсі, а згодом і в духовній семінарії.

Важливу роль у житті С. Єфремова відіграло знайомство з „Кобзарем” Т. Шевченка, яке теж відбулося в дитинстві. „Я перечитав його вперше занадто рано, – пише С. Єфремов, – щоб міг зрозуміти й оцінити зміст. Самий же факт „мужицької” мови в книжці мене не дивував, бо українські книжки я вже читав, і здавався мені зовсім натуральним. Пам’ятаю, що з усього „Кобзаря” найдужче врізалися мені тоді в пам’ять „Катерина”, „Наймичка”, деякі епізоди з „Гайдамаків” та „Назар Стодоля”: очевидно, те, що мало конкретніший зміст, доступний розумінню малого хлопця. Геніяльну лірику Шевченка знайшов для себе я вже згодом, коли почав свідомо шукати підпори для своєї національної стихії [135,

с. 221]”. Саме цей факт дає можливість говорити про початки зацікавлення С. Єфремовим творчістю Т. Шевченка, яка стала в майбутньому основою його наукової діяльності. Саме тут початки та витoki єфремовської шевченкіани. Поступове сприйняття та глибоке пізнання творів Т. Шевченка допомогло С. Єфремову багато чого зрозуміти для себе, накреслити основні життєві орієнтири, а найголовніше – виробити власну концепцію українського письменства.

За тодішніми приписами та родинною традицією, Єфремов, як і старші його брати, після здобуття початкової освіти в Уманській бурсі, продовжив своє навчання у Київській духовній семінарії: „здавалося, походження назавжди визначить долю [159, с. 5]”. Та склалося все по-іншому. Навчання у семінарії розчарувало юнака. Інтелектуальний і духовний рівень семінаристів та й самих викладачів був настільки низьким, що С. Єфремову, зрештою, стало затісно у семінарському середовищі. Навчальна програма не задовольняла інтелектуальних потреб С. Єфремова: він прагнув більш глибоких знань. Молодий Єфремов цікавився багатьма науками: всесвітньою історією, психологією, філософією, логікою, фізикою, однак найбільше його цікавили література та життя суспільне. Серед семінарської молоді були й такі, котрі, відчуваючи брак науки в рідній *alma mater*, займалися самоосвітою; до цього гурту долучився і С. Єфремов. Разом із товаришами він проводив просвітницьку роботу серед семінаристів. Тих, які більш-менш піддавалися впливові, С. Єфремов намагався розворушити: викликати інтерес до читання газет та журналів з метою ознайомлення із суспільними, літературними явищами того часу. У „Щоденнику” від 5 січня 1895 року С. Єфремов занотував: „Я заміряюся трохи розворушити своїх товаришів: з нового року почнемо передплачувати який-небудь гарний журнал. Коли я забалакав про се перед Різдвом, то більшість товаришів згодилась дуже радо. Побачимо, що скажуть після Різдва, приїхавши з дому! Може різдвяні веселощі виб’ють з голови бажання читати що-небудь гарне, що-небудь без семінарської „закваски”. Ся „закваска”, сказати правду, багатьом дуже подобається, так, що може перемогти ще прагнення до чогось іншого [159, с. 8]”. Та ще більше надихнуло С. Єфремова, коли на його пропозицію пристало чимало семінаристів: „Більшість згодилась дуже радо, – і от через кілька днів ми будем читати власне „Русское

богатство”. Я дуже радий, що так обійшлося: море товаришів вийдуть справді інтелегентними людьми... [159, с. 11]”. Пристрасть до читання сприяла знайомству із кращими зразками української та зарубіжних літератур. С. Єфремов був добре обізнаний з творами В. Скотта, Дж. Байрона, В. Гюго, по кілька разів перечитував твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, П. Куліша, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого та ін. Особливе враження на С. Єфремова справили заборонені на той час поезії Т. Шевченка, видані М. Драгомановим у Женеві. Бо, як зазначає П. Одарченко, саме під час навчання у семінарії „допитливий юнак знайшов тут невичерпний матеріал до читання [272, с. 180]”. Література доби романтизму пробудила у С. Єфремова національну свідомість, інтерес до української історії, культури, мови. Те, що почав розуміти для себе С. Єфремов, він намагався показати і прищепити своїм семінарським товаришам. „Книги, – пише у спогадах С. Єфремов, – давали знання й привчали до серйозного читання. Складали той фактичний фундамент, на якому далі вже можна було надбудувувати ідеологічну будівлю свого світогляду [136, с. 134]”. Ще одним позитивним моментом у справі читання, на думку С. Єфремова, було те, що воно „допомагало виробці такого світогляду, що вже з певною критикою ставишся до авторів та їхніх творів [136, с. 135]”. Самоосвіта зіграла вирішальну роль у становленні С. Єфремова як особистості, виборі життєвих пріоритетів та засвоєнні найпростіших істин філософії буття. У семінарські роки відбувся „кризис в політичних поглядах [136, с. 137]”, після ознайомлення з багатьма таємними документами, спогадами сучасників, архівними матеріалами із історії Російської імперії XVIII – першої половини XIX століття [136, с. 161], він остаточно зрозумів небезпечну природу панівного самодержавного ладу. Синтезування набутих знань, добування з них справжньої істини – стало основним пріоритетом для С. Єфремова. Утвердження української національної ідеї в свідомості юнака відбувалося поступово, але неухильно.

Важливу роль у житті С. Єфремова відіграло знайомство з дяком Йорданської церкви на Подолі у Києві Лукою Скочковським, з ініціативи якого у 1888 році виникла таємна організація „Ельдорадо”. До її складу входили семінаристи, в тому

числі С. Єфремов, які займалися самоосвітою і культурницькою роботою. Як пригадує С. Єфремов, „завданням громади було виховати свідомих українців, отже, самоосвіта – і спеціальна українська, і загальна – на першому стояла плані. Наша громадська бібліотека, певна річ, нелегальна, у великій тут ставала пригоді [У помешканні Луки Скочковського була велика бібліотека, книгами якої користувалися семінаристи – О. М.]. Ми тут знаходили все, що тільки можна було тоді добути по-українському і про українську справу – навіть закордонні, переважно львівські видання. [...] Але щоб стати свідомим українцем, треба було бути – так ми розуміли – загальноосвіченою й добре розвиненою людиною, і через те справа самоосвіти загальної також стояла у нас досить високо [136, с. 146 – 147]”. Користування бібліотекою Луки Скочковського, яка мала статус „громадської”, активна участь у зібраннях громади підказали С. Єфремову потребу фіксувати на папері найбільш важливі думки і роздуми на теми українства. А членство в громадській організації „Ельдорадо”, де, за словами С. Єфремова, була перша „товариська критика та заохота, яка додавала гарту моїм хлоп’ячим літературним замірам [136, с. 146]”, – ще більше утверджувало в прагненні присвятити себе боротьбі за українську справу.

Практично відтоді бере початок входження С. Єфремова до кола інтелігенції, основною метою якої було відродження національної ідеї. В цей час він знайомиться та налагоджує контакти з багатьма відомими людьми того часу. На зустрічі з активною молоддю приходили М. Грушевський, В. Антонович, О. Кониський, О. Лотоцький, які від самого початку заслужили авторитет у „ельдорадівців”: без них не обходилося жодне зібрання. Під впливом „Ельдорадо”, С. Єфремов формувався як особистість, саме тоді був закладений фундамент його літературній праці, „і те, що запало до його душі у цей час, він зберіг на все життя [160, с. 6]”, – слушно твердять автори передмови до його „Щоденників 1923 – 1929”. Клуб „Ельдорадо” став першим духовним університетом для С. Єфремова. У нього прокинулося бажання писати, тяжіння до письменницької праці. Він пробує свої сили у жанрі художнього письма, з-під його пера виходить кілька десятків белетристичних творів, переважно оповідань. Членство в „Ельдорадо” давало

можливість вправлятися в написанні та виголошенні рефератів на різні теми. Майже постійно громадівці активно долучалися до організації та проведення свят національного характеру, чільне місце серед них відводилося святкуванню роковин Т. Шевченка. Із щоденникових записів та зі спогадів С. Єфремова дізнаємося, що, як правило, святкування шевченківських роковин супроводжувалося читанням рефератів про життя і творчість поета, активним обговоренням різних питань, пов'язаних із постаттю Т. Шевченка. У своїх рефератах порушував окремі проблеми шевченкознавства й С. Єфремов.

Значний вплив на формування світогляду С. Єфремова справили праці російських критиків та публіцистів II половини XIX століття – В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Д. Писарева, О. Скабичевського, П. Лаврова, М. Шелгунова, А. Щапова, Н. Михайловського. У семінарські та студентські роки С. Єфремова надзвичайно цікавило суспільне життя. І серед громадівців часто точилися дискусії на політичні теми. Зважаючи на політичну ситуацію кінця XIX століття, коли інтелігенція в Росії поділилася на два ідеологічні табори – марксистів та народників, громадівці не могли залишитися осторонь цих проблем. Найбільше інформації С. Єфремов діставав із періодичних видань, які непогано відбивали стан справ у тодішньому політикумі. Серед таких були: „Русская Мысль”, „Вестник Европы”, „Киевская старина”, „Русское богатство”, „Мир Божий”.

У цей час як у російську, так і в українську культуру із Західної Європи проникають позитивістські тенденції, які знаходять відгук у середовищі інтелігенції. Саме в цьому річищі продовжується світоглядне становлення і самого С. Єфремова. Відомо, що формування позитивізму (як його ще називають – філософії „позитивного” знання) припадає на середину XIX століття й спочатку поширюється у західноєвропейській культурі – філософії, політиці, педагогіці, історіографії й літературі. Основними представниками та теоретиками позитивізму у Європі були Огюст Конт (Франція), Джон Стюарт Мілль й Герберт Спенсер (Англія), Якоб Молешотт та Ернст Геккель (Німеччина), Роберто Ардіго (Італія). Ідейним підґрунтям позитивізму був розвиток науки та техніки, що мав сприяти суспільному прогресу, відповідно, йшлося про закономірності суспільного розвитку:

саме суспільство також мало підлягати науковому пізнанню, що згодом вклалося у поняття „соціологія”; зрештою, наукове пізнання, на думку позитивістів, є безмежним. Поступово позитивізм утверджувався й на українському ґрунті як послідовний та закономірний етап духовної еволюції людства [301, с. 27]. Як зауважує Л. Савчук, саме І. Франко „чи не найбільше спричинився до популяризації позитивізму в Україні й найбільш органічно використав його в підмурівках власної ідейно-естетичної доктрини [301, с. 27]”. Проте не тільки І. Франко активно долучався до формування засад позитивізму: серед прихильників останнього вирізняються постаті М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, М. Старицького та ін. Зауважимо, що на творчості саме цих письменників С. Єфремов вибудовував власний світогляд, визначав діапазон зацікавлень. Вплив позитивізму на С. Єфремова логічно супроводжувався й тим, що згодом він успадкував методологічні принципи культурно-історичної школи, яка склалася саме на основі позитивістської філософії. Заснування французьким мислителем О. Контом окремої науки – соціології дало поштовх до її розвитку в Росії, зокрема відбулося зародження цілого ряду соціологічних шкіл і напрямків, що перебували в тісному зв’язку з ідеями позитивізму. До відомих тогочасних російських соціологів належали М. Карєєв, П. Лавров, Н. Михайловський; їхні праці поклали початок спеціалізованій соціологічній літературі.

Журнал „Русское богатство” відкривав можливість ознайомлення з ідеями російського філософа та соціолога кінця XIX – початку XX століття, лідера народницького руху Н. Михайловського, який на той час вів у журналі розділ „Литература и жизнь”. С. Єфремову припав до смаку „гуманістичний пафос соціологічних поглядів Н. Михайловського [38, с. 83]”. Спогади С. Єфремова допомагають зрозуміти причину тогочасного захоплення ідеями російського народництва, тісно сполученого із позитивізмом. У соціологічній системі Н. Михайловського С. Єфремов знайшов теоретичне підтвердження власним поглядам у боротьбі за загальнонаціональні інтереси. Основна ідея, що цікавила в цей час С. Єфремова, – національне відродження України. Взявши російську народницьку концепцію за основу, С. Єфремов переніс її засади на національний

грунт. Близькою С. Єфремову виявилася „теорія боротьби за індивідуальність” у трактуванні Н. Михайловського, „де він „ставити nicht” до вимогань громади [136, с. 156]”. На відміну від Н. Михайловського, який відносив до „nicht” особу однієї людини і її боротьбу за індивідуальність, С. Єфремов подивився на цю проблему ширше. Він застосував „nicht” Михайловського до нації в цілому, „добачаючи в національній боротьбі пригнічених націй також свого роду боротьбу за індивідуальність – національну [136, с. 156]”. Саме таким чином народництво відіграло значну роль у всій роботі науковця. У наукових колах того часу неоднозначно сприйняли позицію С. Єфремова і неодноразово він терпів нещадну критику на свою адресу і навіть на все життя отримав тавро „народника”, – при тому, що конотації самого слова зазнавали змін у часі, але з переважанням негативних. У сучасному літературознавстві народництво С. Єфремова теж трактують по-різному. Побіжно до цієї теми зверталися М. Наєнко, С. Павличко, Ю. Ковалів, О. Варенікова. Надмірний радикалізм, брак об’єктивної оцінки народницькій літературі й напрямку зокрема, присутні у студіях Соломії Павличко. У збірці праць „Теорія літератури” знаходимо висловлювання про шкідливий вплив народництва як „способу художнього існування літератури [278, с. 39]”, мотивовані тим, що це тільки заважало творити якісну літературу. Розглядаючи народництво як ідеологічну модель і його вплив на літературні жанри, С. Павличко вважає, що найбільше постраждала від народницької ідеології літературна критика. Дослідниця твердить, що „критика вказувала письменникам, як потрібно писати, і бачила в цьому свою головну роль. [...] Критик мав бути вихователем письменника, а письменник – вихователем народу [278, с. 46]”. Народницька форма критики з її наказовістю, у розумінні С. Павличко, від’ємно відбилася і на літературно-критичних працях С. Єфремова.

О. Варенікова стосовно народництва С. Єфремова має дещо інші міркування: „Культ вільної самоцінної людини, проповідь активності, відразу до системи соціального устрою, де гнобиться людина – усе це знаходило відгук у Єфремова і стало основою його соціально-політичних поглядів [38, с. 83]”. С. Єфремов залишався відданим ідеям Н. Михайловського досить довгий час, бо цей останній

„залишив не тільки численні праці цього напрямку (тобто народницького – *О. М.*), – стверджує М. Наєнко, – а й теоретичне обґрунтування його. Це був останній спалах продуктивної свого часу історичної методології, після якого почались або суто наслідувальна інтерпретація, або цілковита вульгаризація (в радянському літературознавстві) [251, с. 101]”. В українському літературознавстві С. Єфремов вважається останнім яскравим представником народницького напрямку, і немає рації говорити нині про його негативний вплив на українську літературу та літературознавство зокрема. У конкретних обставинах життя України кінця ХІХ – початку ХХ століття, – а це безперервні утиски українства в умовах русифікаторської політики російського царизму, – народницький напрямок виконував важливу суспільну роль. Зрештою насправді, за висловом В. Моренця, „українське «народництво» виявилось **частковим випадком** (підкреслення автора. – *О. М.*) позитивізму [246, с. 51]”, при цьому виявивши тривалу й міцну пов’язаність саме з „«позитивними» уявленнями про літературу й мистецтво [246, с. 51]”. Саме народництво як ідеологічна модель спонукало селянство звільнитися від кріпацтва, по-новому осмислити сенс свого життя, здобувати освіту та прилучатися до досягнень науки й техніки. І це найбільший, очевидно, позитив народницького напрямку, в чому був глибоко переконаний і С. Єфремов. На жаль, модерністи здебільшого скептично й упереджено ставились до народників, огульно звинувачували їх у пропагуванні старих традицій, які вже давно, мовляв, втратили свою актуальність.

На формування „національної свідомості та скріплення національних позицій [136, с. 157]” С. Єфремова мало вплив і театральне мистецтво, передусім український „театр корифеїв”. Саме цей для С. Єфремова став невичерпним джерелом його духовного росту. З особливим трепетом він відвідував вистави українських труп М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, про що неодноразово із захопленням розповідав у своїх „Щоденниках 1895 – 1896”.

Року 1895, після двох доносів, „Ельдорадо” було ліквідовано, а Лука Скочковський, після звільнення з посади диякона, переїхав у Таврію, де працював парафіяльним священиком. С. Єфремову пощастило unikнути репресій і він вступив

до Київського університету святого Володимира на юридичний факультет. За роки навчання в університеті (1897 – 1901) він не тільки ґрунтовно вивчає право, а й далі цікавиться літературою. У 1895 році за ініціативою членів Київської громади, до якої входили О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Доманицький, а також С. Єфремов спільно з редакцією журналу „Киевская старина” заснували видавництво „Вік”, яке до 1905 р. вважалося єдиним великим українським видавництвом, С. Єфремов був одним із його керівників. За час свого існування (до 1918 р.) видавництво здійснило чимало видань, в тому числі й безприкладну на той час тритомну антологію „Вік”. Пріоритетним завданням вважалося насамперед видання книг для народу, оскільки, особливо на селі, відчувався дефіцит української книги. Високу оцінку видавничої діяльності Єфремова знаходимо, зокрема, в П. Одарченка. Діяльність у видавництві сприяла новим знайомствам С. Єфремова та входженню „у гущу робітничого українського життя [137, с. 144]”. Плідна робота „Віку” розпочинається з 1898 року, тобто ще в час навчання С. Єфремова у Київському університеті. Тісне знайомство зі студентською молоддю сприяє глибшому розумінню її настроїв та прагнень. У студентських колах дедалі частіше відбуваються, як тоді це називали, „розрухи”. Це були часи духовного піднесення, позначені „розворушенням політичних інтересів, як і взагалі друга половина 90-х років, живішим биттям громадського живчика та піднесенням революційних шуканнів. [...] Це була підготовка до 1905-го року, коли люде, які тоді вийшли на арену політичного життя, набирались досвіду, виробляли світогляд свій і вперше стиналися в смертельній боротьбі з самодержавієм, в якій один із супротивників мусив конче знайти собі смерть [138, с. 176]”, – пригадує С. Єфремов. „Боротьба” для С. Єфремова, зважаючи на політичне становище кінця XIX – початку XX століття, була головним пріоритетом у подоланні „темноти російської”, він ставив її понад усе й надавав значення обов’язковості. Молодь була головним рушієм у концептуальному виробленні ідеї національно-державного відродження України, її незалежності. На думку І. Колесник, „бездержавні форми розчленованого історичного буття українського народу і національне культурне відродження зумовили надмірну ідеологізацію діяльності істориків, заангажованість їхньої

свідомості соціально-політичною думкою [194, с. 9]”. Ця ідеологізація поширювалася й на інші сфери буття. Політика захоплює значну кількість активної молоді. Зацікавлення С. Єфремова громадсько-політичним життям також ініціює його вихід на арену українського політикуму кінця XIX – початку XX століття. Політичні погляди С. Єфремова на той час були уже значною мірою сформовані. Сповідуючи „ідеали драгомановського соціалізму, який ґрунтувався на гуманізмі та етичному розумінні громадської справедливості [25, с. 145]”, (або, в розумінні С. Єфремова це звучало як „крайня потреба політичних вольностей та еволютивний розвиток громадського устрою [138, с. 185]”), тяжіючи до концептуальних засад народництва Н. Михайловського, С. Єфремов широко застосовував набуте у громадсько-політичній діяльності. Її початком стала участь у створенні 1897 року таємної Загальної безпартійної української організації, яка мала на меті консолідувати всі українські сили в спільній боротьбі за відродження української нації. До складу організації входили В. Антонович, О. Кониський, М. Лисенко, В. Науменко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, М. Левицький та ін. Офіційно С. Єфремова до лав організації було зараховано у 1900 році, спершу як заступника голови Видавничої комісії чи громади – „Віку”, згодом йому доручено посаду секретаря. ЗБУО дала поштовх до гуртування інших сил, щоправда суто політичного характеру. Сама організація у своєму первісному вигляді проіснувала зовсім недовго. Тенденції часу та обставини конче вимагали політичної програми, тому 1904 року було ухвалено нову назву організації – українська демократична партія (УДП), яка мала вже свою політичну програму. Через відсутність одностайних поглядів та переконань всередині УДП на початку 1905 року стався розкол. Частина партійців на чолі з С. Єфремовим засновують Українську радикальну партію (УРП), яка виступала за автономію України. До її складу входили Б. Грінченко, автор політичної „платформи”, М. Левицький, Ф. Матушевський. У грудні цього ж року УДП об’єднується з УРП в єдину Українську радикально-демократичну партію (УРДП), яка проіснувала до початку 1908 року. Після розпаду УРДП, її члени створили нову політичну силу – Товариство українських поступовців (ТУП), де С. Єфремов був секретарем Ради ТУПу.

По закінченні Київського університету (1901), С. Єфремов поєднує партійну діяльність із публіцистичною та літературно-критичною. Відгукуючись на суспільно-політичні події, він пише статті, спрямовані проти політики чорносотенців, торкається питання антисемітизму, виступає проти українофобів („Киевские отклики”, „Киевская старина”, „Громадське слово”, „Громадська думка”, „Нова громада” та ін.). Відгуком на революційні події 1905 року в царській Росії стала стаття, надрукована українською мовою „Чи буде суд, чи буде кара?” в російському часописі „Киевские отклики”. Це була перша україномовна стаття у російській пресі на Правобережній Україні, яка дала поштовх появі українського слова у російських виданнях. Як слушно зазначив П. Одарченко, „революція 1905 року відкрила нові можливості для пожвавлення громадсько-політичної, публіцистичної і літературної діяльності С. Єфремова, скерованої на захист національних прав українського народу, на боротьбу проти російського шовінізму Шульгіна, Савенка та ін. [272, с. 184]”.

Активна політична робота С. Єфремова привертала увагу поліції. На початку 1906 року за діяльність у київській філії російської організації „Крестьянского союза” С. Єфремов був заарештований. Зазнав С. Єфремов арешту і за співробітництво з „Громадською думкою”, яка, з погляду самодержавства, провадила революційну діяльність; редакцію видання було розгромлено, а її співробітників піддано арешту. З осені 1906 року газета відновлює свою роботу під зміненою назвою „Рада”; в ній С. Єфремов працював як член редакційної ради, друкував численні дописи на суспільно-політичні та літературно-критичні теми. Після відбуття покарання в ув’язненні він і далі бере активну участь у подіях національного відродження України, стоїть біля витоків утворення та діяльності Української Центральної Ради (1917). С. Єфремову було доручено бути заступником Голови уряду Центральної Ради, очолювати секретаріат із міжнаціональних справ. Та політична неузгодженість, чвари всередині уряду змусили С. Єфремова залишити цю роботу.

З 20-х рр. ХХ століття С. Єфремов повністю присвячує себе науковій праці в Українській Академії наук. С. Єфремов ніколи не корився більшовицькій системі, за

будь-яких обставин залишався патріотом України. Відстоюючи національно-культурні інтереси, для нової влади С. Єфремов став не ким іншим як „українським буржуазним націоналістом” та центральною постаттю, яка фігурувала у справі „Спілки визволення України”, сфабрикованої ДПУ. Звинувативши С. Єфремова у діяльності „СВУ”, змусивши взяти всю вину на себе, більшовицька влада поставила останню крапку у знищенні його як у моральному, так і у фізичному відношеннях. Смертний вирок був замінений 10-річним ув’язненням, але це далекі не змінило долі С. Єфремова на краще. Тоталітарна система, яку він не приймав і не поділяв її політики таки здійснила розправу над одним із найнебезпечніших своїх „ворогів”.

Чітка позиція С. Єфремова – служити українській ідеї, яку він прийняв, будучи ще юнаком, і не відступаючи від неї під впливом історичних обставин, у розбудові української державності таки відіграла свою вагомую роль. „Я поклав був собі – по-українському писати на всякі теми, що мене як людину цікавили; по-російському ж – тільки на українські, хоча б вони здавались і нецікавими і хоча б доводилось усяких прикростей зазнавати, – зізнається у спогадах С. Єфремов. – Сферу українського письменства й українських інтересів треба було, на мою думку, розсувати на всю широчінь людських інтересів, щоб кожен українець міг про себе сказати: „*Номо sum et nihil humana a me alienum esse puto*” („Я людина, і ніщо людське мені не чуже”), російську ж пресу використовувати тільки для української справи, за браком своєї власної, як трибуну, з якої хоч вряди-годи можна було до публіки промовляти, подавати найпотрібнішу інформацію, впливати хоч на ту нечисленну тоді публіку, яка жагуче шукала чогось про рідну справу [138, с. 199]”. У громадсько-політичній діяльності С. Єфремова виділяється своєрідна система ціннісних орієнтацій, яка доповнює цілісне розуміння його світоглядних засад. Сучасні дослідники дійшли висновку, що політичні погляди С. Єфремова розвивалися у трьох напрямках. Будучи демократично налаштованим, він заперечував охлократію як одну із крайніх форм демократії, відкидав можливість панування неорганізованої юрби та її втручання у політику; українська нація мала бути за своєю природою одним цілим; у публіцистичних працях звучали песимістичні ноти стосовно перспектив українського політичного руху. Та найголовніше, незалежно від того, до якої

політичної партії С. Єфремов належав, – протягом життя він відстоював право України на автономію, самостійне існування української мови та культури.

Як уже можна було бачити, формування та розвиток світоглядних засад С. Єфремова відбувалися системно, в певних хронологічних рамках. Дехто з дослідників, наприклад, О. Крикуненко, у життєдіяльності С. Єфремова виділяє три періоди (I. Час навчання у Київській духовній семінарії; II. 1901 – 1917 рр.; III. Діяльність у часи панування радянської влади в Україні.). Світогляд С. Єфремова як вислід духовно-практичного засвоєння світу, цілісного уявлення про нього разом із певними переконаннями й життєвими установками розвивався та удосконалювався протягом усього життя. На підставі докладного вивчення життєво-творчого шляху С. Єфремова, аналізу його літературно-критичної спадщини, наукових публікацій дослідників творчості С. Єфремова (Ю. Бойко, П. Одарченко, Г. Грабович, М. Наєнко, Е. Соловей та ін.), на думку дисертантки, схематично становлення та розвиток світоглядних засад вченого укладається в сім етапів.

Перший припадає на дитячі та юнацькі роки (до 1891 р.) – час закладення підвалин світогляду, початок накопичення знань. Різномічне читання сприяє виробленню найзагальніших уявлень про світ.

Другий (1891 – 1897 рр.) – навчання у Київській духовній семінарії. Ламаються стереотипи, здійснюється переоцінка здобутих знань, зокрема, втрачається первісна модель релігійного світогляду. Знання, набуті способом читання, розвивають критичне мислення. Зміна політичних поглядів призводить до втрати страху перед самодержавною владою. Основу світогляду формують твори П. Мирного, І. Білика, А. Свидницького, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, Т. Шевченка, О. Кониського, російських письменників, критиків та публіцистів (В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, Д. Писарев, О. Скабичевський). Великий вплив справляють історії українського письменства М. Петрова, О. Огоновського, праці з історії Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, а також велику роль відіграє належність до тогочасної української молоді громади. Народницько-соціологічна концепція Н. Михайловського стала пріоритетною у виборі майбутніх життєвих орієнтирів. Це був період, коли „[...] знайшли своє

розв'язання релігійні сумніви й потроху викристалізувались політичні та соціальні погляди. Всяка тиранія, насильство, гніт і експлуатація людини людиною, класом, державою стало мені огидним. Як і всяке дурисвітство, крутість, духовна тиранія, що засновується на темноті. Це був соціалізм, – правда, не той партійний соціалізм, що на перше становить місце суху догму і їй в угоду нагинає і живе життя, і живих людей. Тут-то, поділяючи всі основи соціалістичної науки в її щиролюдських проявах, не міг я часто згодитися з практичним прикладанням тих основ їх adeptами [136, с. 156 – 157]”.

Третій етап (1897 – 1901) – навчання у Київському університеті св. Володимира. До офіційної навчальної програми С. Єфремов підходить вибірково, натомість розширює коло своїх зацікавлень, глибоко вивчає соціальні науки, соціологію, політичну економію. Долучається до роботи видавництва „Вік”. Водночас це період початку політичної діяльності.

Четвертий етап (1901 – 1907) – період діяльності в політичних партіях і разом з тим – літературно-критичної діяльності: Єфремов стає професійним літературознавцем, критиком, публіцистом. Активно співпрацює з різними періодичними виданнями („ЛНВ”, „Киевская старина”, „Киевские отклики”, „Киевские вести”, „ЗНТШ” та ін.). Через активну політичну діяльність зазнає кількох арештів.

П'ятий (1907 – 1917) – період після першої російської революції, який відкрив, за словами П. Одарченка, „нові можливості для поживлення громадсько-політичної, публіцистичної і літературної діяльності С. Єфремова, скерованої на захист національних прав українського народу, на боротьбу проти російського шовінізму [270, с. 184]”. Працює як кореспондент і входить до редакційної колегії газети „Рада”, яка стала для нього „дітищем і віддушиною [25, с. 147]”. Це час вагомих досягнень і в царині українського літературознавства: Єфремов видає ряд монографічних праць: про Марка Вовчка (1907), Т. Шевченка (1908), І. Франка (1913), вершиною літературознавчих досліджень стала поява „Історії українського письменства” (1911).

Шостий (1917 – 1919) – період боротьби за національно-державне відродження України. Єфремов долучається до діяльності Центральної Ради, займає ряд ключових посад. Через небажання бути замішаним в урядові чвари та через особливу увагу з боку більшовиків у 1918 – 1919 рр. відходить від політичної роботи.

Сьомий (1919 – 1929) – в умовах панування радянської влади в Україні, С. Єфремов усю свою творчу енергію спрямовував у наукову діяльність. У 1919 р. обраний дійсним членом Української академії наук, секретарем історико-філологічного відділу, а з 1923 року – віце-президентом цієї інституції. Тут він очолював Комісію для складання біографічного словника діячів України, Раду Історико-літературного товариства тощо. С. Єфремов був членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Окрім редагування різноманітних наукових збірників та словників й іншої академічної роботи, це період значних досягнень С. Єфремова у розвитку українського шевченкознавства. За його редакцією побачило світ, щоправда незавершене, академічне „Повне зібрання творів Т. Шевченка”, особливо вартісними визнані коментарі до „Листування” (Т. III.) та „Щоденника” (Т. IV.) Т. Шевченка, написані С. Єфремовим.

Захоплення творчістю Т. Шевченка, яке бере початки ще з дитинства, з часом стало основою літературознавчої діяльності С. Єфремова. Т. Шевченко назавжди увійшов у життя С. Єфремова: з його творчістю не розлучався до самого скону. Як зазначила Е. Соловей, „Шевченко незмінно був для Єфремова-критика критерієм і мірилом [157, с. 12]”. І той колосальний внесок, який зробив С. Єфремов в українське шевченкознавство, висвітлюючи раз по раз актуальні сторони Шевченкового життя та творчості, є також безцінним матеріалом для розуміння істинної ролі Т. Шевченка в історії українського національного руху.

Підсумовуючи попереднє, наголосимо на чіткій динаміці росту світоглядних позицій С. Єфремова, які тісно й неминуче розвивалися з урахуванням національних, релігійних традицій, рівня освіти, інтелектуальної та духовної культури, політичних та ідеологічних факторів. Разом з тим, усе це сприяло виробленню певної системи думок та поглядів на ті чи інші явища, обґрунтованих та

беззаперечних. Світоглядні засади, які сформувалися у С. Єфремова в першій половині його життя й продовжували вдосконалюватися у другій, є свідченням того, що набуті знання знайшли відповідне застосування. Своєю діяльністю С. Єфремов не тільки зробив значний внесок у розвиток українського літературознавства, але й сприяв розбудові української державності.

1.2. Становлення С. Єфремова як літературознавця

„Він мріяв стати письменником, але став літературознавцем. Писав талановиті роботи з історії української літератури і входив до сузір'я української інтелігенції. Навколишня ж дійсність штовхала його до політики, до жорстокої борні за кращу долю України. Зрештою, саме за це він і заплатив власним життям [160, с. 5]”, – так характеризують С. Єфремова автори вступної статті до його „Щоденників 1923 – 1929”. Любов до літератури визначила основну сферу діяльності С. Єфремова. Дослідженню та вивченню літератури у її взаємовпливах та зв'язках з історією, філософією, економікою, культурою, С. Єфремов присвятив усе своє життя.

Як уже мовилося попереду, наприкінці XIX – початку XX століття активного розвитку зазнали українське літературознавство, критика, публіцистика. До плеяди молодих критиків належав і С. Єфремов. Як і його соратникам, йому доводилося працювати в особливо складний час, коли, попри заборонні заходи Російського царату, відбувалося значне піднесення національно-визвольного руху, плідно розвивалися література та культурна традиція.

Бурхливий розвиток літературного процесу на зламі XIX – XX ст. позначився появою нових, модерністичних течій та напрямів. Та це не завадило народництву, яке сформувалося у II пол. XIX століття, відігравати й далі ключову роль, оскільки, попри нові віяння, воно залишалося важливим ідейно-художнім орієнтиром письменства. Народництво мало як своїх прихильників, так і тих, хто категорично заперечував будь-яке його позитивне значення. В українському літературознавстві і досі ця тема залишається найбільш дискусійною [71], [278].

Більшість прихильників народницького напрямку схильні вважати, що саме на його період припадає національно-культурне відродження. Як вважають сучасні дослідники, „саме народництво відкрило мовну й етнічну єдність усіх українських земель. Це слугувало передумовою культурного, а згодом і політичного об'єднання українства [217]”. Не вбачав нічого загрозливого з боку народництва для української культури і С. Єфремов. Аналіз літературно-критичної спадщини С. Єфремова дає можливість спростувати негативні думки здебільшого усталені, некритично повторювані кліше й дати нове бачення еволюції народницького напрямку та його значення для історії української літератури в цілому. Праці С. Єфремова актуальні і для встановлення цілісного розуміння процесу розвитку літературознавчої науки, її взаємозв'язку з історичними процесами.

Літературознавчій діяльності С. Єфремова передувала суто літературна. Перші проби пера сягають часів навчання у Київській духовній семінарії. Під впливом надзвичайно великої кількості книжок українських та російських авторів, прочитаних юнаком, у віці 15 – 18 років С. Єфремов відчув потяг до творчості. Контакти з М. Грушевським, О. Кониським (останнього С. Єфремов особливо шанував як свого першого духовного вчителя), В. Антоновичем, О. Лотоцьким ще більше наблизили юнака до українського письменства. У спогадах він зазначає: „Отже, і натура, і оточення тягли мене до літературної праці. Стати письменником здавалось мені тоді найвищим щастям. І я почав пробувати. Десятки літературних планів заворушилися в голові, прохалися на папір, шукали втілення в слові. Голова горіла, мов в огні, рука не встигала записувати – з тим, щоб потім на свіжу голову перечитувати, з розпачем та розчаруванням одкинути як нікуди негодяще, мертво, мляве, що не задовольняло своїх навіть власних вимаганнів [137, с. 138 – 139]”. Та головне те, що С. Єфремов з особливою наполегливістю продовжував роботу над собою, бо, як він сам пригадує, „планів, кажу, було багато, фантазія працювала: були у мене сюжети романів, повістей, оповіданнів, але з того написалося тільки декілька нарисів та оповіданнів за той же самий період 1893 – 1896 рр. Я писав їх і складав у шухляду і тільки згодом наважився дещо показати О. І. Лотоцькому [137, с. 140]”. Отже, саме О. І. Лотоцький був першим критиком художніх творів

С. Єфремова. Після його схвальної оцінки С. Єфремов заявляє про себе у пресі як автор коротких белетристичних творів. Окремі оповідання були надруковані у „Дзвінку”, „Зорі”, „Літературно-науковому віснику”, пізніше в одеській „Основі”, катеринославській „Січі”. Окрім прозових творів, С. Єфремов пробував свої сили і в поезії. Поетичні спроби були менш успішними, ніж прозові, то був „чистий вплив читаної російщини [137, с. 126]”, що С. Єфремов швидко збагнув сам і більше до написання поезій не повертався.

Датою початку своєї літературної діяльності С. Єфремов вважає ще 1892 рік, коли розпочав писати перший щоденник, у якому дбайливо нотував найважливіші думки, враження, переживання. За кілька років С. Єфремов спалив свої щоденникові записи, залишивши лише один зшиток, але і його доля невідома. З юнацьким ідеалізмом та максималізмом С. Єфремов свою творчість прагнув офірувати людям, суспільству. Згодом письменницькі нахили юнака були потроху відсунуті журналістикою та критикою. З огляду на те становище, в якому перебувала українська культурна спадщина наприкінці ХІХ століття, С. Єфремов здійснює переклад окремих творів І. Франка російською мовою з метою популяризації української літератури серед російської публіки. З 1896 року він остаточно визначає літературну критику та історію письменства як основну сферу своєї діяльності.

Важливим етапом у становленні С. Єфремова як літературознавця була участь у видавничо-літературному гуртку „Вік”. Та робота, яку провадив С. Єфремов разом із О. Лотоцьким, В. Доманицьким, Ф. Матушевським, В. Дурдуківським, В. Прокоповичем, відкрила широкі можливості, серед них, за висловом самого Єфремова, і „наближення у світ письменства”. Відбувалися перші літературні знайомства, внаслідок чого „письменство почало втрачати свій недосяжний характер, а письменники – свою ірреальність [137, с. 127]”. Видавничі справи часто підказували теми рефератів та статей. Особливе значення у тодішньому літературному житті мала тритомна антологія української літератури „Вік” з біографіями письменників (1902), до роботи над якою долучився й С. Єфремов. Навчання у Київському університеті св. Володимира та постійне перебування у столиці сприяло знайомству з багатьма відомими письменниками, критиками,

політичними діячами (М. Грушевський, О. Лотоцький, В. Антонович, О. Кониський, В. Доманицький, Б. Грінченко, І. С. Нечуй-Левицький та ін.), які справили значний вплив на формування С. Єфремова як літературознавця.

Перша серйозна літературознавча праця С. Єфремова датується вже 1903 роком: вийшла друком його монографія про І. Франка „Співець боротьби і контрастів„ (1903), написана дослідником у віці двадцяти шести років. Це перша ґрунтовна студія про життєво-творчий шлях І. Франка: в тогочасному літературознавстві такої праці ще не було. Твори письменника ще були розпорошені по численних виданнях: „Зоря”, „Народ”, „Хлібороб”, „Життя і слово”, „ЛНВ”, з якими С. Єфремов був уже добре знайомий. „[...] Франка з того матеріалу можна було сяк-так собі уявити, – пригадує С. Єфремов, – але його динаміку, шлях і етапи розвитку його творчості – звідки він узявся й як прийшов на ті вершини, на яких ми його бачили вже десятиліття, – тут для мене все було темне і неясне. І от почав я мріяти, що добре було б звідати ту сторону обітовану, якою нам тоді здавалася Галичина, щоб там, на місці, до самого щирця добратися, перечитати все, що написав Франко, і, вже весь матеріал опосівши, взятися до такої відповідальної роботи [316, с. 224]”. Отримавши завдання від літературно-видавничого гуртка „Вік” та за сприяння таємної Загальної національної організації, у 1903 р. С. Єфремов їде до Галичини, де знайомиться з І. Франком й вивчає його твори. Після двомісячного перебування у Львові, С. Єфремов на основі тієї великої підготовчої роботи створює монографічну працю, яка спершу у 1903 році була надрукована російською мовою в журналі „Киевская старина”, згодом з'явилася у 1913 році у тому ж виданні з окремими доповненнями та виправленнями під назвою „Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка”. Пізніше, у 1926 році, було здійснене нове розширене і доповнене видання цієї монографії – „Іван Франко. Критично-біографічний нарис”. Праця становила велику цінність у розвитку українського літературознавства, це був той перший життєпис І. Франка, на який спиралися всі наступні дослідники літератури. С. Єфремов один із перших показав геніальність І. Франка у всіх сферах: „Великий

письменник, невтомний працівник, каменяр поступу непохитний – був разом і просто хорошою, сердечною, товариською людиною, і це до пошани перед діячем додавало ще втіхи особистого єднання [316, с. 229]”. Це була глибоко-аналітична, змістовна і якісна студія, в котрій, пізніше скаже В. Сімович, „була змальована ціла Франкова творчість, із великими виписками з його творів [307, с. 73]”. Окрім оцінки творів І. Франка, С. Єфремов торкається еволюції письменника, подає його психологічний портрет: „Єдність душевного складу письменника, усіх первнів його душ зі складниками творчості – це те, що вийшло з-під пера Єфремова [26, с. 42]”, – пише Ю. Бойко. Монографія про І. Франка явила С. Єфремова загалові як здібного і перспективного літературознавця, вона отримала схвальні відгуки, навіть у самого І. Франка не викликала зауважень. У спогадах про І. Франка С. Єфремов писав: „... Я знав, що взагалі Франко поставився до неї прихильно, бо навіть запропонував був мені, дізнавшись, що цензура її пошарпала, надрукувати цілу в Галичині [316, с. 228]”.

Теоретичні дискусії між соціологізмом та естетизмом, які розгорнулися в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, посіли у літературній критиці чи не найголовніше місце. Показовою у цьому відношенні вважається стаття С. Єфремова „В поисках новой красоты” (1902), надрукована у журналі „Киевская старина”. Вона спричинила гостру дискусію серед прихильників модернізму з одного боку та народницької традиції з другого. С. Єфремов, будучи представником культурно-історичної школи у літературознавстві й відстоюючи соціологічний метод, піддав гострій критиці ранню творчість Г. Хоткевича, О. Кобилянської, М. Яцківа, Н. Кобринської та інших молодих письменників-модерністів. Вплив модерністських напрямів на літературу викликав у критика значний спротив: він вважав, що ці письменники відривалися від національного ґрунту, не заглиблювалися в життя народне, а заразом втрачали здатність розкривати суспільні проблеми. Не заохочувалося представниками народництва й звертання письменників до європейської традиції, оскільки, за їх присудом, це стирало грань між поняттями „література про народ” і „для народу”. Неадекватно народники в особі С. Єфремова реагували на

сповідування молодими письменниками ідей німецького філософа Ф. Ніцше й використання їх у своїй творчості. У ніцшеанстві С. Єфремов звинувачував О. Кобилянську, особливо „онімечченими” він вважав її повісті „Царівна” та „Людина”. Піднесення модерністами естетичних та художніх цінностей, возвеличення ними краси також викликало критику С. Єфремова. Ось, приміром, один із фрагментів: „[...] Умышленное и настойчивое удаление от жизни в произведениях некоторых писателей, подмалевыванье жизненных явлений какими-то нелепыми тонами, погоню за вычурной формой в ущерб содержанию, все эти „ужимки и прыжки” расшатанной мысли, в которых часто не добьешься того, что называется человеческим смыслом, – будущий историк несомненно придет к не особенно лестным заключениям насчет времени, создавшего и выдвинувшего это странное направление, и людей, так или иначе участвовавших в его выработке [111, с. 49]”. У пресі навколо статті „В поисках новой красоты” розгорнулася широка полеміка. Х. Алчевська, Г. Хоткевич, М. Мочульський дорікали критикові за суб’єктивізм, який, на їх думку, був головною причиною негативного ставлення до творчих шукань модерністів. Позаяк особливо дісталось від С. Єфремова О. Кобилянській, – ціла плеяда товаришів по перу стала на захист письменниці. М. Косач у листі до О. Кобилянської писав: „Коли несправедлива напасть повстає на Вас, то не думайте, що Ви сама в полі, на сльоту та негоду покинута, проти негоди мусите йти і нікому Вас боронити. Ні, есть ще у вас друзі на Україні, що одчувають всю несправедливість напасти... [274, с. 88]”. Наостанок М. Косач запально закидав С. Єфремову наслідування принципів О. Кониського, „головне оружжя якого були інсинуація, брехня, підтасування фактів, перекручування правди і чужих слів та багато різного паскудства [274, с. 88 – 89]”. Припускаємо, що М. Косач висловився про О. Кониського таким чином із якихось суто суб’єктивних міркувань. У дискусії брав участь й Г. Хоткевич, до нього С. Єфремов був також нещадний. У статті Г. Хоткевича „Кліка при часописі „Киевская старина” і її відношення до О. Кобилянської” йшлося: „Це якесь цілковите висміювання, кепкування, вишукування найгірших виразів, підбирання помилок, висмикування, лоскотання – взагалі все, що хочете, тільки не стаття [274, с. 91]”. Більш об’єктивну думку щодо

статті С. Єфремова висловив М. Мочульський, вважаючи, що вона „опрацьована сумлінно і з талантом, але – однобічно [274, с. 92]”. Головною хибою С. Єфремова, як і всієї народницької критики, було у цьому випадку категоричне несприйняття нових тенденцій у художньому мисленні на початку ХХ століття.

З іншого боку, С. Єфремов схвально відгукнувся на творчість В. Винниченка, Олександра Олеся. Приміром, у статті „Муза гніву та зневір'я” С. Єфремов писав про Олександра Олеся: „[...] д. Олесь не належить до якої-будь шаблонної школи, до якогось тенденційно вибраного напрямку. Він просто творить так, як йому безпосередня інтуїція наказує, незалежно од своєї власної свідомості й теоретичних симпатій [126, с. 155 – 156]”. С. Єфремов навіть знаходить підстави порівнювати поезію Олександра Олеся із Шевченковими, а це вже саме по собі своєрідний суперлятив у оцінці молодого поета. Загалом такого порівняння з боку С. Єфремова (в силу його неприхильності до письменників-модерністів) не міг очікувати жоден письменник початку ХХ століття. Та Олександрові Олесеві пощастило найбільше. Критика в особі С. Єфремова визнала його творчі наміри та пошуки, а це, в свою чергу, окрилювало молодого поета. С. Єфремов уважно й прискіпливо ставився до творчих пошуків молодих авторів, і тому, за висловом Е. Соловей, „[...] судження Єфремова не завжди безпомилкові: його стосунки з новою літературою нового століття таки склалися непросто, у ставленні до деяких митців слова він перейшов досить складну еволюцію [312, с. 24]”. З погляду сучасного літературознавства, стаття С. Єфремова „В поисках новой красоты”, яка розбила модерністів у щент, „мала підбити підсумки тогочасного літературного розвитку, зупинити шкідливий процес, який, на думку автора, зайшов уже надто далеко [278, с. 70]”. Долучення С. Єфремова до „зупинення шкідливого процесу”, в певній мірі, дало деякі результати, виразно резюмовані Соломією Павличко: „Перша модерністська спроба не вдалася. „Модерністи” не тільки не були послідовними в певній естетиці. Вони не знали що робити й куди йти. А народники переважали кількістю, впевненістю у своїх цілях та ідеалах. Домінуючий дискурс культури зазнав ударів, однак не змінився радикально. Культура не була модернізована, хоча й стала діалогічною. Крім того, відповідно до завдань часу модернізувалося народництво. Навіть ті

автори, які намагалися протистояти його тискові, не могли позбутися почуття зобов'язаності або вини перед народом, що їх розвивав народницький комплекс [278, с. 97]". С. Єфремова у цій гострій сутичці можна виправдати як відданого представника народництва, яке „виявилось історично необхідним і важливим для суспільного життя українців, впливаючи на громадськість, зберігаючи націю, культуру від остаточної асиміляції, заклавши основи національного усвідомлення [225, с. 99]". Чітка прив'язаність С. Єфремова до народницької традиції змушує робити ще й дещо інші висновки. На думку М. Жулинського, С. Єфремов, як і письменники І. Франко, І. С. Нечуй-Левицький, О. Маковей, „не хотіли визнавати, що потрапили у своєрідну ідеологічну пастку, зумовлену соціальними й національними домаганнями [164, с. 149]". До подібної думки схиляється й Т. Гундорова, коли говорить: „Звичайно, колізії між народництвом і модернізмом можна розглядати в категоріях не лише боротьби, але й певного синтезу, що мав неоромантичний характер в українській літературі. Однак варто наголосити, що несприйняття модернізму мало не так естетичний, як ідеологічний характер [71, с. 27]". Очевидно, що вплив ідеологічного фактору був неминучим у процесі змін в українському модернізмі. Літературно-критична спадщина С. Єфремова дає можливість і спонукає уточнити уявлення про еволюцію його думок та світоглядних позицій стосовно розвитку письменства в цілому.

Пік плідної літературознавчої діяльності С. Єфремова припадає на час після революційних подій 1905 – 1907 рр. Тісна співпраця з газетою „Рада” з 1906 по 1914 рр. мала наслідком появу численної кількості оглядів українського життя та літератури, рецензій на різноманітні видання та твори письменників, цінних історико-літературних статей про **М. Грушевського**, особливо про **М. Драгоманова** („Апостол правди і науки. На 13-літні роковини смерті М. Драгоманова” (1908), „Драгоманов і єврейська справа” (1908), „Пам'яти Драгоманова” (1910), „Коло Драгоманова” (1912)), **Марка Вовчка** („Марко Вовчок” (1907)), **В. Антоновича** („Нескінченна лекція. З споминків про В. Б. Антоновича” (1908)), **І. Карпенка-Карого** („Карпенко-Карий (Іван Тобілевич)” (1908)), **П. Куліша** („До біографії Куліша” (1908)), **Т. Рильського** („Пам'яти Т. Рильського”

(1908)), „Людина, з якої нічого не вийшло. Пам’яти Т. Рильського” (1912)), **М. Костомарова** („Манівцями. На 25-літні роковини смерті Костомарова” (1910)), **О. Кониського** („Трудівник передгрозовитньої (так в оригіналі. – *О. М.*) доби. На 10-ті роковини смерті О. Кониського” (1910)), **М. Гоголя** („Препарований Гоголь” (1913)), **О. Олеся** („Муза гніву та зневір’я” (1909)), **Лесю Українку** („Поезія самотності. Леся Українка” (1912), „Поет під час облоги. Пам’яти Лесі Українки” (1913)), **Б. Грінченка** („Грінченків фонд” (1910), „Пам’яти Бориса Грінченка. На перші роковини його смерті” (1911)), **І. Котляревського** („Іван Котляревський. – „Енеїда”, на українську мову перелицьована” (1912)), і нарешті **Т. Шевченка** (понад три десятки статей, заміток, рецензій, коротких оглядів періодичних видань). На сторінках „Киевской старины” з’являються докладні статті С. Єфремова про життя і творчість П. Грабовського, І. С. Нечуя-Левицького. С. Єфремов був не тільки обізнаний із творчістю цих письменників, але й мав змогу часто з ними спілкуватися та співпрацювати. С. Єфремов був наділений здатністю жодним чином не змішувати особисте життя письменника з його творчістю. Він вважав, що дослідник насамперед повинен оцінювати творчість митця, а не його особисту вдачу, характер, спосіб життя і т. ін. Хоч інколи й сам С. Єфремов потрапляв у ту своєрідну пастку, яка існує в цьому питанні. Бувало так, що, наприклад, йому більше імпонувала постать письменника, ніж його творчість, або ж навпаки. Та в остаточному висновку це все одно не заважало йому бути об’єктивно точним і давати науково-адекватні оцінки при розгляді творчого доробку того чи того письменника.

З-поміж ґрунтовних праць раннього періоду літературознавчої діяльності С. Єфремова (або як його ще називають – доакадемічного періоду) вирізняється монографічне дослідження про Т. Шевченка – „Тарас Шевченко. Життя його та діла” (1908 – 1917), яке витримало три видання. П. Зайцев у рецензії на брошуру С. Єфремова відніс її до „класично-популярних видань”, бо тут присутні „простота і ясність викладу, незвичайно педагогічний вибір найголовніших і найзрозуміліших фактів, усунення зайвих подробиць [168, с. 400]”. Праця С. Єфремова була не тільки доречною, але й украй потрібною для українського суспільства, оскільки на той час взагалі ще не так багато було написано про життя і творчість Т. Шевченка, – хоч

уже існували розвідки В. Маслова, В. Чалого, О. Кониського. С. Єфремов своїм виданням мав на меті донести до громадськості найголовніше, що могло цікавити кожного – „а хто ж був отой Шевченко? Що він такого зробив, чим був великий та чим уславився, що так його люди згадують? [148, с. 5]”. Брошура складається з п'яти основних розділів, у яких автор подає стислі відомості про життєвий та творчий шлях поета. Перші чотири розділи дослідник присвячує суто біографічним проблемам, показує всі ті зв'язки та обставини, що мали вплив на творче формування поета. В останньому розділі С. Єфремов зосереджується на тому, яке значення мала Шевченкова поезія для суспільства, бо „не хто, як Шевченко, виніс наше письменство на таку височінь, де воно стає поруч і нарівні з письменствами інших освічених народів [148, с. 43]”. Розглядає дослідник також основні теми та мотиви поетичних творів Шевченка. У своїй розвідці С. Єфремов постійно акцентує народність поета, стверджуючи, що „своєму народові оддав Шевченко усе, що мав – свій розум, свій хист, свою долю [...] [148, с. 55]”. І надалі саме великий народолюбець Шевченко постає зі сторінок чи не кожного шевченкознавчого дослідження С. Єфремова.

У 1914 р. з-під пера С. Єфремова з'являється друком ще одне важливе видання – „Шевченко. Збірка”. Збірка вміщує два десятки шевченкознавчих статей, написаних автором протягом кількох років, і вже частково друкованих у пресі („Поезія всепрощення” (1909), „На переломі” (1910), „Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства” (1913), „Шевченко й українське письменство” (1907), „Шевченко про себе самого” (1913), „Знов «пропала книга»” (1912), „Живе слово” (1911), „Про пам'ятник Т. Г. Шевченкові” (1908) та ін. Шевченко для С. Єфремова був саме тим письменником, творчість якого завжди залишалася актуальною. Тому значний відсоток („левову частку”, за висловом А. Кримського) своїх літературознавчих досліджень С. Єфремов присвятив висвітленню різних аспектів шевченкознавства.

У період з 1919 по 1929 рр. (так званий академічний період) літературознавча діяльність С. Єфремова позначена новими напрацюваннями. З-під його пера з'являються монографії про письменників XIX століття, зокрема про

М. Коцюбинського (1922), І. Карпенка-Карого (1924), І. С. Нечуя-Левицького (1924), Панаса Мирного (1928), не кажучи вже про академічну роботу в галузі української шевченкіани. Ґрунтовне знання біографічного та художнього матеріалу, творчості письменників у контексті доби послужило до написання „Історії українського письменства”, яка вважається однією з найкращих науково довершених праць С. Єфремова. У 1911 році вона вперше побачила світ й за життя автора витримала чотири видання. Трохи далі ми будемо говорити про цю працю більш детально.

Як дослідник української літератури, С. Єфремов відводив письменству подвійну роль. С. Єфремов був переконаний, що, окрім вироблення письменством літературної продукції, воно „справляло разом і величезної ваги громадську роботу”, а разом виступало й продовжує виступати „єдиною формою взаємин між народом та інтелігенцією [123, с. 123]”. У цьому проступає виразна риса Єфремова-літературознавця, який обов’язково враховував значення творів письменників для громадськості, ту суспільно-корисну функцію, яку вони виконують. А це і є той чітко виражений вплив позитивізму на світогляд дослідника, про який тут уже була мова.

Неможливо вести мову про літературознавчу спадщину С. Єфремова без урахування її методології. Багато дослідників вважають, що вплив народницько-ідеологічної концепції зумовив зосередження системи наукових поглядів С. Єфремова у суб’єктивно-соціологічній методології. В. Бойко спробував зробити аналіз цілого ряду узагальнюючих критеріїв, які підтверджують вплив суб’єктивно-соціологічної методології на характер літературно-критичних студій С. Єфремова. Методологічна модель С. Єфремова втілена саме у тих ідеях, котрі випливають із його літературознавчих досліджень. В. Бойко один із перших, хто дав комплексну оцінку методологічній концепції С. Єфремова, здійснивши її розгорнутий аналіз. У методології С. Єфремова він виділяє кілька важливих аспектів, одним із яких є: „творчість письменника і літературний процес зокрема – „результат прояву „таємничої сили непохитного духу”, який „творить життя”, долаючи опір грубої матерії і „зоологічної природи” людини; ні в художній творчості письменника, ні в літературному процесі не відбувається нічого нового, що зумовлювалося б

розвитком нових історичних обставин, навпаки, розвиваються лише ті якості, які споконвічно закладені у душі письменника та його нації; письменник, як і література, виступають у ролі пророків, котрі ведуть суспільство до здійснення загальнолюдських ідеалів; літератор веде боротьбу з умовами, котрі заважають нормальному розвитку суспільного життя; суспільна і літературна діяльність письменника, а також історія і доля всієї літератури – це історія боротьби з ідеями особистого, суспільного або політичного життя. Щодо української літератури, – це прояв творчої сили демократичної нації; це історія розвитку визвольних ідей (соціальних і національних), на які не впливають вузькокласові інтереси. Замість класової боротьби відбувається боротьба „сильних (хижаків)” та „слабких (наївних та довірливих)”, на допомогу яким ідуть найкращі, які у своїй діяльності керуються „найвищими пориваннями людського духу” й стають поводитирями темних мас. У ролі поводитирів виступають письменники та їхні твори. І наостанок, як загальний висновок до попередньо сказаного: основне завдання літератури полягає у відображенні життя, „правди-істини” та здійсненні правосуддя з суб’єктивної точки зору „правди-справедливості” [23, с. 98]”. Щоправда, таку методологію С. Єфремова В. Бойко вважає хибною; саме з цього виводить, що нібито автор пропонованих ідей у практичному застосуванні їх часто суперечив собі. Однак тут слід виявити максимум уважності, беручи до уваги всі ті обставини та умови. Адже помилятися міг і сам В. Бойко, на що звертає увагу Е. Соловей, зокрема коли стверджував, „що Єфремов «витворив цілий комплекс ідейних, гол. чином моральних і художніх абстракцій (людська природа, добро, правда, справедливість, краса, честь і т. п.)...». Втім, сьогодні цей пасаж підтверджує «від зворотного» ту відданість Єфремова загальнолюдським цінностям, ту мрію про перемогу «людського в людині», яку він зманіфестував у багатьох працях... [312, с. 29]”. Насправді методологія С. Єфремова базується на тих трьох ідеях, з погляду яких він пропонує розглядати українське письменство. І найголовніша з них – ідея народності, яку Єфремов сповідував усе життя.

Ще одна з-поміж чільних ідей, висунутих С. Єфремовим – це його міркування стосовно естетичних цінностей. Естетична оцінка твору, у розумінні С. Єфремова,

повинна бути складовою, а не єдиною чи домінуючою. Приміром, це видно з того, як С. Єфремов дає уточнення щодо „естетизму” М. Коцюбинського. Він вважає справжнім непорозумінням „[...] висовувати на передній план естетизм Коцюбинського, [...] усе в йому під примат краси підбивати, підкоряти під цей невиразний термін те справді велике, що дав нашому письменству Коцюбинський [125, с. 282]”. М. Коцюбинський для С. Єфремова далєбі не підпадає під категорію сповідувачів краси. „Наше письменство знає таких, що б’ють поклони перед самою красою, – каже С. Єфремов, – що примат її твердо, мов вівтар який, поставили в своїй душі й кадять перед ним з чисто релігійним завзяттям вірних; світогляд цих справжніх естетів найрельєфніше висловила була письменниця одного з Коцюбинським часу О. Кобилянська, мріючи про таку універсальну красу, в якій „затонули б і “вартості”, і сучасна “мораль”, і угинаючися спина, і сльози горя, і саме горе”. Оце – позиція естета [125, с. 283]”. Незалежність творчості М. Коцюбинського від „примату краси”, за С. Єфремовим, зумовлюється наявністю у його творах „примату життя”, „самого життя”. Безперечно, дослідник не цілком справедливий, розкритикувавши в такий спосіб творчість О. Кобилянської, бо окрім „емансипованих” творів, вона є автором творів із селянського життя: психологічна повість „Земля” (1902) або ж інші картини з життя селянства, написані наприкінці ХІХ століття („Банк рустикальний” (1895), „На полях” (1898), „У св. Івана” (1895), „Час”, „Некультурна” (1897)). Обстоюючи власне розуміння „естетизму Коцюбинського”, С. Єфремов мав би лояльніше поставитися до творчих шукань О. Кобилянської. Адже письменниця у поняття землі як основного засобу для існування простого селянства вкладає політичний та соціальний зміст, котрий мав би бути близьким С. Єфремову. Відгомін народництва давався взнаки й залишав свої відбитки на світогляді С. Єфремова, хоча б у тому, що у його працях згодом скваліфікують „однобоким і поверховим соціологізмом у трактуванні мистецьких явищ [285, с. 29]”. Окремі науковці схильні вважати, що соціологічний метод з його настановами та імперативами у літературно-критичній діяльності С. Єфремова відігравав принципово-важливу позитивну роль. Опозиційно налаштований до таких тверджень М. Гнатюк, аналізуючи літературознавчу концепцію С. Єфремова, робить

деякі застереження та уточнення стосовно абсолютного віднесення С. Єфремова до „соціологічного літературознавства”, і вважає, що подібні висновки є помилковими. С. Єфремов, на думку М. Гнатюка, (думку дещо внутрішньо суперечливу) не з числа тих, хто ігнорував „мистецькі особливості художнього твору”, більше звертаючи увагу на суспільно-політичні події, бо він передусім „аналізував літературні твори як мистецькі полотна”, що було притаманно „глибоким традиціям культурно-історичного підходу в українському літературознавстві [50]”. Інша дослідниця, І. Костюк теж вказує, що С. Єфремов „послугувався соціологічним методом”, але пропонує зважати, що „якби С. Єфремов у формуванні свого „канону” послугувався лише соціальним постулатом, цілком ігноруючи естетичний, то цей канон залишився б тільки науковим курйозом і не протягом багатьох десятиліть у літературознавстві як в Україні, так і в українській діаспорі [204, с. 61]”. В цілому, у своїх літературно-критичних працях С. Єфремов таки послугується соціологічним методом, але жодним чином не зловживає ним. Він вдало співвідносить соціологічний та естетичний критерій оцінки творів письменників, з чого власне вибудовується його методологія. Відповідь на ці питання дає чільна праця С. Єфремова „Історія українського письменства”. У ній закладені основи літературознавчої методології С. Єфремова, відповідно, „Історія...” дає відповідь чи не на всі питання щодо створеного ним наукового методу.

Наразі, малодосліджена і до кінця не зібрана літературознавча спадщина С. Єфремова вимагає концептуально нових підходів до її осмислення, визначення основних пріоритетних напрямків та аспектів дослідження, усебічної об’єктивної оцінки й аналізу.

1.3. „Історія українського письменства” С. Єфремова та її контекст. Історіографія „Історії українського письменства” С. Єфремова (О. Огоновський, Б. Лепкий, М. Возняк, О. Дорошкевич, М. Зеров, М. Грушевський, Д. Чижевський, Л. Білецький)

„Історія українського письменства”, котра має репутацію чи не найкращої та найавторитетнішої праці у розвитку літературно-критичної думки на Україні ХХ ст.,

витримала за життя автора чотири видання (1911 – 1924 рр.), але у радянську добу не видавалася, а повернулася до співвітчизників автора лише у 1995 році. Ця монументальна праця охоплює український літературний процес від давніх часів до 20-х років ХХ ст. „Історія українського письменства” С. Єфремова була, з одного боку, продовженням уже існуючих історій літератур, а з іншого – це було абсолютно нове розуміння завдань, які покладалися на літературу та тієї ролі, яку вона покликана виконувати. Запровадивши нову періодизацію літератури, цілком відмінну від попередніх, від яких „одгонить дуже механічністю” і які мають „тільки умовне значення [120, с. 31]”, С. Єфремов уперше в українському письменстві встановив „хроматичний ряд” або „канон” українських письменників нового й новітнього періодів [120, с. 6]”. Запропонована класифікація українського письменства за десятиліттями стала загальноживаною, фактично нею послуговуємося і нині. Своєю появою вона сприяла новому розумінню та баченню літератури як живого та неподільного явища. „Історії українського письменства” С. Єфремова передували праці О. Огоновського „Історія літератури руської” (1887 – 1894) у чотирьох томах, шістьох книгах), І. Франка „Нарис історії українсько-руської літератури” (1910), Б. Лепкого двотомний „Начерк історії української літератури” (1909 – 1911). З початку 20-х рр. ХХ століття з’являється трьохтомна „Історія української літератури”(1920 – 1924) М. Возняка, „Підручник історії української літератури” (1922 – 1929) О. Дорошкевича, „Нове українське письменство” (1924) М. Зерова, „Історія української літератури” (1929) М. Грушевського. У 40 – 50-х рр. ХХ століття виходить „Історія української літератури” Д. Чижевського (1942, 1956) та ін.

С. Єфремов, працюючи над „Історією українського письменства”, був добре ознайомлений з напрацюваннями в галузі дослідження історії української літератури, які з’явилися протягом ХІХ століття. Сюди він зараховує огляди історії українського письменства І. Могильницького, О. Бодяньського, М. Костомарова, А. Метлинського, О. Котляревського, М. Гатцука, П. Куліша, П. Петраченка, П. Свенціцького, М. Петрова, М. Дашкевича. Завдяки дослідженням попередників, С. Єфремов міг уже скласти для себе повне уявлення про історію розвитку

літературного процесу від початків зародження й закінчуючи сучасним процесом.

З появою нових ґрунтовних студій з історії української літератури – О. Огоновського, І. Франка, Б. Лепкого – С. Єфремов у кожній з них знаходив як здобутки, так і прорахунки. Приміром, „Історію літератури руської” О. Огоновського він критикував за „методологічну плутанину”, „номенклатурність” творів, відсутність „внутрішньої ідеї”; і взагалі, на думку С. Єфремова, О. Огоновський „закінчує собою добу збирання матеріалу і вже після нього став можливим той синтез, той підрахунок літературного надбання, що є істотною рисою справжньої історії письменства [120, с. 48]”. Натомість С. Єфремов схвалив „біографічний, бібліографічний та історично-літературний” матеріал, який широко представлений в „Історії літератури руської”. Тобто дослідник не підтримав саме методологію О. Огоновського, хоча й враховував при написанні „Історії українського письменства” запропоновану ним періодизацію літератури. „Нарис історії українсько-руської літератури” І. Франка, який з’явився у 1910 році, теж розчарував С. Єфремова. Він із гіркотою та болем розкритикував його за „дуже детальний реєстр авторів, книг і видань, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духу [114, с. 147]”. Розвінчує С. Єфремов і „Начерк історії української літератури” (1909 – 1912) Б. Лепкого за „фетишизацію краси”, якій автор начебто відводить чимале місце. В жодній із праць своїх попередників С. Єфремов не бачив справжньої переконливої моделі історії української літератури, їхні хиби він вирішив виправити самотужки, узявшись за написання такої історії українського письменства, якою, на його думку, вона й мала би бути насправді. „Деякі з перелічених тут праць, – пише у вступному слові до „Історії українського письменства” С. Єфремов, – уже перестаріли й не задовольняють сучасних вимог; інші охоплюють один якийсь період з історії письменства; ще іншим бракує певної ідеї, що проходила б через усю працю й окремі її частини зв’язувала в одне ціле [120, с. 67]”. Розв’язанням цих питань С. Єфремов і займається у головній своїй літературознавчій праці.

Методологічно визначившись, С. Єфремов пропонує розглядати розвиток українського письменства з погляду „історії ідей”. Принципово важливою, на думку дослідника, в українському письменстві є присутність трьох ідей (про це тут уже мовилося трохи раніше). На першому місці для С. Єфремова – „елемент свободи” для людини, невинна визвольна течія [120, с. 29]”, отже, автор виділяє ідею „визвольну”; друга ідея – „визвольно-національна”, що охоплює „любов до рідного краю і народу, бажання добути їм умови існування, дати цьому бажанню вираз у письменстві й цим послужити рідному народові на користь [120, с. 29]”. І нарешті третя – „поступова течія народності в змісті і формі, насамперед у літературній мові”. С. Єфремов, побудувавши „Історію...” на цих трьох засадничих ідеях, в її основу поклав „принцип громадського слугування письменства народові”. Л. Білецький, Ю. Бойко розглядаючи „Історію українського письменства”, дотримувалися думки, що на ній, як і на багатьох інших працях С. Єфремова, позначився вплив ідеологічної теорії М. Дашкевича; загалом Л. Білецький визначав науковий метод С. Єфремова як ідеологічний. М. Наєнко з цього приводу зазначає, що „слід мати на увазі насамперед історичну школу в її народницькому варіанті, що утвердилася в часи літературного реалізму [251, с. 104]”. Народницька концепція і справді посіла вагоме місце у студіях С. Єфремова, проте вона не була такою шкідливою, як вважає дехто із сучасних літературознавців (С. Павличко, Ю. Ковалів). Спростовує надто негативні думки щодо літературного народництва Г. Грабович, вважаючи, що „в контексті Російської імперії література була чи не єдиною альтернативою до чинної політичної системи: вона, як і літературознавство, стала сурогатом політичної дійсності або радше – поля дії [55, с. 104]”. Отже, насправді народницький напрямок був історично зумовленим і виправданим явищем. До вищесказаного вважаємо за доцільне долучити й міркування В. Моренця, який стверджує, що „народництво” саме собою не виробило нічого гальмівного для подальшого поступу українського письменства, для якого власна етнокультурна й психолінгвістична база (в усій множині її історичних реалій, фольклорно-міфологічних, народнопісенних традицій) була, є і буде визначальною, тим, що вирізняє її в колі інших слов’янських літератур... [246, с. 52]”.

Здійснюючи більш детальний аналіз „Історії українського письменства” в порівнянні з іншими історіями літератури, які вже існували на той час і які з’явилися згодом, звернемо увагу на важливий аспект дослідження – проблему періодизації літератури. В українському літературознавстві ця проблема була і залишилася дискусійною та продовжує викликати неоднозначні думки. За всю історію існування науки про літературу дослідники українського письменства пропонували чимало варіантів періодизації літературного процесу, однак концептуально виваженого варіанту (прийнятного для всіх) до кінця 20-х рр. XX століття так і не було запропоновано.

Першу спробу періодизації українського письменства запровадив був О. Огоновський. Розвиток письменства він поділяв на п’ять періодів. Перший період – від XI ст. до нападів татар на Київську Русь (1240 р.) (I пол. XIII ст.), автор називає його „слов’янсько-руським”; другий – від нападу татар до з’єднання з Польщею (1386 р.) (кін. XIV ст.), період „літературних втрат”; третій – від з’єднання з Польщею до заснування Києво-Могилянської академії (1632 р.) (I пол. XVII ст.), має назву „польсько-руський період”; четвертий – від заснування Києво-Могилянської академії до появи І. Котляревського (кін. XVIII ст.), „схоластичний” період; п’ятий – від І. Котляревського до кін. XIX століття, „чисто руський, або народний” період. Після „Історії літератури руської” О. Огоновського, у 1909 – 1912 рр. дослідження історії українського письменства продовжив Б. Лепкий. Але і його „Начеркові історії української літератури” бракувало хронологічної чіткості. На відміну від О. Огоновського, С. Єфремов дещо узагальнив хронологічні критерії періодизації. В рамках ідейної теоретичної концепції, беручи за основу ідею „визвольну”, С. Єфремов ділить українське письменство на три великі періоди. Перший охоплює „Добу національно-державної самостійності до з’єднання з Литвою і Польщею” (кінець XIV ст.); другий – „Добу національно-державної залежності” (від кінця XIV – до кінця XVIII ст.); третій – „Добу національного відродження” (від кінця XVIII ст. – до 20-х рр. XX ст.). Окрім того, С. Єфремов переглядає традиційне уявлення про формування канону української літератури, відповідно, вносить зміни у композиційну побудову літературного процесу. Весь огляд літератури С. Єфремов

будує за десятиліттями, що унеможливило плутанину в епохах, їх основних представниках. Не внесли нових продуктивних змін у періодизацію української літератури і послідовники С. Єфремова. Приміром, „Історія української літератури” М. Грушевського охоплює лише літературу давнього періоду, зокрема автор акцентує на співвідношенні писемної літератури й фольклору. Розвиток літературного процесу М. Грушевський вбачав в основних п’яти періодах (I. XI – XII ст. („оригінальне письменство”); II. XII – XIII ст. („оригінальне письменство”); III. XIII – XVII („усна творчість пізніх княжих і переходових віків”); IV. XV – XVI („перше відродження”); V. „культурний і національний рух I пол. XVII ст.”).

Ґрунтовна праця М. Возняка „Історія української літератури”, яка охоплює період давнього письменства, з погляду періодизації, на думку С. Єфремова, теж не була досконалою. „До хиб її я поклав би певну диспропорцію частин, – пише Єфремов, – бо через неї виступає невиразність основних поглядів самого автора й до якоїсь міри самого викладу, хаотичність. Надто з цього погляду виразні приклади подає другий том „Історії...” і найдужче вони позначилися в найважливішій його частині. [...] Чимало сумнівів викликає сам розклад письменників – і не хронологічний, і не систематичний – і до того ж деяких письменників (Петра Могили, М. Смотрицького) знову ж розпорошено в різних частинах книги. Бракує, мабуть, загального плану й бере гору випадкова механічність у розкладі й обробці матеріалу [120, с. 54]”.

Учень і співробітник С. Єфремова О. Дорошкевич вважав, що „українська література має кілька фаз свого розвитку, об’єднаних спільністю мистецьких засобів та пануючою класовою ідеологією [89, с. 9]”. У своєму „Підручнику історії української літератури” (1924 – 1930) таких „фаз” розвитку літературного процесу О. Дорошкевич виділив шість (I. XI – XV ст.; II. XV – XVIII ст.; III. I пол. XIX ст. (до 60-х рр.); IV. II пол. XIX ст.; V. 1890 – 1917 рр.; VI. „доба соціальної революції”, після 1917 р.). Свою періодизацію літератури, в основу якої покладено соціологічний принцип, О. Дорошкевич вважав гідною „претендувати на науковість”, оскільки решта запропонованих вченими періодизацій, на його думку, були „надто хисткі й суб’єктивні, надто односторонні й обмежені, щоб вони могли

всебічно пояснити культурний процес тієї чи іншої доби [89, с. 10]”. Не підтримував О. Дорошкевич ідею об’єднувати і розглядати творчість письменників за десятиліттями, як це пропонував робити С. Єфремов: він віддавав перевагу розглядові літератури за жанрами, як, наприклад, у О. Огоновського, щоправда намагався при цьому його періодизацію „зреформувати, соціологічно освітливши її в межах певної економічної доби, суспільних змаганнів часу [89, с. 10]”. Економічним та соціальним відносинам, їх змінам у кожному із шести розділів „Підручника історії української літератури” О. Дорошкевич надає важливого значення. Пізніше радянське літературознавство критикувало працю О. Дорошкевича „за довільність у періодизації літературного процесу”, „недостатнє розкриття зв’язків української літератури з російською” й за „підвищення уваги до суто внутрішніх проблем літератури, не пов’язуючи її з реальним життям [53, с. 5]”. Насправді за змістом праця О. Дорошкевича дещо нерівномірна. Автор мало уваги приділяє добі Котляревського, натомість ґрунтовно розглядає ранню українську прозу. І саме цей розділ є чи не найцікавішим з усіх решти.

Помітним явищем у галузі дослідження історії українського письменства у 20-х рр. ХХ століття була поява ще одного історико-літературного нарису: це „Нове українське письменство” (1924) М. Зерова, присвячене добі „Котляревського-Квітки”. Проблему періодизації М. Зеров розглядає дещо в іншому ракурсі, на відміну від свого сучасника О. Дорошкевича. Використовувати соціологічний підхід у періодизації, на думку М. Зерова, неможливо, оскільки на той час він був ще недостатньо науково обґрунтований. М. Зеров вважає за більш доцільне ділити письменство на періоди, виходячи з розвитку літературних напрямів та стилів. Розширюючи цю тезу, М. Зеров у „Новому українському письменстві” пропонує розрізняти чотири періоди. Перший він назвав „Добою класичних пережитків та сентименталізму (травестії, сентиментальної оперети та сентиментальної повісті)” (з 1798 р. – до кін. 30-х рр. ХІХ ст.); другим етапом є „Доба романтичних поглядів і форм (фантастична та історична повість, балада, романс)” (кін. 20-х рр. – кін. 60-х рр. ХІХ ст.); третій – „Доба наївного реалізму, побутово-описового, наостанку з нахилом у бік натуралізму” (з кін. 60-х рр. – сер. 90-х рр. ХІХ ст.); і останній – „Доба

неореалізму та неоромантизму” (з сер. 90-х рр. – 20 рр. ХХ ст.). С. Єфремов позитивно оцінив розвідку М. Зерова, хоча періодизацію його не підтримав. У своїй рецензії С. Єфремов писав: „[...] автор певне не передбачає тих нетрів, може й невилазних, у які цей спосіб його може завести. Мене принаймні дуже великий бере сумнів, чи можна тую періодизацію оправдати на літературних фактах і чи не прийдеться до них ще більше робити обмеженнів та уваг... [143, с. 687]”.

У 50-х рр. ХХ століття ідею періодизації М. Зерова продовжив і ширше розвинув Д. Чижевський, віддавши перевагу стилістичному аналізу літературних творів. Він вважав, що „саме зміни літературних стилів дають найкращі та суто літературні критерії для періодизації літератури [347, с. 28]”. Д. Чижевський твердив, що питання періодизації історії української літератури – це саме те вразливе місце в українському літературознавстві, котре потребує належної уваги. Спираючись на досвід своїх попередників, представників шкіл філологічної (О. Огоновський, М. Петров, М. Дашкевич), соціально-політичної (М. Драгоманов, С. Єфремов), синтетичної, яка включає в себе філологічну, духовно-історичну та соціально-історичну (М. Грушевський) та стилістико-аналітичної й формалістичної (М. Зеров, П. Филипович, О. Дорошкевич), – у своїй „Історії української літератури” Д. Чижевський пропонує розглядати розвиток українського письменства за художньо-стильовими напрямками. Таких напрямків дослідник виділяє дев’ять: „Доба монументального стилю” (11 ст.); „Доба орнаментального стилю” (12 – 13 ст.); „Переходова доба” (14 – 15 ст.); „Ренесанс та реформація” (кін. 16 ст.); „Бароко” (17 – 18 ст.); „Класицизм” (кін. 18 – 40-і рр. 19 ст.); „Романтика” (кін. 20-х рр. – поч. 60-х рр. 19 ст.); „Реалізм” (від 60-х рр. 19 ст. – до 1917 р.); „Символізм” (поч. 20 ст.). Поруч зі стильовим розвитком літературних епох Д. Чижевський застосовував також ідеологічний, що свідчило про „постійну зміну протилежних тенденцій”, внаслідок чого відбувалося „постійне хитання між двома протилежними полюсами [347, с. 28]”. Іншими словами, відбувалося „чергування стилів за принципом коливання між типами культур, що протистоять один одному [185, с. 67]”.

У радянському літературознавстві періодизацію Д. Чижевського гостро критикував О. Білецький. Він вважав, що „на суто формальному розумінні літературних стилів не можна будувати наукову історію літератури”, зокрема заявляв, що періодизація Д. Чижевського „вийшла дуже умовною, штучною, непереконливою [20, с. 63]”. Не підтримував О. Білецький і хронологічний поділ літератури за століттями, десятиліттями, уведений С. Єфремовим. Як альтернативу до вже існуючих періодизацій, О. Білецький пропонував абсолютно новий підхід до вирішення цієї проблеми. Зокрема він вважав, що головним завданням при створенні періодизації має бути врахування „специфіки художньої літератури”: „відмовитись від механічного перенесення в історію літератури періодизації, встановленої для політичної історії, для історії російського визвольного руху, диференціювати різні типи реалізму XIX ст. [20, с. 70]”. За словами вченого, це саме та ідеальна схема, яка дасть можливість зробити історичний огляд розвитку української літератури вповні. Поруч із уже існуючими періодизаціями, встановлений С. Єфремовим канон українських письменників залишався чинним і в радянський час (зрозуміло – без покликання на автора!), ним послуговуємося й тепер. С. Єфремов своєю „Історією українського письменства” по-справжньому удосконалив періодизацію української літератури та надав їй того вигляду, що вже не викликав потреби в її черговому оновленні.

„Історія української літератури” Д. Чижевського певним чином вступала в полеміку з „Історією українського письменства” С. Єфремова, а точніше, як слушно зауважив Г. Грабович, „з тією системою ідей”, яку сповідував С. Єфремов. Д. Чижевський був абсолютно проти „народницьких, „соціополітичних” концепцій, обстоюваних Єфремовим [55, с. 413]”, тому він вважав за справедливе й логічне „підходити до літератури як до мистецтва, а не просто як до соціальних фактів, досліджувати весь літературний феномен [55, с. 413]”. Відповідно, така позиція знайшла втілення в його „Історії української літератури”, в якій принципово ігнорувалася „соціальна, історична, політична та культурна” основа й віддавалася перевага „історії стилів”. Те ж саме підтвердив Ю. Шевельов, який позитивно оцінював працю Д. Чижевського: „і раптом в „Історії літератури” Чижевського не

стало народу, не стало трудящих мас, не стало уярмленої нації. Ми лишилися сам-на-сам з літературними творами, і нам кажуть не плакати і не вболівати, а думати й аналізувати естетичні цінності. Нас учать, що література – це стиль, а історія літератури – історія зміни стилів [361, с. 539]”. Переконаємося, що Д. Чижевський виступав не тільки проти народництва, а разом й проти самого С. Єфремова та його методологічних принципів. Достатньо тільки уявити, як обстоював Д. Чижевський літературу епохи бароко і які висновки робив стосовно цього періоду у літературі С. Єфремов: це наочно ілюструє міру розходжень двох дослідників.

Д. Чижевського як дослідника давньої літератури більше хвилювало питання значення літератури епохи бароко, її тісних взаємозв'язків зі світовим письменством. Виходячи з європейської традиції, на відміну від своїх попередників, Д. Чижевський першим дав науково-теоретичне обґрунтування української літератури XVII – XVIII століття, показав її вартісність та оригінальність.

Враховуючи географічне розташування України, її безперервні контакти з іншими державами, насичене подіями історичне минуле, – Д. Чижевський вважав за очевидне, що українська література від початків свого зародження не могла бути відірваною від європейської традиції. Аналізуючи кожен із періодів державного розвитку, неодмінно враховуємо еволюцію та зміни в політичній, соціально-економічній, культурній сферах, від яких, власне, залежить формування літературного життя. Письменник як представник цілої нації власною творчістю виражає, чим живе народ, що його хвилює, які у нього потреби. Відповідно, творча еліта була не тільки спостерігачем, а й учасником подій історично зумовлених. Засвоєння українськими письменниками кращих традицій світового письменства у різні часи відбувалося доволі активно, що яскраво відображалось на характері літератури. Від початків зародження літератури східних слов'ян, з часу прийняття християнства на Русі до, приміром, XVII століття, українське письменство пройшло складний етап свого становлення та розвитку (від перекладів та запозичень до створення оригінальних пам'яток письменства, авторських текстів). Якщо говорити про літературу XVII – XVIII століття, то це саме той період в історії українського письменства, який змусив істориків літератури по-різному оцінити його вагу і

значення. Д. Чижевський літературу XVII – XVIII століття вважав „вершиною давнього письменства”.

Діаметрально протилежні погляди представника соціально-політичної течії С. Єфремова й прихильника формалістичного напрямку Д. Чижевського щодо літератури епохи бароко змушують подивитися на цю проблему уважніше. Головна причина таких розбіжностей крилася насамперед у прагненні Д. Чижевського позбавити наукове літературознавство ідеологічної залежності, особливе неприйняття викликали в нього позиції „народництва” та „марксизму”. І все ж „Історія...” С. Єфремова тривалий час продовжувала залишатися у широких читацьких колах авторитетною працею й цінним джерелом історичних, бібліографічних, фактографічних, текстологічних матеріалів.

С. Єфремов в „Історії українського письменства” про літературу XVII – XVIII століття та про її представників писав так: „Мертвущий шаблон та важка формалістика часто забивали у них усякий прояв щирішого почуття, свіжішої думки, безпосереднього відгуку на життя. А без цього письменство раз-у-раз буває тільки „яко мідь звенящая та кимвал бряцающий” і не подужає впоратися з своїми найпершими завданнями. Академізм сушить коріння письменства й позбавляє його живущих соків просто з ґрунту. Надто треба це сказати про тих вихованців київської академії, що зовсім одірвались од рідної землі й пішли – охотою чи по неволі – на далеку Московщину: хоч там і поробились вони визначними на полі письменства й громадського життя діячами, зате пропали на добру принаймні половину для рідного краю та письменства, а разом і для людськості [120, с. 163]”. Києво-Могилянська академія, яка вважається першою вищою школою не тільки в Україні, але й Східній Європі, у XVII – XVIII столітті відіграла значну роль у національно-культурному відродженні України. С. Єфремов вважав, що у діяльності академії панувала „середньовічна схоластика, закута у важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, не убгане в схоластичні рямці почуття [120, с. 161]”. Основними недоліками барокової літератури С. Єфремов вважав „ненародність” мови, її „схоластичність”, панівний в літературі „словено-руській языкъ”, більшу увагу письменників до форми творів, –

нехтуючи змістом. Особливо це стосувалося поетичних творів, оскільки викладанню поезики у Києво-Могилянській академії відводилося чи не найголовніше місце; звідси поява численної кількості „віршомазів”. Поетичні твори для С. Єфремова в ідеальному вигляді повинні були мати „щасливе поєднання між красою форми, силою й ширістю почування та глибиною думки [126, с. 164]”. Не заперечував переважної уваги авторів XVIII ст. до формального боку поезій і Д. Чижевський, хоча вважав, що це дало і певний результат: урізноманітніло форму, в результаті чого з’явилися „силабічні”, „емблематичні”, „гербовні”, „акростиhi”, „кабалістичні”, „ракові”, „алфавітні” вірші. Те віршове розмаїття було притаманне лише епосі бароко й не знайшло подальшого розвитку у наступні періоди, щоправда, за Д. Чижевським, це дало перший поштовх до „народності”. С. Єфремов критикував таку поезію за штучність та відірваність від життя. Д. Чижевський розглядав барокову літературу у європейському контексті, вбачав у ній „поєднання культур середньовіччя („готики”) та ренесансу [347, с. 239]”. Він вважав, що це був період в історії України, коли відбувався „новий розквіт – після довгого підупаду – мистецтва та культури загалом [347, с. 241]”.

Справжній розквіт та відродження української літератури, за Єфремовим, відбувалися у самому кінці XVIII – на початку XIX століття, „Енеїда” (1798) І. Котляревського дала поштовх до розвитку нової української літератури, заклала основи нової літературної мови. Д. Чижевський вважав таку констатацію Єфремова не зовсім точною. „[...] Письменники барокового періоду, здається, знайшли в оцінці Д. Чижевського відверто перебільшену атестацію, за якою виходить, що „Енеїда” І. Котляревського була якщо не кроком назад, то принаймні чимось „нижчим”, ніж література „бароко” [347, с. 10]”, – зазначає у передмові до „Історії української літератури” М. Наєнко. Користування письменниками більше народною мовою, на думку Д. Чижевського, сприяло тому, що робило літературу „недостатньо диференційованою за напрямками”, іншими словами перешкоджало нормальному розвитку літературних напрямів та течій. Українську літературу XIX століття дослідник називає „неповною”, лише поява модернізму в Україні змогла зробити її самодостатньою. С. Єфремов, навпаки, вважав, що з початком XIX століття

українська література зазнала суттєвих змін, причиною було „письменство близьке народів мовою й наскрізь перейняте його інтересами”. Причина таких різних підходів зрозуміла. Д. Чижевський, досліджуючи український літературний процес в цілому, розглядав його розвиток за змінами стилів, а, отже, вважав, що „вони накладають певний відбиток на всю дальшу історію народу, формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіономії народу [347, с. 241]”. С. Єфремов „факти й події українського письменства” розглядав, як уже зазначено, з погляду історії ідей, їх еволюції. Обидва діаметрально протилежні підходи до оцінки українського письменства С. Єфремова і Д. Чижевського нині заслуговують на свою оцінку. Але є ще одна важлива обставина, котра вносить деякі корективи, зокрема слід враховувати те, що за своєю освітою та суспільно-політичними обставинами Д. Чижевський мав кращі можливості для пізнання й оцінки матеріалу та його європейського контексту. Тому віддаючи данину часові й враховуючи нерівні умови, в яких доводилося писати історію літератури С. Єфремову і Д. Чижевському, мусимо визнати за некоректне протиставляти ці праці одну одній.

„Історія української літератури” Д. Чижевського та „Історія українського письменства” С. Єфремова неодноразово ставали приводом до дискусій у наукових колах. Найбільше критики зазнавала „Історія...” С. Єфремова, яку авторитетний радянський літературознавець О. Білецький в одній зі своїх статей охарактеризував наступним чином: „[...] „Історія українського письменства” Сергія Єфремова цілком випадає з галузі наукового літературознавства і залишається в історії лише як документ войовничого просвітянського націоналізму початку ХХ століття [16, с. 57]”. Радянському літературознавству недоступними були обидві ці історії: дослідникам залишалося покладатися на присуди авторитетів рангу О. Білецького або, в кращому випадку, взагалі „не знати” про існування проскрибованих учених та їхніх праць. Щодо вартості та значущості для українського літературознавства „Історії...” С. Єфремова вчені мають досить полярні думки. Приміром, розвінчував „Історію українського письменства” С. Єфремова за її „антиісторизм” диспорний літературознавець Ю. Шевельов, який вважав, що „народницька історія літератури

зосередилася на внутрішній динаміці, але це була історія без історизму: всі письменники любили народ, кожний попередній письменник готував наступного, наступний виростав з попереднього (Сергій Єфремов). Ця настанова фактично сприйнята в радянській історіографії української літератури, тільки що виключено з неї тих письменників, що вважаються за реакційних [361, с. 45]”. Ю. Шевельов переконаний, що „Історію...” С. Єфремова не варто заново відроджувати та вводити в науковий обіг з „її антиісторизмом, дуальним розумінням історично-літературного процесу й беззмістовними апеляціями до „народу” й „народности” [361, с. 105]”. Натомість Ю. Шевельов вітав появу „Історії української літератури” Д. Чижевського, оскільки, за його твердженням, це була „перша ненародницька і протинародницька історія літератури”. Зрозуміло, що подібні закиди робилися на адресу С. Єфремова, проте це аж ніяк не зменшувало значення його „Історії...”. З іншого боку, Ю. Шевельов у своєму виступі на шевченківській конференції у Нью-Йорку (1989) стверджував, що не „Історія”, а саме праці про Т. Шевченка С. Єфремова зберігають своє значення, особливо, на його думку, „дуже варт було б витягти з таємних фондів, а може й перевидати, здійснені Єфремовим третій і четвертий томи академічного видання творів Шевченка (листування і журнал) з їхнім обсяжним, вірним фактам і об’єктивним коментарем-примітками. Вони дають найповніший на сьогодні перегляд українського оточення, в якому жив і писав Шевченко, ігнорованого або перекрученого в більшості пізніших коментарів, і тверезий і вільний від тенденційних перебільшень і перекручень перегляд його російського і польського оточень [361, с. 105]”.

1.4. Шевченківський (ІХ) розділ „Історії українського письменства”

Окремої уваги в „Історії українського письменства” С. Єфремова заслуговує розділ, присвячений творчості Т. Шевченка (ІХ). Його можна назвати своєрідним заспівом до всієї шевченкіани С. Єфремова. В ньому автор виокремив найважливіші складові життєво-творчої діяльності Т. Шевченка, чи не найповніше розкрив власне розуміння Шевченка як особи і митця. Стисло, але дуже влучно С. Єфремов змодельював творчу еволюцію Т. Шевченка як письменника, розглянув впливи на

поета, особисті та літературні. С. Єфремов вважає, що світогляд Т. Шевченка формувався під впливом багатьох обставин: серед них „вплив старшого українського і тодішнього російського письменства [120, с. 359]”, Святого Письма, творів давнього письменства, загальноєвропейської культури. „Весь цей різноманітний матеріал, – пише С. Єфремов, – що вбирала в себе спрагла без правди душа поетова, перетворював Шевченко в поривах творчого натхнення, часто лишаючи далеко позад себе те, що було йому за зразок, або ж викликало думки й образи [120, с. 360]”. До найбільш яскравих сторінок Шевченкового життя С. Єфремов зараховує появу створення „Кобзаря”, поему „Гайдамаки” та участь поета в Кирило-Мефодіївському братстві. Щодо останнього, то С. Єфремов переконаний, що участь Т. Шевченка в цій організації визначила курс його творчих пошуків. Ідеї кирило-мефодіївців (а це боротьба із кріпацтвом, відстоювання прав та обов’язків громадян, розвиток освіти серед селянства, вболівання за долю України) допомогли ще більше вдосконалити, утвердити в поетові прагнення до боротьби проти нерівності, неправди та зла. Окремо діяльність Кирило-Мефодіївського товариства С. Єфремов розглядав у замітці „Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства” (1913). Автор констатує, що це була організація, якій так і не вдалося утвердитися на національному ґрунті, натомість її найбільший позитив полягав у тому, що вона дала актуальну „ідею повсюдної й обов’язкової народної освіти народною ж і мовою [142, с. 220]”. Високо підносить С. Єфремов наміри й самого Т. Шевченка усіляко сприяти поширенню народної освіти. На жаль, плани поета (видати арифметику, етнографію, історію України та дешеві народні малюнки [142, с. 216]), так і залишилися не втіленими у життя. Та все ж дослідник вважає і твердо переконаний у тому, що „ідеї братства не загинули марно, не розпоршились у повітрі, а увійшли у письменство, і Шевченко був першим і найдужчим поетом нового напрямку – отого свідомого демократизму й політичного радикалізму [120, с. 363]”. Можливо, тут дещо педальовано політичну, ідеологічну складову. Загалом же оцінки С. Єфремова вже в цьому розділі „Історії...” не суперечать і сьогоднішнім поглядам дослідників на життєвий і творчий шлях Т. Шевченка як першорядного національного поета. Як зазначив І. Дзюба, і вже творчість Т. Шевченка раннього

періоду (балада „Причинна”) є свідченням того, що Шевченко „явив українське слово такої мистецької якості, якого не сягали його попередники й сучасники – поети-романтики [78, с. 90]”.

Темі „Кобзаря” Т. Шевченка С. Єфремов присвятив чимало публікацій – як до появи „Історії українського письменства”, так і після. Це, зокрема, „Нове видання „Кобзаря” у Києві” (1899), „Перелицьований „Кобзарь” (1901), „Малюнок „Кобзаря” (1901), „Т. Шевченко. „Кобзарь” (1910), „Знов «пропала книга»” (1912), „Борис Грінченко. Шевченків „Кобзар” на селі” (1914), „Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка” (1914), „Без «Кобзаря»” (1918), „Т. Шевченко. Малий Кобзар” (1918). У статті „Без «Кобзаря»” (1918) С. Єфремов розмірковує над долею „Кобзаря”, розглядає історію його видання. Дослідник вважає, що „історії „Кобзаря” – цієї великої книги биття українського народу – її видання, її цензурних митарств та „хождений по мукам”, її періодичних заборон і дозволів, її пригод під берлом двоголового орла – цієї історії ще не написано. [...] Кожен пароксизм реакції насамперед позначався на „Кобзареві” й заганяв його під землю, прибираючи з-перед очей людських, немов містив у собі елементи страшніші за динаміт... [105, с. 298]”.

Аналізуючи в „Історії українського письменства” ідейну основу „Кобзаря”, зокрема ранні поезії Т. Шевченка, С. Єфремов послідовно відстежує динаміку зростання та утвердження Т. Шевченка як поета, зокрема акцентує найважливіші сторони творчої та суспільної оригінальності поета. С. Єфремов вважає, що поступове становлення Т. Шевченка-поета бере початок „від неясних романтичних симпатій” і, зрештою, утверджується у народності. Романтичні ідеї раннього періоду творчості поета С. Єфремов ілюструє, наприклад, уривком із поезії „Іван Підкова”, у якій поет своїми мріями лине в минуле: „Було колись добре жити / На тій Україні... / А згадаймо! / Може, серце / Хоч трохи спочине [370, с. 122]”. Дослідник стверджує, що з усієї творчості Шевченка найвиразніше постає його любов до рідного краю та потужний спротив народній неволі. Особливо це є відчутним у першій збірці Т. Шевченка „Кобзар” („Сон”, „Чи ми ще зійдемося знову...”, „Мені однаково”): „Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу

погублю!” („Сон”) [371, с. 40], або – „Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В останню тяжкую минуту / За неї Господа моліть” („Чи ми ще зійдемося знову...”) [371, с. 20].

Тобто вже на ранньому етапі своєї творчості, на переконання С. Єфремова, Шевченко володів цією здатністю зіставляти минуле із сучасним, керуючись при цьому „геніальною інтуїцією”. „Жаль за минулим” і водночас „мотив сучасності” дедалі більше захоплює поета, поки аж зовсім запанував у його творах [120, с. 364]”, – пише автор. Свою думку С. Єфремов знову ілюструє цитуванням „Кобзаря” Т. Шевченка, як-от: „Не вернуться сподівані, / Не вернется воля. / Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани, / Не покриють Україну / Червоні жупани!” („До Основ’яненка”) [370, с. 119 – 120]. С. Єфремов невтомно підкреслює, що саме лейтмотив людської неволі та кріпацького ладу став основою Шевченкової Музи, саме любов до народу та рідного краю є ключовою ознакою ідейного спрямування „Кобзаря” Т. Шевченка та всієї його творчості. Ю. Барабаш взагалі вважає, що в широкому значенні поняття „любов” „становить одну з ментальних констант світовідчуження і творчості Шевченка, всевладний моральний імператив і головний вартісний критерій мистця, чинник його життєвої постави, всієї діяльності, емоційний, – і то часто-густо першопочатковий – імпульс поетичних інтенцій, джерело і душевний поштовх до втілення у Слові того, що осягнуто розумом, затаєне в серці й пам’яті [10, с. 3]”. Але крім того, С. Єфремов чутливо вирізняє ще любов Шевченка до слова, яке для нього було символом національної свідомості, правди і справедливості; приміром, це видно із рядків, де поет є ніби речником самого Бога: „Возвеличу / Малих отих рабов німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово” („Подражаніє XI псалму”) [371, с. 281]. С. Єфремов стверджує, що правда і слово у Шевченка „стоять поруч, єднаються неподільно [120, с. 375]”. Водночас С. Єфремов підкреслює, що Шевченко умів не лише пристрасно любити, – умів і ненавидіти, отже, з іншого боку йому притаманна „непримірна ненависть до кріпацтва і всякої взагалі неволі [120, с. 369]”. Відповідно, поезію „Кобзаря”, пов’язану з боротьбою проти кріпацтва та поневолення, С. Єфремов визначає як „аболіціоністську”. Засновуючись на тому, що Шевченко був великим

„прихильником соціальної волі, рівності і братерства [120, с. 370]”, дослідник вважає, що це у свою чергу дає можливість говорити про поета як про „палкого апостола волі політичної”. І остаточний висновок із „Кобзаря” для С. Єфремова є те, що „людина повинна жити, повинна боротись за чисте, за повне життя [120, с. 373]”, Наголошуючи етичність Шевченкового світогляду, С. Єфремов твердо переконаний, що „у сфері етичних ідеалів нічого вищого не знав Шевченко над правду [115, с. 375]”. А самого Шевченка С. Єфремов називає „апостолом правди”: „Мені ж, о Господи, подай / Любити правду на землі” („Царів, кровавих шинкарів...”) [371, с. 338]. Спеціально про це у Єфремова є стаття „Апостол правди” (1911): *правда* як ще один мотив творчості Т. Шевченка. С. Єфремов зауважує, що інколи, „в часи найбільшого обурення” *правда* у Т. Шевченка пов’язується зі „*правдою-мстою*”. Проте С. Єфремов переконаний, що найбільше *правда* у Шевченка єднається не з помстою, а з милосердям, що поет як ніхто умів прощати, – „як рідко хто може з людей, і ця риса всепрощення, та ще в обставинах життя Шевченкового, це [...] найкоштовніший самоцвіт його душі... [133, с. 188]”. С. Єфремов переконаний, що „[...] ніхто не дав таких осяяних духовною красою картин всепрощення, які знайдемо в „Кобзарі” [120, с. 373]”. Поезію „Кобзаря” С. Єфремов називає „поезією всепрощення”. Під такою назвою у 1912 році з-під пера Єфремова з’явилася стаття „Поезія всепрощення”, мета якої – звернути увагу на „моральну силу Шевченка [133, с. 187]”, на „яскраву етичність його світогляду [133, с. 186]”. Автор розмірковує тут над тим, що „мотив всепрощення – не єдиний високої етичної цінності мотив у поезії Шевченка. Він стоїть у зв’язку з загальним гуманітарним характером всієї його поезії і всього одноцілого світогляду. [...] Правда і любов, воля і братерство, а як їх наслідок – всепрощення, це звичайні мотиви Шевченкової поезії, яка вся укладається в зазначені рямці, вся глибоко перейнята ними... [133, с. 191]”, – робить висновок Єфремов. У розумінні дослідника саме ці ідеали ніколи не старіють, причому їхнє домінування у Шевченковій поезії дає можливість говорити про те, що його „Кобзар” „й досі свіжою сяє красою, служить невичерпною криницею глибоких дум. [...] поезії Шевченка належать до тієї категорії творів, які не старіються й не пліснявіють, бо зворушують усяку людську душу, хоч би за яких

часів вона жила [120, с. 378]”. Оце вирізнення й акцентування етичної домінанти у творчості Шевченка, наявне вже в „Історії...”, розроблюване й згодом, – саме по собі успішно оскаржує всі традиційні перебільшення щодо надмірної „ідеологічності” та „соціологічності” С. Єфремова. А вже в остаточному висновку Єфремов зазначає, що Шевченкова „ поезія стала найкращим виразом національної самосвідомості на Україні”, і що „його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу [120, с. 378]”.

Порушуючи проблему видання „Кобзаря” Т. Шевченка, Єфремов палко вболіває за широке розповсюдження цієї збірки в повному обсязі: „щоб вона в кожному хаті на Україні знайшла собі стежку [105, с. 299]”. А вже „с каждым новым изданием затруднения возрастали, – пише іншим разом С. Єфремов, – обнаруживая очевидную тенденцию совершенно прекратить доступ „Кобзаря” к читателям, изуродованный, искромсанный, с красноречивыми рядами точек вместо текста, с пропуском целых пьес, – „Кобзарь” в десятках тысяч экземпляров распространялся по Украине. Это была, собственно говоря, только часть великой книги, а в полном своем объеме – она „пропала”, и лишь тайно, в безчисленных списках, ходивших по рукам, можно было читать такие произведения, как „Сон”, „Кавказ”, „Марія” и многие другие [147, с. 31]”. У своїх публікаціях дослідник закликав подбати про належне видання „Кобзаря” без скорочень та різноманітних купюр, „щоб гарне, поцінне й повне видання геніяльної книги не сходило з книгарського ринку і щоб кожен міг задовольняти свою духовну спрагу з цього живущого джерела великої любові до рідного краю та його безталанного народу [105, с. 299]”. Залишається додати, що ця проблема існувала й залишалася актуальною ще дуже довго – С. Єфремов ніби передбачав це.

Розглядає Єфремов в „Історії українського письменства” й громадську позицію Т. Шевченка, зокрема його вплив на літературне відродження України. На переконання дослідника, Шевченкова постать є показником „того перелому, що настав у стосунках до українського руху в громадських та урядових сферах [120, с. 380]”, бо саме його творчість найвиразніше засвідчила всім самостійне існування української літератури окремо від російської. У розумінні дослідника саме

Т. Шевченко не тільки започаткував нові традиції в українському письменстві, але й утвердив здобутки своїх попередників. Своім аналізом життя і творчості Шевченка С. Єфремов одночасно висвітлив і загальний стан українського слова в умовах царської Росії.

У розділі про Шевченка в „Історії українського письменства” С. Єфремов намагався заакцентувати найбільш важливі, ключові моменти, що характеризують Т. Шевченка як особистість і митця. Однак, приміром, П. Одарченко висловив і деякі критичні зауваження на адресу цього розділу, вважаючи, що „С. Єфремов користується публіцистичним методом, звертаючи головну увагу на соціально-політичний зміст літературних творів і не приділяючи ніякої уваги специфіці літератури, мистецьким і формальним елементам літературної творчості. Єфремов лише згадав про такі твори Шевченка, як „Сон”, „Кавказ”, „Неофіти” та інші, не подавши їх докладнішої аналізи. Проте для свого часу єфремовська характеристика особистості Шевченка та його літературної творчості мала велике значення, незважаючи на її однобокність [271, с. 174]”. Певну рацію у П. Одарченка доводиться визнати, але варто згадати давній заклик: судити про те, що є у творі, а не про те, чого в ньому немає. С. Єфремов мав тут на меті окреслити найвиразніші риси Шевченка-поета, власне подати його літературний образ, що і вдалося зробити.

Спадає на думку, що розділом про Шевченка далєбі не випадково відкривається другий том єфремовської „Історії...”. Таким чином, саме постать Шевченка опиняється в центрі цієї історії. На жаль, сучасне перевидання, здійснене як одна книжка, що містить обидва томи, не враховують цього і тим несвідомо порушують авторську композицію – авторську волю.

„Історія українського письменства” С. Єфремова як праця ще доволі молодого автора справді не була в усьому бездоганна; як зазначав Одарченко, автор „сам визнавав потребу змінити, переробити й доповнити деякі розділи своєї „Історії українського письменства”, внести відповідні поправки. Але революційні події, активна громадсько-політична діяльність, а пізніше перевантаженість науково-дослідною та редакційною працею перешкождали йому здійснити свої наміри. І фактично весь текст „Історії українського письменства” навіть в останньому

виданні, за винятком нового додаткового розділу („За п’ять літ”), залишився без змін [272, с. 188]”. Та незважаючи на це „Історія українського письменства” С. Єфремова і нині зберігає неабияку цінність та актуальність, як резюмує М. Насенко, „вона ж бо давно вже стала фактом міжнародного (принаймні – всеслов’янського) визнання [254, с. 15]”.

1.5. Наукове осмислення літературно-критичної спадщини С. Єфремова українським літературознавством кінця ХХ – початку ХХІ століття

Крах радянської влади на початку 90-х рр. ХХ століття сприяв розбудові української державності, становленню національної самосвідомості. Відроджувалася українська ідея, суспільне та культурно-мистецьке життя, які за час панування радянського уряду втратили свою ідентичність. Зазнав змін і розвиток історії та історіографії української літератури, яка внаслідок політичних спекуляцій зазнала чимало втрат. На сотні імен, окремі літературні процеси, явища було накладено табу. Суцільні прогалини існували і в літературознавстві, критиці, публіцистиці; все це потребувало нових підходів, нового осмислення, а насамперед відновлення реальної повноти фактичного матеріалу та його комплексного дослідження. Призабута спадщина істориків української літератури М. Грушевського, М. Возняка, С. Єфремова, Д. Чижевського, Ю. Шевельова, Г. Костюка та ін. вимагала нового перепрочитання й повернення із забуття. Ці завдання залишаються актуальними і нині.

Повна реабілітація відбулася також щодо імені С. Єфремова та його праць, без яких неможливо уявити розвиток українського літературознавства в цілому.

Доля академіка С. Єфремова, як і доля його праць, не була щаслива. Значну частину свого життя вченому довелося віддати боротьбі: спершу з царським, пізніше з більшовицьким режимом, оскільки він за жодну ціну не міг зрадити свої погляди та переконання. За що, зрештою, поніс жорстоке покарання – арешт та десятирічне ув’язнення, яке стало фатальним у долі С. Єфремова. Смерть у тюремній камері – такою була покара радянської системи за неприйняття її ідеології. Радянська

система на шість десятиліть вилучила С. Єфремова з історико-культурного та суспільного життя.

Нині немає сумнівів щодо виняткової цінності доробку цього українського вченого, який багаторічною титанічною працею допомагав утвердженню національної ідеї, якою перейняті і його власні літературно-критичні праці.

Творчий доробок академіка С. Єфремова – важлива складова українського літературознавства. Активна тридцятилітня робота Єфремова у галузі літературознавства, критики, публіцистики у результаті підпала під сувору заборону; відповідно й саме ім'я С. Єфремова зникло з наукового вжитку. Лише спорадично до його багатой літературної спадщини зверталися діаспорні літературознавці (Ю. Бойко, Г. Грабович, П. Одарченко, М. Овчаренко). Від часу останнього арешту Єфремова у 1929 році до його реабілітації у 1989 році минуло шістдесят років. Мала розвалитися радянська імперія, аби праці вченого, його чесне ім'я стали знову надбанням читачів.

Наприкінці ХХ століття, в незалежній Українській державі, життєвим шляхом і творчістю вченого-академіка зацікавилися такі дослідники, як М. Жулинський, М. Наєнко, Е. Соловей, О. Варенікова, І. Гирич, О. Чехівський та ін.

Перший крок для повернення С. Єфремова зробив М. Жулинський. У його антології „Із забуття – в безсмертя” (1990) чи не вперше за шістдесят років прозвучало ім'я С. Єфремова. У передмові до цієї антології автор подає відомості про стан розвитку літературного процесу протягом 20 – 30 рр. ХХ століття, називає імена письменників, вчених, чия творчість так чи інакше була під забороною радянської влади, відповідно, фальсифікувалася й замовчувалася. Серед презентованих забутих імен М. Жулинський згадує і визначного літературознавця С. Єфремова, характеризуючи його не лише як дослідника літератури, а й як визначного діяча, котрий докладав багато зусиль до вирішення мовної проблеми на Україні в 20-х роках ХХ століття. Про це свідчить підготовлений ним разом з А. Ніковським, суттєво доповнений „Словарь української мови” Б. Грінченка, що був виданий наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Також у співпраці з А. Кримським С. Єфремов сприяв виданню „Російсько-українського словника”

(1927). Антологія М. Жулинського „Із забуття – в безсмертя” стала своєрідною енциклопедією для багатьох читачів та дослідників української літератури нового покоління. Звідси вони дізналися про чимало імен, які ще чекали на своє „повернення”.

У 1993 році в Україні вперше з’являється видання вибраних праць С. Єфремова під назвою „Літературно-критичні статті” (упорядник, автор передмови і приміток – Е. Соловей). Згодом завдяки праці цієї дослідниці світ побачили такі видання, як „Щоденники, 1923 – 1929” С. Єфремова (1997), „Сергій Єфремов. Вибране” (2002), „С. О. Єфремов. Шевченкознавчі студії” (2008). Постійне звернення Е. Соловей до текстів вченого, їх відкриття й популяризація, встановлення біографічних, бібліографічних даних, збирання іконографії уможливили справжнє повернення С. Єфремова в українське літературознавство.

Реабілітація імені С. Єфремова та його творчої спадщини тягне за собою спростування фальшивих звинувачень, неправдивих свідчень, які лунали на його адресу в умовах тоталітарного режиму. „Послідовність, прямота, непоступливість Єфремова у стосунках з радянською владою, його органічний нонконформізм робили його загрозеним від самого початку. Хмари над ним почали збиратися з перших років „прижиму” [314, с. 14]”, – пише Е. Соловей. На її думку, як науковець і як людина він був принциповим, справедливим і відвертим. „[...] Для Єфремова взірцевою є висока простота як редукована в самому творчому процесі складність, – простота і щирість, що не потребують пишних шат, „робленості, вимученості і видуманості [312, с. 27]”. Українське радянське літературознавство зараховувало С. Єфремова до когорти буржуазних націоналістів, відповідно, „Історія українського письменства” вважалася теж буржуазно-націоналістичною і не могла бути „надійним довідником історико-літературних фактів [18, с. 57]”. Радянське літературознавство, підпорядковуючись кон’юктурі часу, виставило С. Єфремова на маргінесі літературознавчої науки, цілком заховавши його наукову спадщину. „Приклад і досвід Єфремова яскраво доводить історичну детермінованість й, отже, неминучість того, що українська літературознавча думка протягом усього свого розвитку формувалася як соціально, політично заангажована: йшлося про те, аби

допомагати літературі, а, зрештою, і нації вибороти і відстояти саме право на існування [312, с. 28]”, – стверджує Е. Соловей. С. Єфремов не йшов на жоден компроміс із більшовицькою владою, натомість його безперервна боротьба за відстоювання національних інтересів, піклування про розвиток української мови, літератури, культури, забезпечила йому самому місце на лаві підсудних, а відтак і повну ізоляцію та загибель.

Забутий, не розкритий і не розгаданий С. Єфремов після шістдесятирічного мовчання повертається із небуття, привертаючи до своєї особи чимало нових дослідників. Вражає багатоаспектність творчого доробку С. Єфремова: про нього нині пишуть як про літературознавця, критика, публіциста, державного, політичного та суспільного діяча. Порушується проблема його творчої методології, осмислюється належність до конкретних наукових напрямків та шкіл. Приміром, Е. Соловей вважає, що „С. Єфремов – саме сумарно, в кінцевому наслідку – яскравий представник культурно-історичного методу в українському літературознавстві – з усіма „плюсами” й „мінусами” цієї сильної, розвиненої європейської школи [312, с. 28]”. Отже, нині варто говорити про С. Єфремова як яскравого представника саме культурно-історичної школи, а також про її вплив та місце у розвитку українського літературознавства.

Значну увагу дослідженню історико-літературної концепції С. Єфремова приділяє М. Наєнко. Автор передмови в „Історії українського письменства” вносить уточнення стосовно наукового методу С. Єфремова, конкретизує, що він був представником „історичної школи в її народницькому варіанті”. Відзначає М. Наєнко і недоліки історико-літературної концепції С. Єфремова: брак „узагальненого погляду на проблему, „зворотного” акценту на іманентній специфіці літератури, яку нездатна змінити будь-яка інша людська діяльність”; недооцінювання С. Єфремовим літератури доби бароко (XVII – XVIII ст.) неприйняття творчості письменників-модерністів (кін. XIX – поч. XX ст.); маніпуляції щодо фольклору (відмежування його від літератури допоки він не став записуватися). Прикметними позитивними рисами, котрі характеризують „Історію українського письменства”, на думку М. Наєнка, є об’єктивна оцінка

пореволюційної літератури (1917 – 1923 рр.). Спростував М. Наєнко закиди опонентів С. Єфремова стосовно „браку історизму” в „Історії українського письменства”, утверджуючи думку, що „дух історизму” таки присутній в головній праці С. Єфремова, бо „кожному літературному явищу він дав справді історичне пояснення, а що не зроблено при цьому особливого акценту ще й на історичних літературних епохах, то це вада всієї історичної школи, представники якої вважали, що це не суттєво або само собою зрозуміло [251, с. 109]”. Завдячуючи М. Наєнкові, у часи незалежності, у 1995 році „Історія українського письменства” С. Єфремова знову побачила світ у новому виданні. Однак це не є перевидання у повному розумінні. Через обмежені видавничі можливості у ньому виключено портретно-ілюстративний матеріал, бібліографічні списки та примітки. Як зазначає упорядник, „цим самим «Історію...» віддалено, звичайно, від видань наукового типу, а наближено до видань популярних” і що головним завданням було „зробити доступним для читача самого феномена єфремовської «Історії» [251, с. 14]”. Проте навіть таким чином перевидана „Історія українського письменства” С. Єфремова має неабияку цінність: нині нею безперешкодно послуговуються науковці, студенти-філологи, учителі та учні шкіл.

Здобутком української мемуаристики 90-х років ХХ століття стала публікація „Щоденників 1923 – 1929” С. Єфремова. Протягом сімдесяти років вони знаходилися в архівах КДБ під грифом „секретно” й у 1997 році вперше з’явилися друком без скорочень і виправлень. „Щоденники” С. Єфремова – це літопис історичних подій, хроніка суспільного та культурного життя 20-х рр. ХХ століття. Влучно з цього приводу висловилася Л. Масенко: „[...] Безліч наведених у „Щоденниках” фактів і вражень з життя тогочасного Києва й інших міст і сіл роблять це видання безцінним джерелом для історичних, політологічних, культурологічних студій початкової доби утвердження радянської влади в Україні [234, с. 10]”. Як зауважує Е. Соловей, „... багаторічні щоденникові записи самого Єфремова можна з цілковитою підставою назвати його літературним автопортретом [160, с. 29]”. М. Коцюбинська, досліджуючи значення художньої документалістики для української літератури, вважає, що „щоденники Сергія Єфремова – твір

воістину епохального значення. Дає відчуті – просто-таки матеріально, на смак і на дотик, – як почувалася масштабна творча людина у лігві Мінотавра, де за кожним поворотом пастка, а то й смерть. Відчуті повну незахищеність людини від суспільних катаклізмів, гримас і абсурдів реальної політики, повну відсутність гарантій того, що називаємо приватністю, тотальну підвладність чужій волі. Антологія репресивних буднів і жертв. Набір знакових деталей зі сфери побуту, театру, преси, зокрема розгул цензури. Театр абсурдів, вакханалія брехні [...] [206, с. 21]”. Все це, на думку дослідниці, має місце у щоденниках С. Єфремова й складає справжній „образ доби”. Цікавим аспектом щоденників С. Єфремова є надзвичайно багатий матеріал з новітнього фольклору, зокрема автор фіксує анекдоти із сучасного йому суспільно-політичного життя. Фольклорні елементи щоденників С. Єфремова досліджували Н. Ярмоленко, О. Чехівський, О. Удод. Неабияку цінність щоденникові записи С. Єфремова становлять і з мовознавчої точки зору. Як зазначила Л. Масенко, мова викладу щоденників „поєднує аналітичну точність, влучність формулювань із безпосередністю і щирістю емоційних оцінок [233, с. 20]”. За спостереженням дослідниці, „текст „Щоденників” складається зі стилістично неоднорідних фрагментів [233, с. 21]”, зосібна, Л. Масенко звертає увагу на вдале поєднання С. Єфремовим високого ораторського та наукового стилю, елементів київського вуличного сленгу, російськомовних виразів – все це потребує уважного і ґрунтовного дослідження мовознавців для відтворення стану і розвитку літературної мови 20-х рр. ХХ ст.

У контексті мемуарної літератури помітне місце також посідають спогади Сергія Єфремова „Про дні минулі”, які побачили світ лише на початку третього тисячоліття. У радянський час про їх оприлюднення не могло бути й мови. Нині з текстом спогадів можна ознайомитися в альманасі „Молода нація”, де вони друкувалися, починаючи з 2002 року. Підготовку спогадів до публікації здійснив Володимир Плачинда, який, на жаль, не дожив до часу, коли цей матеріал з’явився друком.

Спогади С. Єфремова можна назвати достеменним документом епохи. Унікальність цього матеріалу – у поєднанні ваги та цінності наукової, літературно-

художньої, суспільно-політичної. Спогади „Про дні минулі”, з яких постає яскравий образ автора, допомагають скласти цілісне розуміння особи С. Єфремова, переосмислити попередні уявлення та вже оприлюднені характеристики.

Отже, на початку ХХІ століття освоєння й повернення наукової спадщини С. Єфремова триває. У 2002 році з'явилося ще одне видання вибраних праць С. Єфремова під назвою „Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії”. У збірнику вміщено монографічні праці С. Єфремова про М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, І. С. Нечуя-Левицького, П. Мирного, статті про Т. Шевченка, письменників початку ХХ століття, огляди з історіографії українського письменства тощо.

Кількість сучасних дослідників, котрі виявляють науковий інтерес до особи та спадщини вченого і громадського діяча дедалі зростає. Із молодшої генерації дослідників творчості С. Єфремова вирізняються розвідки О. Варенікової, Л. П'ясти, М. Чернописького та ін. Наприкінці ХХ століття історіографія українського літературознавства поповнилася дисертаційними працями С. Приколоти „Бібліографічний аналіз творчої спадщини С. Єфремова” (1997) та Л. П'ясти „Міжстильова та міжмовна взаємодія в семантиці дискурсу (на матеріалі творів С. Єфремова)” (1998). У 2001 році у Львові з'явилася друком монографія М. Чернописького „Фольклорна політична сатира 20-х рр. ХХ ст. у записках Сергія Єфремова”. З початку 90-х рр. зростає кількість статей про С. Єфремова в наукових збірниках та періодиці.

На жаль, творча спадщина академіка С. Єфремова досі ще повністю не зібрана, матеріали розпорошені по численних періодичних виданнях, наукових збірниках та ін., потребують певної систематизації й науково-бібліографічного опису. Першу спробу було зроблено ще за життя С. Єфремова А. Кримським („Спис праць С. Єфремова” 1895 – 1919 рр.). За підрахунками А. Кримського науково-творчий доробок вченого на 1919 рік складав більше дев'ятисот найменувань. Однак це хіба що третина того, що вийшло з-під пера С. Єфремова. За деякими даними він є автором близько трьох тисяч розвідок, частина з яких (особливо це стосується недрукованих матеріалів), імовірно, була знищена радянською владою у 30-х рр. ХХ століття під час кампанії цькування та арешту академіка. Нині перед українськими

вченими стоїть завдання виявити та зібрати всі публікації С. Єфремова. Доречно тут згадати слова А. Кримського, який ще у 20-х рр. висловлював подібну пропозицію: „Коли б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третьорядні літературні явища, зібрати до купи та надрукувати окремим томом (а певно це і буде колись зроблено), то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства – матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додам до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання [214, с. 48]”. Варто сподіватися, до слів А. Кримського дослухаються не тільки науковці, які в дещо сповільненому темпі, але сприяють відродженню імені С. Єфремова та поверненню його літературно-критичної спадщини, а й ті, хто має сприяти вирішенню цього питання на державному рівні.

У майбутньому на свого видавця та наукового коментатора чекає велика за кількістю й тематично різноманітна епістолярна спадщина С. Єфремова, досі невідома сучасному читачеві. Її дбайливе вивчення дасть змогу внести суттєві доповнення не тільки до характеристики самого С. Єфремова, але й тих осіб, з якими йому доводилося спілкуватися, серед яких – політичні та громадські діячі, письменники, видавці, вчені та ін. Суть введення листування С. Єфремова в науковий обіг полягає в його систематизації, всебічному джерелознавчому, тематичному й текстологічному аналізі. Інформативна наповненість кореспонденції С. Єфремова допоможе внести ясність у деякі маловідомі та суперечливі факти.

Неопублікований і досі перший щоденник С. Єфремова, писаний у семінарські роки протягом 1895 – 1896 рр., знаходиться наразі у рукописному фонді Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Він, як і недруковані листи С. Єфремова, становить велику цінність для доповнення біографічного матеріалу про його автора. Перші щоденникові записи С. Єфремова є цінним джерелом його

індивідуального світобачення, остаточного вибору й утвердження життєвих пріоритетів, літературних пошуків та перших проб пера. Одне з центральних місць у них займає приватний бік життя оповідача. Щоденник відображає внутрішній світ С. Єфремова, його переживання. Тут він звіряє найпотаємніші думки про своє перше і єдине кохання до Онисі Дурдуківської. Щирі і світлі почуття, повна гармонія духовного світу обох закоханих – також становлять зміст щоденникових записів С. Єфремова. Загалом, „Щоденник 1895 – 1896 рр.” С. Єфремова першочергово потребує видання, відповідно – спеціального вивчення, аналізу та коментаря.

Одним із важливих недосліджених аспектів літературно-критичної діяльності С. Єфремова є його шевченкознавчий доробок. Акцентуючи увагу на шевченкознавчих студіях С. Єфремова, ми спробували зібрати разом більшість написаного вченим про Шевченка й підготували окремий збірник: „С. О. Єфремов. Шевченкознавчі студії”, який з’явився друком наприкінці 2008 року. Стимулом до створення цього збірника стала багата та розмаїта шевченкознавча спадщина С. Єфремова, розпорошена по різноманітних періодичних виданнях, наукових збірниках, окремих брошурах та ін. Упорядниця прагнула не пропустити жодної важливої шевченкознавчої праці дослідника, адже від цього залежить цілісне розуміння С. Єфремова як видатного шевченкознавця. В цілому це завдання було виконано. На жаль, обсяг видання був визначений наперед і не вмістив усього зібраного матеріалу. Праці С. Єфремова, присвячені життєво-творчому шляху Т. Шевченка, подаються в хронологічному порядку, починаючи з 1899 р. (зародження шевченкіани С. Єфремова) й закінчуючи двадцятьма роками ХХ століття. Першим друкованим органом, де почали з’являтися окремі статті та коротенькі замітки С. Єфремова про Шевченка, став „Літературно-науковий вісник”. За період активного дописування Єфремовим до „ЛНВ” (1899 – 1905 рр.) назбиралося майже три десятки коротких дописів, зроблених ним, у яких відбилися факти, спостереження та думки, а часом і глибокий аналіз окремих моментів творчості Шевченка. Окрім „ЛНВ”, праці про Шевченка науково-популярного характеру з’являлися у виданнях „Рада”, „ЗНТШ”, „Киевская старина”, пізніше в

журналах „Русское богатство”, „Украинская жизнь”, „Голос минувшего”, „Україна”, „Книгарь” та ін. Окремі статті („Поезія всепрощення”, „На переломі”, „Нечуваний ювілей”, „Літературний автопортрет Шевченка”, „Спадщина Кобзаря Дармограя”, „Поет і плантатор”) републіковані у „Літературно-критичних статтях” (1993) С. Єфремова та „С. Єфремов. Вибране” (2002). Решта матеріалу, що поданий у цьому збірнику, передруковано вперше. Щоправда, суттєвим недоліком збірника „Шевченкознавчі студії” є відсутність приміток та коментарів до текстів С. Єфремова. Причиною став і обмежений обсяг видання, і часові рамки підготовки збірника до друку, абсолютно унеможливили підготовку коментарів. Однак упорядниця сподівається, що зібрана вперше шевченкіана Єфремова навіть і в такому виданні має певну цінність.

У сучасному літературознавстві шевченкознавчу діяльність С. Єфремова за класифікацією П. Одарченка прийнято поділяти на два періоди. Перший охоплює 1899 – 1919 рр. [271]. В цей час написані численні статті, рецензії, нотатки, огляди, які друкувалися в багатьох періодичних виданнях: „ЛНВ”, „Книгарь”, „ЗНТШ”, „Рада”, „Нова Рада”, „Русское богатство”, „Голос минувшего” тощо. Другий етап припадає на 1919 – 1929 рр. – аж до арешту вченого, його називають академічним шевченкознавством С. Єфремова [271]. Наприкінці 20-х рр. ХХ століття (1927 – 1929 рр.) з’являється повне академічне видання „Щоденника” (Т. IV.) та „Листування” (Т. III.) Т. Шевченка з коментарями та примітками С. Єфремова. Обидва томи вважаються вершиною шевченкознавчого доробку академіка С. Єфремова.

Творчість Т. Шевченка привернула увагу С. Єфремова ще під час навчання в духовній семінарії. Згадується про це у першому щоденнику майбутнього критика за 1895 – 1896 роки. Як уже відзначено, доробок вченого, присвячений творчості Т. Шевченка, налічує понад сотню дослідницьких матеріалів [271]. З огляду на такий багатий шевченкознавчий спадок, його склад і характер, С. Єфремов і досі вважається одним із найбільших знавців творчості Т. Шевченка. На жаль, як зазначалося вище, збирання корпусу цих текстів щойно розпочате, відтак більшість шевченкознавчих праць цього автора упродовж десятиліть залишалися

непрочитаними, не мали належної оцінки та аналітичного осмислення, а деякі з них осіли у рукописних фондах архівів та бібліотек. Причина замовчування текстів С. Єфремова, як і численних праць інших літературознавців ХХ століття (М. Грушевський, Ю. Шевельов, Л. Білецький, О. Оглобин та ін.) зумовлена впливом політичних чинників. Натомість радянська система культивувала суцільну заангажованість, фальсифікацію фактів, ідеалізацію певних стереотипів та схем, використання загальноновживаних штампів. Доступним було тільки те, що підпадало під ідеологічні приписи КПРС. Заборони й табу на тексти літературознавців почали втрачати свою актуальність тільки з початку 90-х рр. ХХ століття, коли Україна нарешті здобула незалежність. Умовно в суспільстві відбулося зречення старих канонів, що суперечили правді й те, що було впродовж багатьох десятиліть цілковито конфіденційним, мусило, зрештою, дістати нове переосмислення.

В той час, коли в радянській Україні С. Єфремова не можна було навіть згадувати, на еміграції робилися перші спроби наближення як імені, так і наукової спадщини вченого до суспільства. У 1976 році у Нью-Йорку в стінах Української Вільної Академії Наук (УВАН) відбулася Пленарна наукова конференція, присвячена сторіччю від дня народження С. Єфремова. Серед доповідачів були провідні науковці української діаспори – Петро Одарченко, Юрій Бойко, Григорій Грабович. У доповідях був зроблений перший крок до осмислення ваги потужної наукової спадщини С. Єфремова у розвитку національного літературознавства. Першочергове завдання, яке поставили перед собою діаспорні вчені – повернути ім'я С. Єфремова в науковий обіг, анулювати всі шаблони, бо як сказав Ю. Бойко, „наша спільнота виплекала пустопорожній культ Єфремова й на тому апатично заспокоїлася [26, с. 33]”, тож саме час внести корективи. Науковцями була порушена проблема становлення С. Єфремова як літературознавця, публіциста, критика, його зв'язки із тогочасною культурною елітою, його громадсько-політична діяльність. Об'єктом уваги була також літературознавча та літературно-критична методологія С. Єфремова. Відповідно, саме тоді чи не вперше було акцентовано цінність єфремовських розвідок, присвячених Т. Шевченкові та їх місце і роль у

розвитку українського літературознавства. Зокрема, була оприлюднена фактична кількість написаного С. Єфремовим про Т. Шевченка. Тоді ж, 1976 року, у журналі „Сучасність” з’явилися друком статті основних доповідачів, зокрема стаття П. Одарченка „Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова”. В ній автор уперше запропонував хронологічну модель зародження і розвитку шевченкіани С. Єфремова, якою послуговуємося і нині. П. Одарченко зробив короткий огляд найбільш репрезентативних матеріалів С. Єфремова, присвячених творчості Т. Шевченка, стисло викладаючи їх зміст та здійснюючи побіжний аналіз.

Цікаву оцінку шевченкознавству С. Єфремова дав Ю. Бойко: „Сам Єфремов утримувався на ступені літературознавства, овіяного пристрасстю публіцистики у вивченні Шевченка, але він же створив для своїх простакуватих послідовників міцний ґрунт культового обожнення великого поета [26, с. 49]”. Наразі залишимо це без коментарів... Учасники тієї конференції були одностайні в тому, що С. Єфремов суттєво збагатив скарбницю українського шевченкознавства змістовними та якісними дослідженнями про життя і творчість Т. Шевченка. Проте цей аспект, як і практично вся творча спадщина академіка С. Єфремова, ще довго залишалися маловідомими та недослідженими.

Постать С. Єфремова з початком 90-х рр. минулого століття потроху почала утверджуватися в українській науці й актуальність його праць стала приводом до концептуально нових підходів у їх вивченні. Уже до кінця ХХ століття в українському літературознавстві умовно складається поняття „єфремовознавство”. С. Єфремов цікавий для сучасності і як науковець, який залишив по собі численні дослідження з історії українського письменства, і як особа зразкового поведження в умовах тоталітаризму. Він зберіг власну гідність і високе звання „совісті нації”, яким наділили його сучасники.

З метою популяризації творчої спадщини С. Єфремова у 1991 році у Черкасах запроваджено традиційні Всеукраїнські Єфремовські читання, які за задумом організаторів мають відбуватися щоп’ять років. На цих читаннях вперше сформульована і проблема єфремовського шевченкознавства. У незалежній Україні одні з перших, хто зацікавився шевченківською тематикою С. Єфремова були

Е. Соловей, М. Наєнко, В. Мазурик, Р. Танана, Ж. Ляхова, Н. Таран, пізніше з'являються статті О. Варенікової, В. Пахаренка, В. Поліщука, А. Градовського, Т. Івашкевич, О. Чехівського та ін.

До вже згаданого тут тому 1993 року „Літературно-критичні статті” С. Єфремова (упорядник, автор передмови та приміток Е. Соловей) увійшли й окремі шевченкознавчі матеріали, як „Поезія всепрощення”, „На переломі”, „Нечуваний ювілей”, „Літературний автопортрет Шевченка”. Вони одразу викликали інтерес у науковців, стали предметом подальших студій. Щоправда, здебільшого дослідники використовують шевченкознавчі праці С. Єфремова як допоміжний матеріал в осмисленні розвитку С. Єфремова-літературознавця. Побіжно шевченкознавчі статті, що містяться в збірнику літературно-критичних праць С. Єфремова, розглядали Н. Шумило та В. Пахаренко. Публікації сучасних науковців про шевченкіану С. Єфремова здебільшого мають радше інформативно-популяризаторський характер, ніж аналітично-дослідницький.

Серед сучасних літературознавців саме Е. Соловей чи не найбільш акцентує аспект шевченкознавства С. Єфремова й надає йому виняткового значення в літературно-критичній діяльності вченого. Приміром, у передмові до іншого видання праць С. Єфремова (2002 р.) вона пише: „Деякі шевченкознавчі праці Єфремова й понині залишаються неперевершеними «маленькими шедеврами», як есе 1912 року „Поезія всепрощення”, темою якого є «надзвичайно яскрава етичність Шевченкового світогляду», або стаття „На переломі”, що аналізує вірш „Три літа” як етапний твір у світоглядній еволюції поета (на час написання статті порівняно недавно віднайдений в архівах департаменту поліції) [313, с. 9 – 10]”. Кожна шевченкознавча праця С. Єфремова – це своєрідний ключ до досягнення еволюції поглядів науковця стосовно принципів оцінки творів інших класиків літератури. Нині не виникає сумнівів у доцільності і важливості збирання та поглибленого вивчення шевченкіани Єфремова, бо лише на цій основі можливе створення подальших аналітичних студій, що узагальнили б не тільки шевченкознавчий доробок С. Єфремова, а й його внесок у становлення наукового шевченкознавства взагалі.

На першопричинах зацікавлення С. Єфремова творчістю Т. Шевченка зупинилася також сучасна дослідниця В. Мазурик. На її думку саме розділ про Т. Шевченка в „Історії українського письменства” С. Єфремова дає відповідь, чим Т. Шевченко так захопив дослідника і що найбільше було йому до вподоби у творчості поета. В. Мазурик спробувала проаналізувати запропоновані С. Єфремовим ключові поняття, на яких базується творчість Т. Шевченка. Як резюмує дослідниця, найбільше акцентує увагу С. Єфремов у розділі про Т. Шевченка на геніальності Т. Шевченка, зовнішніх впливах на особу поета, на глибокій народності та ідеї всепрощення в його творчості.

Як свідчать записи у щоденнику С. Єфремова, він гаряче переймався долею Тарасової могили, де йому неодноразово доводилося бувати протягом життя. Записи книг відвідувань Тарасової гори, збережених понині, де є нотатки вражень та автографи С. Єфремова, аналізує Р. Танана. Зокрема, дослідниця стверджує, що перший запис С. Єфремова датується 18 червня 1898 року, коли він, студент другого курсу юридичного факультету Київського університету, здійснив паломництво до місця поховання Шевченка [319, с. 64]. Як С. Єфремов вболівав за долю місця останнього спочинку Кобзаря, на думку дослідниці, промовисто свідчить і запис, зроблений С. Єфремовим та його друзями Ф. Матушевським і В. Дурдуківським наприкінці XIX століття: „[...] наші земляки, на превеликий жаль, поводяться в цім святім місці не так, як би личило їм поводитись, що показується з часом глузливих, а то й просто огидних написів, що ображають почуття не тільки українця, а взагалі кожної порядної людини. Сором нам, великий сором, що навіть люди чужих національностей, як великороси, поляки, євреї, німці і інші сторонні люди з більшою повагою відносяться до генія нашого слова, ніж ми – українці [319, с. 64]”.

Дискусійні моменти містить, на нашу думку, стаття В. Пахаренка „Парадокси шевченкознавства Сергія Єфремова”. В. Пахаренко здійснює аналітичний екскурс еволюції поглядів науковця, торкається теми методології С. Єфремова. Автор переконаний, що С. Єфремову був притаманний „реалістичний тип мислення [284, с. 157]”, і що, власне, за таким принципом він аналізував творчість Т. Шевченка, та й самого поета вважав представником реалістичного напрямку. „Ідеологічно

ключовою [284, с. 156]” працею у шевченкіані С. Єфремова, за висловом В. Пахаренка, є стаття „Поезія всепрощення”. Дослідник констатує дещо поверховий погляд С. Єфремова на проблему „взаємозв’язку етики Шевченка з його християнськістю, апостольством [284, с. 156]” і відтак робить висновок, що С. Єфремову близький „класицистично-просвітницький комплекс раціоналізму [284, с. 157]”. Потребує додаткової аргументації також і натяк дослідника на ненауковість статей С. Єфремова, присвячених Т. Шевченку. Але ж причина такого враження, можливо, полягає в тому, що С. Єфремов надавав перевагу якраз біографічному методі аналізу. „В багатьох есеях, – пише В. Пахаренко, – він фактично не подає власне науковий аналіз творів, а зосереджується на реконструкції психічних станів авторів, що зумовили появу відповідного твору. Докладно характеризується у таких студіях і суспільно-побутове середовище, але саме як тло, ґрунт тих чи інших психічних процесів [284, с. 157]”. Обґрунтовуючи такі твердження, В. Пахаренко як приклад наводить праці „На переломі” та „Літературний автопортрет Шевченка”. Саме така думка дослідника провокує додаткову полеміку. У своїх статтях С. Єфремов і справді подеколи вдається до „реконструкції психічних станів” Т. Шевченка, але ситуативно, для певного контексту. При цьому виявляє вміння збалансовувати, вдало вибудовувати пропорції так, що пропонований аналіз психічних станів поета органічно поєднується із аналізом самих текстів. Зрештою у самому Шевченкові закладено стільки емоційної та психічної енергії, що вже само собою зумовлює такий аспект розгляду.

Унікальне видання „Щоденників, 1923 – 1929” С. Єфремова одразу привернуло увагу багатьох науковців. На тлі відтворення автором тогочасної дійсності вагомою постає також і шевченківська тематика. „Шевченкові ремінісценції в текстах „Щоденників” С. Єфремова” намагалася дослідити Н. Мазур; щоправда, авторка постулює уявлення про мемуарну літературу „як особливий тип комунікативної діяльності” з мовознавчої точки зору. У тексті щоденників С. Єфремова Н. Мазур виявляє значну кількість цитат із творів Шевченка, стверджуючи, що „автор дуже часто послуговується Шевченковими оцінками суспільних явищ як найбільш об’єктивними, виваженими, вагомими,

далекоглядними [230, с. 160]”. Дослідниця простежила динаміку використання С. Єфремовим у щоденниках як цілих уривків із творів Т. Шевченка, так і „мікроцитат”: словосполучень, фраз. Щоправда, дещо дивує наступне міркування: „... введена в щоденниковий запис цитата із Шевченкового тексту логічно продовжує авторську думку і становить, за умови зняття „цитатно-видільних” лапок, цілісний авторський текст [230, с. 161]”. У кожному разі, йдеться, очевидно, про глибоке знання С. Єфремовим творчості Шевченка, про потребу повсякчас звертатися до неї у повсякденному житті. О. Чехівський у статті „Шевченкова мудрість у „Щоденниках” Сергія Єфремова” де в чому закономірно перегукується зі статтю Н. Мазур. Проте О. Чехівський приділив увагу і темі тоталітаризму в Україні, – центральній у щоденниках С. Єфремова. Авторів цікаво було дослідити, як саме С. Єфремов оперував Шевченковою мудрістю в оцінюванні суспільно-політичних подій в Україні 20-х рр. ХХ ст. „Як впливає з „Іменного покажчика до Щоденників С. Єфремова”, ім'я Тараса Шевченка згадується тут 142 рази. Але, крім того, у „Щоденниках” академіка – кілька десятків крилатих висловів Кобзаря без посилань на його прізвище, які використовуються вченим як пророчі оцінки існуючого тоталітарного режиму [346, с. 152]”, – резюмує О. Чехівський.

Не можна оминати ще однієї статті під назвою „Тарас Шевченко в працях Сергія Єфремова” сучасного дослідника І. Продана. Цього автора належить звинуватити у плагіаті. На жаль, як назва, так і зміст статті ідентичні статті П. Одарченка („Тарас Шевченко в працях С. Єфремова (До 170-річчя з дня народження Т. Шевченка)”), яка була надрукована у журналі „Визвольний шлях” (1984 р., № 3, с. 319 – 325). Прикро, що сучасний науковець вдався до подібних маніпуляцій із чужими текстами.

Загалом зроблені лише перші кроки до осмислення ваги літературно-критичної спадщини С. Єфремова для розвитку українського шевченкознавства. Проте, як слушно зауважив В. Пахаренко, „нині є підстави сподіватися, що в новому столітті літературознавство матиме більше шансів та можливостей наблизитися до наукового ідеалу академіка Єфремова – до синтезу змістового й формального, інтелектуального й емоційного, об'єктивного й суб'єктивного [284, с. 158]”.

Хотілося би сподіватися, що має рацію сучасний дослідник, коли, оцінюючи стан сучасного літературознавства, робить також і прогнози на майбутнє: „шляху наближення цього не буде кінця, як не буде кінця удосконаленню духа людини [284, с. 158]”.

Аналіз публікацій сучасних дослідників про шевченкознавчі праці С. Єфремова свідчить про пошук адекватних підходів до проблеми. Проте всі вони стосуються окремих аспектів чи моментів, подеколи грішать певною поверховістю. Віддаючи належне попередникам, свою власну мету вбачаємо саме в цілісному аналізі шевченкознавчих праць С. Єфремова, в тому, аби доказово й об’єктивно оцінити їхнє значення для розвитку шевченкознавства як науки.

РОЗДІЛ 2

ШЕВЧЕНКІАНА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

2.1. С. Єфремов як популяризатор Т. Шевченка

2.1.1. Боротьба довкола Т. Шевченка. Т. Шевченко у взаєминах з російською літературою. Погляд С. Єфремова на проблему „В. Белінський і Т. Шевченко”. Постать Т. Шевченка у процесі боротьби української нації за свою самостійність та окремішність в умовах імперського самодержавства зіграла чималу роль. Він чи не вперше в історії українського письменства своєю творчістю поставив питання про повноцінне існування української літератури та мови. Як твердить І. Дзюба, „від Шевченка починається новий етап української історії, української світоглядної думки [80, с. 11]”. Навколо поета та його творчості як за життя, так і після його смерті, точилася постійна боротьба. Окремим пунктом підпадають сюди зв'язки Шевченка з різними російськими письменниками, сприйняття його в російській критиці і літературному житті, дослідження його спадщини в російському суспільстві [55, с. 185]. Все це дістало назву „боротьба довкола Шевченка”. „Боротьба за Шевченка [...] – боротьба за душу українського народу [78, с. 690]”, – вважає І. Дзюба. Г. Грабович стверджує: саме та боротьба „містить багато довідок і фактів, – і це становить певну цінність [55, с. 185]” у сучасній науці. Парадоксально, але актуальність тієї боротьби сягає й сьогодні, коли і в незалежній Україні виникають безпрецедентні конфлікти на ґрунті утвердження самобутності, національної ідентичності тощо.

Питання „російська література і Т. Шевченко” ставало об'єктом для дослідження багатьох науковців, як українських так і російських, здебільшого навколо нього розгорталися гострі дискусії, які досі тривають у літературознавстві. До числа дослідників, які розглядали зв'язки Т. Шевченка з російською літературою, належать І. Свенціцький, І. Пільгук, Д. Чалий, І. Басс, Ф. Прийма, О. Білецький, Є. Кирилюк, М. Бельчиков, М. Гудзій, Ю. Івакін, А. Сахалтуєв. До

теми „Шевченко і російська література” у своїх публікаціях звертався і С. Єфремов, думки та погляди якого заслуговують на окремий розгляд, оскільки надто довго залишалися поза увагою сучасної літературознавчої науки.

У літературознавстві проблему „Шевченко і російська література” за визнанням учених (Ю. Івакін, А. Недзвідський, Д. Чалий) прийнято розглядати у кількох аспектах: біографічному (особисті контакти Т. Шевченка з російськими письменниками), творчому (вплив російської літератури на Шевченкову творчість і світогляд; вплив літературної спадщини Шевченка на російську літературу, сприйняття її російською критикою і літературознавством; російські переклади творів поета; образ Шевченка в російській художній літературі тощо) [267, с. 174], а також типологічному (співвідношення деяких рис творчості поета з аналогічними явищами в російській і світовій літературі) [267, с. 174]. Серед публікацій С. Єфремова, в яких увага вченого більше концентрується на ідеологічному та історико-літературному аспектах проблеми, слід відзначити такі: „Шевченко і російські письменники” (1899), „Пушкін contra Шевченко?” (1899), „Пушкін і Україна” (1899), „Курочкін і Шевченко” (1900), „Шевченко і Фет” (1900), „Шевченкові „душі” і „московська міра”” (1900), „Шевченкові роковини і російська преса: 40-і роковини смерті Шевченка” (1901), „Статті про Шевченка в російських часописах” (1901), „Шевченко в світлі офіційної критики” (1904), „Шевченко и литература” (1914).

Загальновідомо, що умови, в яких Шевченкові довелося жити і працювати, були не надто сприятливими для творчості. Насаджування всеросійської державної ідеології було спрямоване на викорінення українства й української мови в цілому. За твердженням Н. Щербак, „об’єднавши в межах імперії велику кількість народів і народностей, російський царизм проводив політику, яка мала сприяти поступовому злиттю національних окраїн в єдину державу шляхом денационалізації і насильницької русифікації [385]”. І. Франко стверджував, що „поява Шевченкового „Кобзаря” 1840 року в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після „Енеїди” Котляревського [336, с. 276]”. „З нього ж (тобто Т. Шевченка. – *О. М.*) треба почати й нову сторінку в громадських

стосунках до українства [120, с. 380]”, – вважає С. Єфремов. „Кобзар” Т. Шевченка, написаний мовою народу, поставив питання розвитку національної літератури та всієї культури на новий рівень. „Насправді творення нової української літератури мовою народу, – пише І. Дзюба, – було одним із виявів самоствердження цього народу, який мав достатньо життєвих і творчих сил, щоб не погодитися з уготованою йому долею – „в сусідів бути гноєм” – і передчував „час воскресний свого повстання” (І. Франко). За цим народом було велике минуле, була велика культура, була велика писемна традиція, хоч уже і втрачена, але здатна озватися в нових поколіннях. Ось звідки у творців нової української літератури (а найбільше в Шевченка) і віра, і впертість, і сила протистояти глузуванню, звинуваченням, заборонам... [78, с. 106 – 107]”. Розвиток українського письменства в імперських умовах був надто непростим. Велику роль відіграла російська критика революційно-демократичного спрямування, яка негативно ставилася до творчих пошуків українських письменників. Лідер російської критики В. Белінський сприймав українську, чи, як її тоді називали, „малоросійську” літературу у скептично-недовірливому тоні. Малоросійську мову як таку В. Белінський вважав лише „областным малороссийским наречием” російської мови, розбіжності яких полягали у тому, що „русский романист может вывести в своем романе людей всех сословий и каждого заставит говорить своим языком: образованного человека языком образованных людей, купца по-купчески, солдата по-солдатски, мужика по-мужицки. А малороссийское наречие одно и то же для всех сословий – крестьянское [13, с. 9]”. За твердженням В. Белінського, „малоросійська” література була призначена суто для селянства, а відповідно „мужицкая жизнь сама по себе мало интересна для образованного человека”, тому її незалежне існування передбачає потребу „попусту тратить свои силы, пиша по малороссийски – для малороссийских крестьян [13, с. 9]”. Заперечення можливості існування української мови та літератури окремо від російської насаджувалося політикою імперського великодержавного шовінізму, яка зводилася до згуртування в межах великої Росії народів інших національностей, в тому числі й українців з метою розширення територіальних меж та зміцнення влади Російської імперії. Під вплив шовіністичних

ідей підпадали тодішні російські демократи, успішним їх пропагатором був і В. Белінський. Поява у російській пресі творів Т. Шевченка спровокувала додаткову увагу В. Белінського до проблеми. Негативне сприйняття російським критиком творчості Т. Шевченка та й усієї української літератури яскраво відбилася у рецензії на „Гайдамаки” 1841 року. Найбільше, що реперезентує В. Белінського – то це заперечення права українців мати власну літературу. Натякає В. Белінський і на присутність у „Гайдамаках” „беззмістовних” пісень у виконанні українських співців-кобзарів та й взагалі закидає поетові безграмотність, мотивуючи відсутністю багатьох розділових знаків у творі. Кількома роками пізніше, у 1847 році в листі до близького товариша П. Анненкова В. Белінський ще раз і востаннє дасть негативну оцінку творчості Т. Шевченка та його особі зокрема. Він бачить у поетові тільки „осла, дурака и пошлеца”, „горького пьяницу, любителя горелки”. Відстоюючи великодержавницькі інтереси, автор листа обурений і „пасквілями” Т. Шевченка на „государя императора” та „государыню императрицу”. І нарешті остаточно ставлення російського критика до Т. Шевченка втілилося у фразі: „Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам. Это враги всякого успеха. Своими дерзкими глупостями они раздражают правительство, делают его подозрительным, готовым видеть бунт там, где нет ничего ровно, и вызывают меры крутые и гибельные для литературы и просвещения [14, с. 440 – 441]”. Незважаючи на різку критику В. Белінського, творчість Т. Шевченка у російському середовищі з кінця 50-х – початку 60-х рр. за загальним визнанням стає важливим чинником і російського літературного процесу, і суспільної боротьби російської революційної демократії [363, с. 177]. Пізніше послідовники В. Белінського – М. Добролюбов та М. Чернишевський, належні до того ж ідеологічного табору, на протипагу своєму вчителю підтримають і оцінять позитивно творчість Т. Шевченка. Приміром, М. Добролюбов у рецензії на „Кобзар” в журналі „Современник” (1860) писав, що поява поезій Т. Шевченка цікава не лише для „страстных приверженцев малороссийской литературы, но и для всякого любителя истинной поэзии [82, с. 33]”. У рецензії М. Добролюбов, зосібна, акцентує народність Шевченкової поезії, не знаходячи йому рівних навіть у російській літературі: „Он – поэт совершенно

народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение [...]. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни [82, с. 34]”. Загалом такі ідеї були не чужі також і В. Белінському, який, спираючись на філософію Гегеля, сповідував „народний дух”, – от тільки застосовував його до життя дещо по-іншому, а тому й не сприйняв українства. Натомість перші державні патріоти слов’янофіли радо зустріли починання українців. Наступники В. Белінського – М. Добролюбов та М. Чернишевський були більш послідовними щодо гегелівського вчення, що і вплинуло на подальшу оцінку творчості Т. Шевченка та українського письменства зокрема.

Проблема стосунків Белінського і Шевченка та Белінського і українського письменства ставала приводом до дискусій багатьох дослідників в різні періоди. Або як влучно сказав Г. Грабович: „[...] жодна тема в українському советському літературознавстві не була настільки забріхана, як тема українсько-російських зв’язків, то так і її осердям, її найбільш забріханим підрозділом була постать Белінського і роль, яку він відігравав супроти української літератури. Жодне обговорення, жодне дослідження цього загального питання не могло обійтися без обов’язкових реверансів та ідеологічних шаблонів щодо його „революційно-демократичної естетики”, його благодатного впливу, його глибокого розуміння контексту й історії тощо [55, с. 108]”. Ставлення Белінського до Шевченка та до української літератури зокрема і нині залишається ключовою та до кінця не з’ясованою темою в літературних російсько-українських взаєминах.

В. Свобода один із тих, хто, спираючись на досить вагомні аргументи, у статті „Шевченко і Белінський” (1961) заперечив висунуту російським радянським літературознавцем В. Спиридоновим теорію щодо авторства анонімної позитивної рецензії на Шевченків „Кобзар” у російському журналі „Отечественные записки” (1840): автором її нібито був В. Белінський. Вперше стосовно хибності тверджень В. Спиридонова висловився відомий дослідник творчості В. Белінського Ю. Оксман у книзі „Летопись жизни и творчества В. Г. Белинского”, цю ж думку поділяли М. Гудзій, В. Шубравський, Ю. Івакін. З іншого боку, прихильниками версії

В. Спиридонова виступили І. Пільгук, Д. Чалий, І. Басс, Є. Кирилюк, Ф. Прийма. Однак існує достатньо вагомих доказів неприхильного ставлення російського критика до творчості поета та української літератури у цілому. Навіть на підставі лише однієї рецензії В. Белінського в „Отечественных записках” (1842) на появу „Гайдамаків” Т. Шевченка та цитованого вище листа російського критика до П. Анненкова від 1 – 10 грудня 1847 року, вже не кажучи про рецензію на альманах „Ластівка” Є. Гребінки, чи відгук на „Історію Малоросів” М. Маркевича, – можна скласти уявлення про справжні „почуття” Белінського як до творчості Т. Шевченка, так і до українського письменства загалом.

Звичайно ж, не оминув цього дражливого питання (В. Белінський і Т. Шевченко) й С. Єфремов. У роки навчання у духовній семінарії С. Єфремов з особливим інтересом вивчав російську літературу, окремо його увагу привертала праця з критики та публіцистики. Будучи добре обізнаним із працями В. Белінського, С. Єфремов поважав ідеї російського критика: багато в чому вони імпонували йому. Проте, прихильність Єфремова до творчості Белінського частково втрачається, коли заходить мова про поетичну спадщину Т. Шевченка. За всієї поваги до лідера російської критики С. Єфремов не схвалює ставлення В. Белінського до українства. У IX розділі „Історії українського письменства”, присвяченому творчості Шевченка, Єфремов, висвітлюючи загальний стан українського слова в умовах царської Росії, доводить, що саме літературна діяльність Т. Шевченка дала розв’язок актуальному питанню, чи можлива і потрібна українська література окремо від російської. Однозначна відповідь „так” сприяла емансипації людини в кріпакові, утвердженню омріяних Шевченком ідеалів про самостійність українського народу. Критичні відгуки Белінського на творчість українського поета тільки гартували Шевченків дух до подальшого писання, сприяли виробленню іншого мислення: переростання романтичних ідеалів, долання юнацького ідеалізму. За словами Єфремова, це був єдиний плюс, який приніс творчому спрямуванню Шевченка Белінський. І. Дзюба, розвиваючи цю думку, пише, що „різка критика В. Белінського [...] стала, певно, немалою травмою для молодого українського поета. Водночас вона утвердила його в неприйнятті російського великодержавництва і мовного шовінізму, посилила

відповідні полемічні мотиви в його творчості. І все-таки – на думку І. Франка – різкий осуд Белінського, хоч і несправедливий, сприяв прискоренню ідейної еволюції Шевченка: від „вузького козацького патріотизму” до „патріотизму на основі чисто людській, соціальной”, тобто „в напрямі, рівнобіжнім до думки Белінського [78, с. 168]”. Загалом, негативні висловлювання з вуст Белінського на адресу Шевченка й української літератури були абсурдними, що зрозуміли уже наступники російського критика. Єфремов, вважаючи Белінського загалом „ясною людиною”, протиставляє цій думці зовсім недоладний вчинок, коли той „проговорився дикою, як на теперішні погляди, фразою: „хороша література, которая только и дышет, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума! [120, с. 381]”, – Єфремов називає це фатальним „резюме тодішніх поглядів на „мужицьке письменство” [120, с. 381]”. Саме ці думки російського критика дещо знижують його авторитет, проте сучасне літературознавство вже не схильне їх приховувати, як робилося раніше. Г. Грабович, зокрема, доходить ширшого висновку, що „в суто науковому, аналітичному, пізнавальному плані Белінський – набагато обмеженіша постать, ніж це може здаватися [55, с. 108]”. Автор цього твердження вважає, що В. Белінський часто схильний був давати поспішну оцінку фактам та явищам, при цьому недостатньо глибоко вивчивши питання; це стосується й української літератури. Та це вже погляд суто сучасний, з достатньої дистанції. Натомість Єфремов, як і більшість дорадянських та радянських дослідників, вважає негативні судження Белінського про Шевченка та розвиток української літератури поодиноким похибкою у його критичній діяльності: „Стосунки Белінського до Шевченка взагалі дають приклад такої суто сектантської вузькості і навіть ворожої нетерпимості, що залишаються єдиною, може, темною плямою на благородній пам’яті „неистоваго Виссаріона [120, с. 381 – 382]”. Торкаючись проблеми освіти Т. Шевченка, С. Єфремов переосмислив і спростував твердження В. Белінського щодо малоосвіченого „мужицького” поета. На переконання академіка, нестачу систематичної освіти Т. Шевченко компенсував „пильним читанням” та „самоосвітою”.

Для доби Єфремова В. Белінський цікавий передусім як філософ-мислитель. Його ідеї, спрямовані на боротьбу за визволення простих мас від кріпацького рабства, деспотизму й самодержавства, були прикладом для багатьох громадсько-політичних, суспільних та культурних діячів. Не одне покоління, виховане на творах В. Белінського, використовувало їх ідейне спрямування як засадниче, базове й застосовувало у практичному житті. Бурхливий розвиток демократичного руху в Росії у 1-й половині й продовження його у 2-й половині XIX століття був наснажений політичними ідеями В. Белінського, О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Д. Писарева та інших. „Справжніми демократами годиться називати лише тих, що за кожним народом визнають право відірватися від імперського монстра і самому рішити свої політичні, економічні та культурні питання у межах власної державної самостійності [93]”, – вважає П. Дужий. Тоді як головним завданням для російських демократів було збереження цілості Російської імперії. Тому побоювання В. Белінського щодо розвитку українського питання були небезпідставними, бо „він, – за висловом Р. Шпорлюка, – бачив, що становлення української літератури може привести і фактично вже веде до ідеї окремого українського суспільства, і відповідно – до виникнення нації, для якої ця література створюється [378, с. 28]”. Т. Шевченко, вступаючи у боротьбу за українську ідею, цим самим змусив згодом російських демократів прийняти позицію українців, проте так і не вдалося переконати у праві на самостійність української держави владні сили в Росії. Недовіра до Шевченка з боку царських чиновників, висловлена ще за його життя, переслідування, гоніння на його ім'я та творчість по смерті все одно не змогли завадити процесові українського націєтворення.

Послідовники Шевченкових ідей вели постійну боротьбу із російським царатом за право втілення цих ідей у життя. Популяризація творів Т. Шевченка, відстоювання права на вшанування пам'яті Т. Шевченка щорічними роковинами, упорядження місця його останнього спочинку, спорудження пам'ятника на честь поета – все це умовно дістало назву „боротьба за Шевченка” або „боротьба довкола Т. Шевченка”, яка, практично, триває від часу виходу у світ його першого „Кобзаря”. Шевченкознавча дослідницька діяльність С. Єфремова також добре

прислужилася у „боротьбі за Шевченка”. Доакадемічний період шевченкознавчої діяльності С. Єфремова представлений більше виявленням громадської позиції щодо особи Т. Шевченка та його творчості, ніж позиції суто наукової, яка дістає чітке вираження уже в роки співпраці із Всеукраїнською академією наук. С. Єфремов – один із небагатьох діячів Наддніпрянської України, хто в кінці ХІХ – на початку ХХ століття ставив питання про доцільність і важливість застосування Шевченкових ідей у процесі формування української державності, про поширення й популяризацію творчості поета, якісне та кількісне збільшення видань його творів. Як свідомий громадянин, С. Єфремов щорічно долучався до святкування роковин Т. Шевченка, переймався долею могили та пам’ятника поетові. Він докладав усіх зусиль, аби ім’я Т. Шевченка не загубилося під тиском численних заборон та переслідувань, щоб його твори продовжували виховувати в народі український дух та переконану потребу власної державності і щоб нарешті постать Т. Шевченка назавжди утвердилася в українській історії як постать національного генія.

2.1.2. Святкування ювілеїв Т. Шевченка. Роковини Т. Шевченка як вшанування його пам’яті, започатковані одразу по смерті поета, стали своєрідним волевиявленням національних прав свідомих верств народу на чолі з інтелігенцією, постійно пригнічуваних із боку уряду царської Росії. Це була боротьба за можливість зберегти й не втратити будь-який шанс українців на національне самоствердження у складних умовах тодішнього суспільно-політичного життя. Політиці викорінення української мови та культури сприяли Валуєвський циркуляр (1863) та Емський акт (1876), проте в кінцевому рахунку вони не змогли перешкодити розвиткові національно-культурного життя української громади, не завадили відкрито говорити про значення творчості Т. Шевченка для української культури. Саме Шевченко, як зазначає М. Жулинський, „заклав основу модерної української літератури, а в ширшому значенні – базу під українську національну ідентичність [165, с. 9]”.

Вшановуючи пам’ять Т. Шевченка, українська громада завжди прагнула, аби ім’я великого поета не втратило ані своїх шанувальників, ані того глибокого

значення, яке воно мало для історії України. Свято Шевченка – не тільки національне свято, воно, за своєю суттю, в реальних умовах доби набувало дещо містичного характеру. На відміну від інших письменників, які відійшли у вічність, Т. Шевченко єдиний, по кому щорічно влаштовуються роковини пам'яті. „Похорони Шевченка, – як зазначає Софія Русова у статті „Шевченко и украинское общество 60-х гг.“, – вот первый факт общественной национальной жизни в Украине. Уже погребение его в Петербурге сразу объединило украинцев: слишком велика была утрата, она действительно отозвалась по всей Украине – и в бедных хатах его родной Киевщины, и в богатых усадьбах украинских помещиков [290, с. 37]”. Це переконання цілковито поділяв і С. Єфремов, який присвятив шевченківським роковинам чимало статей, заміток, рецензій, коротких оглядів: „Шевченкові роковини в Петербурзі” (1899), „Шевченкові роковини в Києві” (1900), „40-ві роковини” (1901), „Шевченкові роковини в Києві” (1901), „Шевченкові роковини і російська преса: 40-ві роковини смерті Шевченка” (1901), „Сорок перші роковини смерті Шевченка” (1902), „Шевченкові дні та «безперервні танці»” (1908), „Апостол правды” („К 50-летию смерти Т. Г. Шевченка”) (1911), „Живе слово” (1911), „Шевченкове свято 1861 – 1911” (1911), „Шевченкове свято в Ростові-на-Дону” (1911), „Великі роковини” („Шевченківське свято”) (1912), „Михайло Лозинський. Духовенство і національна культура. Матеріали й уваги з приводу ювілейних обходів 50-ліття смерті Тараса Шевченка і 100-ліття уродження Маркіяна Шашкевича” (1912), „На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка. 1861 – 1911.” (1912), „Накануне. К Шевченковскому юбилею” (1913), „Нечуваний ювілей” (1914), „Шевченкові роковини й духовенство” (1914), „Безмолвная годовщина” (1917), „Сон – не сон (з приводу останніх Шевченкових роковин)” (1917).

С. Єфремов увійшов до кола тих, хто найбільш активно й переконано брав участь у святкуваннях шевченківських роковин. Починаючи ще з періоду навчання у Київській духовній семінарії, від часу, коли С. Єфремов належав до української організації, що гуртувалася довкола Луки Скочковського, він стає учасником святкування цих роковин, про що знаходимо відомості у його перших щоденниках

та спогадах „Про дні минулі”. „Роковини Шевченкові були раз у раз для нас одмітним днем. У своїй громаді цей день ми присвячували рефератам про Шевченка [...] і товариській вечірці [137, с. 151]”, – зазначає у спогадах автор. На період навчання у семінарії і припадають перші спроби рефератів до роковин Шевченка. С. Єфремов обмірковував тему реферату ще задовго до дати святкування, робив він це, як правило, за кілька місяців наперед. Не завжди тема віднаходилася легко: власне, на її добір він витрачав багато часу. Вже тоді С. Єфремов дуже відповідально підходив до власних починань, часом надміру критично оцінюючи свої реальні можливості. Наприклад, у щоденнику в записі від 4 січня 1895 року він зазначає: „Шкода, що ніяк я не можу вибрати для себе тем, які були б мені під силу. Є гарні теми, але я боюсь навіть починати писати на них: однак доведеться залишити і не мені братись за що-небудь велике та трудне, а „малих” тем ніяк не видумаю. [...] Коли б тільки я не спізнався, бо поки надумаюсь, то й час втрачу, ніколи й писати буде. А як і не напишу, то біди великої від сього не буде нікому. Я пишу більш для себе, ніж для других, бо знаю добре, що не зумію написати що-небудь таке, що було б потрібним для других [159, с. 5]”. У щоденниковому записі від 23 січня 1895 року йдеться, що нарешті С. Єфремов обрав тему реферату: „Шевченко по народним переказам”, – але як здійснювалася його підготовка і чи вдалося врешті його завершити – невідомо, оскільки автор більше не згадує про це. Напевно, тоді С. Єфремов ще не міг би уявити, що в майбутньому дослідження творчості Т. Шевченка стане основою його наукової діяльності, що він зарекомендує себе не тільки як активний популяризатор спадщини великого поета, але й як вдумливий дослідник, як авторитетний шевченкознавець своєї доби, чий доробок і нині зберігає наукове значення.

Фактичною датою початку шевченківської теми в доробку С. Єфремова можна вважати 1899 рік, коли вперше у „ЛНВ” з’явилася друком його замітка під назвою „Шевченкові роковини в Петербурзі”. Вона свідчить про увагу автора до того, як святкують роковини Т. Шевченка не тільки в Україні, а й поза її межами. До того ж Петербург був для поета другою рідною домівкою, адже тут він познайомився з багатьма відомими письменниками, художниками, діячами

культури, тут він здобув освіту, працював, тут він відійшов у вічність. У Петербурзі існувала потужна українська громада, яка одним зі своїх завдань ставила вшанування пам'яті великого Кобзаря навіть попри офіційні заборони. У 1899 р. урядові заборони святкування роковин Т. Шевченка не мали вже такої сили, як у попередні роки, й організацію підготовки свята у Петербурзі взяло на себе товариство ім. Т. Шевченка: „[...] Бо тепер Шевченкове ім'я – вже офіційно – виставлялось в голові всякого підприємства цього товариства, а не залежало, як перше, від ласки уряду, який в останні роки старанно викреслював з програм вечорів та концертів не тільки се досі страшне для нього ім'я, але навіть і таке зовсім, здається, тихе і мирне, як Івана Котляревського... [155, с. 128]”, – пише С. Єфремов. Він активно спостерігав за подіями, які відбувалися в громадському житті українців та росіян, перечитував багато періодичних видань, які сприяли розширенню світобачення, виробленню критичного мислення. У своїх статтях, оглядах, замітках, присвячених роковинам Шевченка, С. Єфремов мав на меті не тільки переповісти подію, яка відбулася, але й критично її оцінити. Сприймання події та її осмислення невіддільні від ширшого суспільно-політичного контексту. Влучні зауваження, наприклад, стосовно організації свята, його проведення, увага до змістовності виголошених рефератів засвідчують, якої ваги сповнені для автора ці події. Зрілість поглядів молодого С. Єфремова засвідчує стаття „Шевченкові роковини і російська преса” (1901), присвячена сороковим роковинам смерті поета. Автор проявляє себе як вдумливий дослідник, визначає вагу творчої спадщини поета для цілої української нації, значення його ідей, спосіб мислення: „Шевченко чим далі – все більше стає поетом *народним*, беручи епітет сей, щоб означити широке розповсюдження його творів та ідей серед мас народних; ім'я його все більше стає тим покликом, що гуртує кругом себе всіх людей, не розбираючи національності, для яких проповідь правди, добра, гуманності, справедливості, поступу, волі та інших таких вічних і незмінних ідеалів людськості становить не „звук пустой”, не забавку на одну якусь хвилину, а пекучу потребу духовну, найпершу мету в житті [156, с. 35]”. Шевченко потрібен суспільству як духовний лікар, власне в цьому і криється, за висловом С. Єфремова, „психологічна причина

святкування ювілеїв” поета [156, с. 36], тобто існує суспільна потреба в цьому. Як популяризатор творчості Т. Шевченка С. Єфремов вдається до глибоких міркувань над значенням святкування роковин Шевченка. „Наші буденні клопоти, яким таку вагу надаємо, – то одна лиш „суєта суєт”, – пише С. Єфремов, – що зараз же піде в непам’ять, а тільки великі події людського духу серед скаженої боротьби за існування вибороли собі право на „вічну пам’ять [156, с. 36]”. Завдяки святкуванню щорічних роковини пам’яті Шевченка, за визначенням С. Єфремова, громадськість починає відчувати потребу в переоцінці цінностей, і в час свого пробудження розуміє, „що в боротьбі з темними силами перевага буде на стороні вічних, святих та непорушних істин. В цьому лежить вага святкування ювілеїв [156, с. 36]”. В поняття святкування роковин С. Єфремов вкладає психологічне осмислення їх феномену як культурологічного явища в цілому. На той час мало хто розумів чи бодай намагався зрозуміти, для чого влаштовують вечори пам’яті, присвячені Шевченкові, в чому їхні актуальність та значення. Попри всілякі цензурні перепони, Єфремов почав відверто говорити на сторінках української преси про роль Шевченкових вічноживих ідей для суспільства. Це був виклик тодішнім чорносотенним виданням, які під час щорічних роковин брутально спотворювали образ поета, усіяко фальсифікували його творчість. Віднайти Т. Шевченка для себе на рівні духовному, психологічно дозріти до його світлих дум – ось у чому полягає, на думку С. Єфремова, сенс організації шевченкових вечорів.

Традиційні Шевченківські роковини у ХХ столітті, порівняно з ХІХ, коли вони тільки почали запроваджуватися, набрали обов’язкового значення. Проте з часом ця обов’язковість почала набувати дещо небажаного характеру. Найгіршим, на думку С. Єфремова, недоліком святкування роковин було те, що вони починали втрачати своє головне призначення, у першу чергу забувалася справжня мета їх проведення. Ім’я Шевченка ставало об’єктом спекуляцій. Приміром, це засвідчує замітка „Шевченкові дні і «безперервні танці»” (1908), коли „[...] люде вже шукають забавки, вони просто хотять добре, до смаку провести вечір, послухати того чи іншого співака, або гарного хора, і, заплативши свого карбованця, бажають використати його цілком [154, с. 3]”. І вже зовсім паплюжать свято – „безперервні

танці”, які не надто вдало вписуються в програму роковин. Деякі автори, не розуміючи справжнього сенсу проведення подібних заходів, закликали „викорінити” їх взагалі із життя, на що звертав увагу і М. Євшан у книжці „Тарас Шевченко” (1911). „Таке офіційне святкування Шевченка, – пише М. Євшан, – не посунуло нас ані кроку наперед, не поставило нас ближче до поета і його думок, – а вивчило нас тільки облуди! З живої душі і співу поетового хочемо викувати для себе догмат, який би нас оправдував, служив раз на все прикриттям та позліткою нашого убогого, нерухливого духу. І так від Шевченка ми досі нічого не навчилися, а навчилися тільки обманювати самих себе, і ображувати систематично лиш пам'ять його... [290, с. 36]”. Зрештою, вже утворився „культ” Шевченка, і багато хто хотів ліквідувати його, як, наприклад, В. Коряк, який виступив у 1922 році з гаслом „ліквідації культу Шевченка” [318, с. 258]”. С. Єфремов стояв на інших позиціях, він „хотів надати цьому культові глибшого змісту [27, с. 45]”, що й доводив та здійснював у своїх працях.

Своєрідною ареною цієї боротьби стало відзначення 50-х роковин смерті поета, що припало на 1911 рік. На сторінках української та російської преси з'явилося чимало матеріалів про Т. Шевченка. Але, як стверджує М. Плевако, від дати смерті поета „погляди на Шевченка лишилися ті самі, не з'явилося майже ні єдиної статті, що установила б, що пробувала б установити нове якесь розуміння поета, його світогляду, його творчості [...] [290, с. 43]”. П'ятдесяті роковини смерті Т. Шевченка не пройшли повз увагу і С. Єфремова. М. Плевако у своїй книжці „Шевченко і критика” побіжно згадує лише про одну замітку критика – „Живе слово” (1911), яку також зараховує до ряду тих матеріалів, які „нічого нового не принесли про Шевченка [271, с. 44]”. Проте С. Єфремов у цьому випадку, як і в інших аналогічних, не мав на меті вдаватися до глибокого аналізу творчості Т. Шевченка, він лише хотів у згаданій замітці, як слушно стверджує Ю. Бойко, „надати культові Шевченка глибшого змісту [27, с. 45]”. М. Плевако, характеризуючи таким чином „Живе слово”, мав би взяти до уваги також іншу статтю критика – „Апостол правди”, яка також з'явилася до 50-х роковин смерті Шевченка у журналі „Русское богатство”. Говорити про те, що взагалі нічого

нового не було сказано в галузі шевченкознавства протягом півстоліття, навряд чи справедливо: варто хоча б згадати про монографію С. Єфремова „Т. Шевченко. Життя його та діла” (вперше надрукована в Києві товариством „Просвіта” у 1908 році й витримала три видання).

Статтю С. Єфремова „Апостол правди” літературознавці відносять до розряду „загальних”, однак завдання та призначення її полягає зовсім в іншому: вона розкриває Т. Шевченка як багатомірну і водночас цілісну, неподільну у своїх вчинках та поглядах постать. С. Єфремов говорить про Т. Шевченка як поета волі й ненависника соціальної неволі, у поезії акцентує любов до рідного краю та народу, велику життєлюбність, наголошує етичне начало поета, підкреслюючи яскраво виражені у творчості Т. Шевченка мотиви правди та всепрощення. Все це складало певну основу поглядів С. Єфремова стосовно Шевченка, його життя та творчості, присутню надалі чи не в кожній шевченкознавчій праці науковця.

Зосереджуючи увагу на життєво-творчих концептах, С. Єфремов концентрується на світобаченні Т. Шевченка, його динамічному формуванні та розвитку. За С. Єфремовим, світогляд Т. Шевченка формувався у два етапи. І якщо протягом першого періоду творчості, а це, за хронологією С. Єфремова, – час виходу у світ поезії „Три літа”, – „мысль поэта еще теряется среди житейской путаницы, еще не в состоянии связать отдельные факты в стройную систему и найти общие причины интересующих его явлений [104, с. 201]”, то вже у другому періоді (після появи „Трьох літ”) „мировоззрение и талант Шевченка приобретают ту широту, которая свидетельствует о неисчерпаемости его творческих сил [104, с. 202]”. На жаль, Єфремов, висловлюючи таку думку, дещо суперечить собі. Приміром, в іншій статті „На переломі” (1910) стверджує, що саме у період 1843 – 1845 рр. „поет надзвичайно виріс, придбав більше сміливості, знайшов нові теми; творча сила його розгорнулася на всю широчінь свою [129, с. 193]”. Насправді не сама поезія „Три літа” є етапною у Шевченковій творчості, а його збірка під цією назвою. Єфремов і сам зазначав, що вірш „Три літа” написаний вже після знаменитих поем Шевченка „Сон”, „Єретик”, „Наймичка”, „І мертвим і живим...”, „Кавказ” тощо.

Ще одним важливим етапом у шевченкознавстві було відзначення 100-літніх роковин від дня народження Т. Шевченка у 1914 році. Якщо 1911 рік, коли відзначалися 50-і роковини від дня смерті поета, не був представлений жодною належною науковою студією про творчість Т. Шевченка, то у 100-літній ювілей з'явилася окремою книгою збірка статей С. Єфремова про Т. Шевченка під назвою „Шевченко. Збірка” (1914). В ній зібрані окремі статті, ювілейні огляди про Шевченка, написані автором протягом 1899 – 1914 рр. Це було видання, яке, попри всілякі „цензурно-поліцейсько-попівські заборони [271, с. 52]”, таки побачило світ. Оцінюючи стан справ по відзначенню 100-ліття від дня народження Т. Шевченка, С. Єфремов зауважує, що в загальному повторилася ситуація 1911 року: знову не було окремих спеціальних монографій, розвідок, лише українські та російські часописи рясніли статтями про Т. Шевченка. За рік до ювілею С. Єфремов друкує в „Украинской жизни” статтю „Накануне. К Шевченковскому юбилею”, в якій ставить питання, чи готове українське громадянство належним чином вшанувати пам'ять Т. Шевченка з нагоди столітнього ювілею? У короткому огляді того, що вже було зроблено в попередні роки у сфері популяризації творчої спадщини Т. Шевченка серед широких мас народу, С. Єфремов констатує недостатню розповсюдженість „Кобзаря”, який має бути „настільною книгою кожного грамотного українця [127, с. 7]”. Історії видання й популяризації „Кобзаря” С. Єфремов окремо відводить місце у ювілейній статті „Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка” (1908 – 1914), яка в іншій редакції з'явилася друком у журналі „Голос минувшего” (перша редакція статті припадає на 1908 рік й надрукована українською мовою у газеті „Рада”). Доли „Кобзаря” Т. Шевченка С. Єфремов присвячує цілу серію невеликих за обсягом однотипних статей, зокрема „Пропала книга” в газеті „Рада” (1912). Ця ж таки стаття під дещо зміненою назвою „Знов «пропала книга»” була вміщена у виданні „Шевченко. Збірка” (1914), сюди ж увійшла стаття „Пропала книга – книга знайшлася” (1914) – своєрідне продовження попередньої. Для кожної з них характерно, що С. Єфремов звертається до подій, пов'язаних із забороною та вилученням „Кобзаря” у ювілейні для Т. Шевченка дні – п'ятдесятиріччя від дня смерті поета, а також 100-ліття від

дня народження. Роковини були саме тим слухним часом, коли поновлювалися зусилля з вилучення та викорінення творів Т. Шевченка із громадської свідомості. Урядова політика, принаймні, була на це спрямована. У 1914 р. в Києві у видавництві „Криниця” було здійснено перевидання „Кобзаря” Т. Шевченка за редакцією В. Доманицького накладом 10 тисяч примірників. У зв'язку з ювілеєм того ж року Київським тимчасовим комітетом у справах друку було накладено арешт на це видання, відповідно київському поліцмейстеру цим же комітетом було надіслано розпорядження про конфіскацію видання у видавця, в друкарні та книгарнях. Заборона „Кобзаря” сколихнула громадськість, яка усвідомлювала зв'язок подібних заходів із забороною Шевченкового ювілею.

Столітнім роковинам Т. Шевченка С. Єфремов присвятив ще одну статтю під назвою „Нечуваний ювілей”, яка увійшла до видання „Шевченко. Збірка” (1914). Їй передувала ціла серія статей Єфремова у багатьох періодичних виданнях („Рада”, „Русское богатство”, „Голос минувшего” та ін.). З особливим переконанням С. Єфремов доводить, що навіть нестерпні умови, в яких доводилося вшановувати пам'ять поета, несли в собі й певний позитив, позаяк „справді – нікого так не шанували й не шануватимуть, як Шевченка, бо це шанування не отруєно анітрохи отрутою офіційальщини і йде виразно наперекір їй; ні проти кого не здіймала такого скаженого гвалту розгнuzдана юрба книжників і фарисеїв, тупиць і просто придуркуватих, моральних і політичних мертвих душ, як проти Шевченка. Що ж, – це також шанування... [130, с. 240]”. Причетними до справи заборони святкування ювілею Шевченка С. Єфремов вважає таких собі „потвор націоналізму [130, с. 247]”, вкладаючи у це поняття політику великодержавного, імперського шовінізму, або по-іншому – „великоруського націоналізму”. Спільниками були й представники духовенства, особливо ті, хто сповідував ідеї „клерикального політиканства”, бо в тогочасному політичному житті релігія і політика не раз зросталися воєдино. Із Шевченка зробили великого „грішника”, „богохульника”, „віровідступника”, „ритуаліста” й просто „неморального” та „політично крамольного” чоловіка. Показовим є звернення у 1905 році священика зі Львова Й. Кобилянського до українських священиків у Східній Галичині „із закликом

засудити Т. Г. Шевченка як богохульника [322, с. 146]”, в якому автор відверто закликає перестати „славити” Т. Шевченка за його „безчесні” писання „на Господа і Пресвяту Матір у поемі «Марія» та „проти церкви христової католицької в поемі «Іван Гус» [322, с. 146]”. Все це, на думку священика, було прикладом „крайньо негідного богохульства” й принагідно ставить питання чи є насправді Шевченко „правдивим народолюбцем, коли для руського народу лишив на завсіди своє цілковите заперечення віри християнської...? [322, с. 146]”. Служителі церкви, слухняно виконуючи розпорядження уряду, відмовлялися правити панахиди за „грішником” Шевченком. У розумінні С. Єфремова подібні вчинки суперечили „моралі Євангелії”, яка для багатьох церковних служителів витіснялася політичними циркулярами. С. Єфремов, людина віруюча, прирівнював подібні вчинки священиків до зради не тільки учення Господа, але й власної совісті. Свою душу вони віддавали згубній для української справи „чорносотенній політиці”. С. Єфремов вважав, що для окремих панотців Шевченко – „тільки політичний прапор і заборона панахид по Шевченкові тільки один із способів політичної боротьби [140, с. 92]”. Стаття С. Єфремова „Про клерикалізм” дає певне уявлення про те, як ім'я Шевченка ставало об'єктом маніпуляцій у конкурентній боротьбі клерикальних органів. Як писав С. Єфремов, „маємо тут діло не так з ображенням релігійним почуванням, як з чисто політичними ходами на знищення політичного супротивника [140, с. 96]”. Таке „політиканство” мало чітке спрямування й суперечило тому, що в остаточному результаті „духовенство повинно бути поставлене на чолі всієї національної культури нашої, взяти її під свій догляд та цензуру [28, с. 97]”. „В цьому власне й лежить уся вага справи, – вважає С. Єфремов, – небезпека не тільки для демократизації нашого життя, а й для чисто культурного розвитку українського народу [140, с. 97]”. Та, власне, такі домагання не допомогли викоринити у суспільстві того, що формувалося протягом багатьох віків. Відповідно, сприяв цьому і розвиток подій у суспільно-політичному житті країни, який зробив виклик пануючій системі.

Події лютневої революції 1917 року поклали початок утвердженню самостійності української держави. Остаточо була зруйнована Російська імперія й українська

громадськість потроху почала зміцнювати свою діяльність на підтримку українського друкованого слова, оскільки заборони на українську мову та культуру втратили чинність. Справжнім національним піднесенням стало проголошення Центральної Ради у березні 1917 року. Символічно, але державотворчі процеси України припали на період святкування роковин Шевченка. Сповідуючи ідеали Шевченка, український народ самим ушануванням пам'яті поета зробив значний крок у національно-визвольному поступуванні. У замітці „Сон – не сон. (З приводу останніх Шевченкових роковин)” (1917) С. Єфремов стверджує, що „воля”, проповідувана Шевченком, уже зовсім скоро запанує у людських оселях. „Події, що чарівним сном розгортаються тепер перед нами, великий накладають обов'язок на свідоме українське громадянство. Воно повинно зустрінути їх з мужньою силою, з повною свідомістю своїх національних завдань, з певним планом практичної роботи, яка мусить іти зараз, не осовуватися на потім, без покладання на якісь інші „кращі” часи. Слушний час уже прийшов і ми мусимо його використати. Нашого діла за нас ніхто не робитиме, і ми самі мусимо подбати, щоб сон справдився. Наше покоління, на слабкі плечі якого впав може занадто важкий тягар національного пригнічення, двох революцій, світової війни, небувалої руїни, громадського занепаду – це покоління мусить виконати свій обов'язок: дожати ще копу на нашій національній ниві – „останню може”, щоб передати хоч і невеликі, але тверді здобутки на свіжі плечі наступних поколінь [144, с. 6 – 7]”. Шевченкові ідеї, заклики до самостійності усе-таки знайшли своє логічне втілення у життя. А. Ніковський у книзі „Vita nova: Критичні нариси” (1918), писав: „Українську переможну революцію зробив Шевченко, – не полководець, не герой, не цар, не дипломат і не німецький народний вчитель, – зробив ПОЕТ [271, с. 180]”. Ім'я Т. Шевченка остаточно утвердилося в українській культурі, особливо, коли Шевченкові роковини у 1920 році спеціальним декретом радянського уряду були проголошені національним святом. Для С. Єфремова з початком 20-х рр. ХХ століття літописання шевченкових роковин дещо поступається місцем серйозній роботі над створенням академічного видання творів Т. Шевченка, котра забрала у дослідника практично ціле останнє десятиріччя

його життя перед арештом як члена сумнозвісного СВУ. Цей етап у шевченкіані С. Єфремова далі є предметом окремого розгляду.

Проте описи шевченківських роковин і після 20-х рр. були об'єктом уваги С. Єфремова. У „Щоденниках 1923 – 1929” раз по раз з'являються записи вражень від масових святкувань Шевченківських вечорів, сценарій яких під впливом часу анітрохи не змінювався. Найбільше критикував С. Єфремов такі заходи за надмірну офіційність їх проведення, приміром, так свідчить запис у щоденниках від 11 березня 1923 р.: „Краще буде, коли з Шевченка спаде оте огидне покривало офіційної пошани, яким так щільно його закутано, що й образ Шевченків пропадає [160, с. 90]”. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. більшовицький терор вельми дався взнаки для української інтелігенції, в тому числі і для самого С. Єфремова. На догоду владі Шевченківські дні успішно використовувано для здійснення „чорних справ”. Одну із таких зафіксовано у записі від 8 березня 1929 р.: „По школах дано наказа: Шевченкові роковини використати на боротьбу з „єфремівщиною”. Тепер учителі у великому клопоті, бо ніхто з них не знає, що то таке за „єфремівщина” і як до неї взятись [153, с. 745]”. Ще на початку 20-х рр. на адресу Єфремова линули звинувачення в його антирадянській політиці. С. Єфремов виступав проти надання академічних посад за протекціями партійних установ та рекомендаціями наркомату освіти, а також протестував проти втручання в академічне життя наркома М. Скрипника. Стосунки зі Скрипником у Єфремова склалися непросто. Їх вороже ставлення одне до одного розгорнулося у цілу „війну”. Надто С. Єфремов відверто обурювався та гостро висловлювався з приводу обрання М. Скрипника в академіки. Натомість Скрипник робив усе можливе, „аби усунути Єфремова з посади, ініціював його осуд президією Академії за вигадані „ухили” і розв'язав кампанію на викриття і осуд „єфремовщини” в школах, вузах та установах... Навіть на заводах влаштовувалися мітинги під гаслом боротьби з „єфремівщиною” [31, с. 3]”. У наступній нотатці С. Єфремов продовжує: „По газетах статті про Шевченка. В оглядах шевченкознавства порадили собі дуже просто: моє прізвище всюди повикидали і про мої роботи говорять як про анонімні! Так колись говорено про Белінського, потім про Чернишевського, та й про самого Шевченка. Миколаївські

часи повернулись! А наші комуністи того й не знають, що Миколаївською стежкою йдуть: вони думають, що вони оригінальні, що самі до того додумалися [160, с. 745]”.

Для усвідомлення суспільною та історичною думкою оцієї переманності, неперервності імперської політики, спершу в царській Росії, потім у новій, радянській імперії – знадобилося ще багато десятиліть. Єфремов виявив тут дивовижну проникливість та далекоглядність: для нього спільна природа обох „режимів” була поза сумнівом. Постать Т. Шевченка, його творчість та все, що було пов’язане з ім’ям поета, завжди знаходились у Єфремова в епіцентрі уважного спостереження. І кожна роковина пам’яті Шевченка – певний етап, підсумок не тільки того, що зроблено в галузі шевченкознавства, чи багато написано і яке воно має наукове значення, але й підсумок духовного росту кожного свідомого громадянина. „Згадка про Шевченка, – каже С. Єфремов, – одним приносить справжню втіху і спокій, другим дає надію, іншим – радість. І все це тісно зв’язано з життям, у йому бере своє коріння і в життя й повертається [108, с. 2]”. З часом суспільство починає усвідомлювати, наскільки вагомим був внесок попередників, аби Шевченко по-новому відродився з безпросвітної фальші і лжі, постав перед людством у своїй простоті та геніальності.

2.1.3. Могила Т. Шевченка. У галузі українського шевченкознавства не менш цікавою темою, попри цілий життєво-творчий шлях Т. Шевченка, залишається доля і суспільне значення місця останнього спочинку поета. Впродовж уже двох століть могила Шевченка відіграє культурно-освітню та науково-дослідну роль, гуртує навколо себе різні суспільні прошарки, чимало представників інших націй.

Доля могили Т. Шевченка на Чернечій горі у м. Каневі, як і доля самого поета, зазнала чимало перипетій. Її історія – це історія посмертного життя Шевченка, або, в ширшому розумінні, „історія Шевченкової могили – то почасти образ усієї історії нашого краю за останні десятиліття [157, с. 25]”. Академік І. Дзюба, який присвятив вивченню життя і творчості Т. Шевченка чимало праць і є

одним із найавторитетніших сучасних шевченкознавців, виснував: „Мало хто із великих людей був за життя такий легендарно-славний, такий люблений своїм народом – і водночас такий гнаний його ворогами; мало кому випадало стільки страждань і мало хто, так багато давши людям, так мало від них дістав; мало кому доля ставила стільки перепон і так люто переслідувала, здавалося, все роблячи для того, щоб він не став тим, ким усе-таки став. [...] Його ім'я, його поезія, його могила, його пам'ять ставали предметом такої боротьби, таких поколінь і поруг, таких осягнень і фальсифікацій, що якусь аналогію знайти нелегко [78, с. 686]”. Точилося багато розмов навколо Шевченкової постаті й після його смерті. Місце його повторного захоронення привертало увагу не тільки прихильників Шевченкового слова, але й постійно перебувало під пильним наглядом поліції, вірнопідданих царських слуг. С. Єфремов писав, що „Шевченкова могила, стражницьким чоботом притоптана – то був немов образ усієї України – в кайданах, у неволі, потоптаної дикою самоволею, насильством та безладдям, – і він так припадає до страдницького, мученого життя поетового, немов безпосередній його протяг і додаток [157, с. 20]”.

Серед відомих письменників, культурних діячів, які наприкінці XIX ст. відвідували могилу Т. Шевченка, були І. С. Нечуй-Левицький, М. Старицький, М. Коцюбинський, Леся Українка, Марко Вовчок, О. Кобилянська, М. Кропивницький, Б. Грінченко, В. Стефаник, композитори М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, російські письменники М. Горький, І. Бунін, М. Лесков та ін. С. Єфремов один із тих, хто протягом життя не тільки цікавився і переймався долею могили Т. Шевченка, а й був також її постійним відвідувачем, неодноразово про неї висловлювався у пресі. Ставши студентом юридичного факультету Київського університету, С. Єфремов разом із друзями В. Дурдуківським та Ф. Матушевським частенько навідувався до місця останнього спочинку Т. Шевченка. Про це розповідають книги вражень, перша з яких була розпочата у 1897 р. Хоча, за даними С. Єфремова, першу книгу записів туристів на Тарасовій горі було заведено у 1893 році. Прізвище самого С. Єфремова зустрічається у книзі вражень уже з початку 1898 р., коли він уперше зробив запис-

враження провідин могили та народного музею Кобзаря, створеного у 1884 р. на народні кошти. Щоправда, могилу Т. Шевченка С. Єфремов прагнув відвідати ще під час навчання у духовній семінарії. Про таке бажання свідчить запис у його першому щоденнику від 11 квітня 1895 р.: „На жаль, мені не довелося побачити Канева і могили Тарасової [...]. Коли-небудь зберусь та зумисне поїду на могилу Тарасову [160, с. 64]”. Проте з 1898 року С. Єфремов регулярно навідується на Тарасову гору, залишаючи у книгах вражень слушні зауваження стосовно опорядження могили, пристойності її вигляду, щодо культури відвідувачів. Ось один із таких записів: „Поруч великих і дорогих нам іменнів книга містить чимало слідів нашої нікчемності; разом із зворушливими записами, які виявляють бездонну глибочінь любові до України та пошани до великого її поета, маємо сліди так само бездонної дурості й неохайності людської; побожність і нахабство, любов і цинізм, скромність і надута претенціозність, високе і низьке – все перемішалось в цій книзі, яка, мов дзеркало те, відбила в собі наше національне обличчя й тяжке становище України [157, с. 36]”.

Додаткові можливості бути ближчим до усипальні поета й опікуватися нею надавало членство С. Єфремова в „Старій громаді” та співпраця з журналом „Киевская старина”. Першочерговими своїми завданнями громадівці та видавництво журналу вважали піклування про опорядження могили Т. Шевченка, допомогу родичам поета, охорону права власності „Кобзаря”. Між собою громадівці таку діяльність називали „«цвинтарними» або «могильними» справами і жартома й усю Громаду прозивали могильниками або гробокопателями [139, с. 203]”.

Про місце останнього спочинку Т. Шевченка С. Єфремов, незважаючи ні на які обставини, намагався говорити при кожній нагоді. Його роздуми над могилою поета вивершилися цінним дослідженням під назвою „Шевченкова могила”, яке побачило світ у 1919 році й надруковано було окремою брошурою. У брошурі охоплено події від початку обрання Т. Шевченком місця на Чернечій горі над Дніпром, де поет планував збудувати собі оселю й, створивши сім'ю, остаточно й назавжди оселитися у рідній Україні – й закінчуючи подіями 1914 року. Вивершив

автор свою розповідь визначенням ролі і значення Шевченкової могили для українського суспільства в цілому. Поділивши працю „Шевченкова могила” на дев’ять основних розділів, С. Єфремов спробував дати цілісну оцінку феноменові Шевченкової могили в історії формування української державності. На думку С. Єфремова, „мертва могила німа зробилась живою совістю народу – совістю, якої приспати вже нічим було не можна. І скільки з тих, що потім горіли й гинули за рідний край, першу іскру того вогню святого дістали тут, перед цією могилою! Скількох вона повернула на рідну стежку, скільком зняла з очей полуду, розкрила очі й уші – щоб вони, приспані й оглушені до того часу, могли чути і бачити, що навкруги діється! [157, с. 44]”.

Один із розділів праці дослідник присвячує описові місцевості та її історичному значенню. В його розумінні високі пагорби Канева над Дніпром стали ще величнішими, прийнявши у своє лоно прах великого земляка. Могилі Т. Шевченка С. Єфремов надає ще більшого значення, вважаючи, що її роль „бути проповідником відродження, а не тільки мертвою святинею [157, с. 45]”. І тому місце, де вона знаходиться, на його переконання – святе й символічне.

Торкаючись історії опорядження могили, С. Єфремов виділяє кілька етапів її оновлення. З початку поховання Т. Шевченка до 80-х рр. XIX ст. могила мала тимчасове опорядження. Спершу було насипано курган, укріплений камінням, та поставлено дерев’яний хрест, який з часом зазнав природного руйнування і вимагав заміни. У 1884 році на Тарасовій горі у Каневі за народні кошти споруджено перший народний музей Кобзаря, – це була спеціально збудована хата для охоронця могили Т. Шевченка, яка пізніше отримає назву „Тарасова світлиця”. Водночас виготовлено новий чавунний пам’ятник-хрест, який був заарештований і тривалий час знаходився під заборноюю. Згодом хрест був звільнений з-під арешту й проіснував на могилі Т. Шевченка аж до приходу більшовиків.

С. Єфремов вбачає новий етап в історії Шевченкової усипальні після подій революції 1905 року, коли опіка над могилою Т. Шевченка з приватних рук переходить до громадських. Навіть у революційні та післяреволюційні важкі для України часи кількість відвідувачів Тарасової могили не зменшувалась. Люди

з'їжджалися звідусіль, аби вшанувати пам'ять великого поета, одного з перших борців за українську незалежність та волю. У записах книги вражень за 1906 рік можна знайти і автограф С. Єфремова: разом з іншими шанувальниками Т. Шевченка він відвідав могилу поета; очевидно, тоді була відправлена і панахида по Шевченку [319, с. 64].

Отже, С. Єфремов один з тих, хто особливим трепетом ставився до могили Шевченка, переймався її долею, не терпів блюзнірства. І звичайно ж, реакцію Єфремова можна передбачити. У замітці в газеті „Рада” під назвою „Дикі люди” (1912) з приводу перетворення цієї національної святині на „місце оргій та пиятики”, автор звертається до українського громадянства – єдиної, у розумінні С. Єфремова, сили, яка може покласти край знуцанням над усипальною поета [113]. Та найбільшого „глушення” могила Т. Шевченка зазнала під час святкування роковин у 1911 та 1914 рр.. Заборона влади будь-яким чином вшановувати пам'ять поета у ювілейні дні торкнулася і могили Т. Шевченка. У 1914 році, у дні столітнього ювілею поета, поліція, підсилена сотнею козаків, з усіх боків оточила Тарасову гору. Тож потрапити безпосередньо до самої могили відвідувачам не вдавалося, бо там озброєні гвинтівками жандарми пильно її охороняли.

Зовсім не випадково могила Т. Шевченка була під таким настійним наглядом жандармерії. Від самих початків з нею було пов'язано чимало „апокрифічних” розповідей, які передавалися з вуст в уста. Приміром, найпоширеніші чутки стосувалися нібито закопаних ножів у Шевченковій могилі. С. Єфремов відреагував на це у 1908 р. невеличкою заміткою „Ножі в Шевченковій могилі”, надрукованою у газеті „Рада”. Провокативні чутки, постійні розмови про начебто підготовку до „якогось повстання проти тодішнього ладу [131, с. 2]” змушували владу задуматися над цим. У 1863 р. царський уряд дістав донос київського маршалка дворянства О. Горвата, в якому говорилося про ножі, закопані нібито в могилі Шевченка й призначені на те, щоб різати панів. І оскільки такі чутки, твердить автор доносу, були перед Гайдамаччиною і „каждою этого рода катастрофою”, то й тепер має бути „рѣзь” на панів, жидів попів і „всех людей в тонких жупанах с большими

воротниками (!) [131, с. 2]”. Поміщики насправді боялися, аби події „Тарасової ночі” не повторилися. Домагання О. Горвата розкопати могилу й переконатися у правдивості його свідчень не увінчалися успіхом. Справа з ножами та легендою про те, що Тарас Шевченко живий й чекає слухної години, аби помститися своїм гнобителям, невдовзі втратила актуальність, проте інтерес з боку уряду до могили все одно не зник. Постійне велелюддя на Тарасовій горі змушувало владні органи приставляти до могили якнайбільше поліцаїв, які б розганяли натовпи народу. Але такі заходи не тільки не могли зменшити великої кількості відвідувачів, що приходили вклонитися могилі поета, – очевидно, спрацьовував ефект „забороненого плоду”.

З початком 20-х рр. ХХ століття, коли в Україні поступово почала утверджуватися влада більшовиків, могила Т. Шевченка опинилася під її тиском. У 1923 році на Першотравневі свята селяни, спровоковані більшовиками, скинули чавунного хреста, який височів над могилою поета майже сорок років. „Жалко хреста – такий він простий був і так своєю простотою гармонізував з наокружною природою. Але – хрест, і хрестоборці зробили з його „пам’ятник самодержавія Шевченкові” (а самодержавіє цей самий хрест у буцегарні держало, поки дозволило поставити!) і знищили [160, с. 74]”, – нотує у щоденниках С. Єфремов. Такі дії пояснювалися заборонаю після 1917 року встановлювати на могилах хрести, бо їх „проголосили символом самодержавства й церковного мракобісся [343]”. Тому на місці колишнього хреста, на єдиному, що зберігся, постаменті, був встановлений бюст Т. Шевченка роботи К. Терещенка. Це уже вчетверте могила Т. Шевченка зазнавала метаморфози, хоча й не зовсім вдалої. С. Єфремов, буваючи на Тарасовій горі і в 20-х рр. ХХ ст. неодноразово до своїх щоденників занотовував враження від зовнішнього вигляду могили поета. Заходи з ліквідації хреста викликали у С. Єфремова чимало обурених висловлювань. У записі від 26 квітня 1926 р. йдеться: „Був і на Шевченковій могилі. Мерзость запустенія й гидотності. Замість чудового простого хреста, що так пасував до наокружного ландшафта й далеко білів на фоні зелених дерев – чорний незграбний стовпець, а на йому паршивенький бюст, з якого видно саму шапку [160, с. 369]”. Або ж, дещо згодом, такі нотатки:

„Чув сьогодні доповідь про Шевченкову могилу. Вона в тому ж скандальному стані, в якому я бачив її навесні. Ріжниця хіба в тому, що новий доглядач, не маючи чого іншого робити, приставляє до того преславною бюста драбину й перефарбовує його. Яюсь надумавсь і позолотив його”. А то взяв і „перефарбував сірою фарбою, лишивши тільки золоті вуса. [...] Яюсь систематичне знуцання переводиться над великою могилою з того часу, як якась банда зробила на неї наскок, скинула хреста й поставила оце Перунське осудовисько, чи опудало, чи мацапуру [160, с. 401]”.

У серпні 1925 р. Радою Народних Комісарів УСРР була підписана постанова „Про оголошення території могили Т. Г. Шевченка державним заповідником”; відповідно, новостворений заповідник отримав статус державної інституції з метою охорони могили та глибшого вивчення життєво-творчого шляху поета, збирання унікальних речей, пов'язаних з Шевченком. У відозві Шевченківського комітету при Наркоматі освіти УСРР до всіх культурно-освітніх закладів республіки про вшанування пам'яті поета від 11 липня 1928 р. йдеться: „Протягом 1926 – 1927 рр. НКО УСРР вжив низку заходів для впорядкування Держзаповідника та обслуговування численних екскурсантів (у 1927 р. – 14 326 душ) на могилу Т. Шевченка, організувавши спеціальний комітет для керування цими роботами. Навкруги цього завдання скупчується увага державних органів і громадянства УСРР [322, с. 339]”. До кінця третього десятиліття ХХ століття серйозних змін у справі благоустрою Шевченківського заповідника так і не відбулося. Могила мала той самий непривітний вигляд, якого їй надали на початку 20-х рр. Останній щоденників запис, зроблений С. Єфремовим 1929 р., яскраво відображає ту невтішну картину: „Несподівано для себе їздив на Шевченкову могилу. [...] Чудова подорож пароплавом, а про могилу бодай не казати! „Недоуми занапали Божий рай”. [...] Бруд, неохайність, недбальство, формалізм... Міліція і першим ділом паспортів вимагають. Перевертаються десь, певне, кістки Кобзареві в могилі, на таку наругу дивлючись! [160, с. 778]”. Для С. Єфремова то були останні відвідини могили поета й останні враження від неї, зафіксовані на папері. Далі був арешт і десятирічне ув'язнення.

Нині місце поховання Т. Шевченка – національна святиня, яка концентрує в собі особливу енергетику та сповнена своєрідного „кодового” сенсу, бо, як стверджував С. Єфремов, „поховати найбільшого українського поета, пророка визволення рідного краю, серед могучого степу, на лоні пишної природи – це була геніальна думка, що дорівнювала генієві самого Шевченка [157, с. 41]”. Науковці, досліджуючи просторові відношення у творчості Т. Шевченка, як різновид символічного простору виділяють образ могили, до якого постійно звертався поет. Могила вважається „сакральним центром простору України [32]” й „вона підноситься над іншими просторами, символізує історичну пам’ять про героїчне минуле, виконуючи, таким чином, провіденційну роль [32]”. Невипадково лексему „могила” Т. Шевченка широко використовував у поетичних творах. Найчастіше в його поезіях зустрічаються словосполучення „високі могили”, „могили на полі”, „свята могила”, „могили-гори” тощо. У кожному випадку слово „могила” пов’язується з багатовимірністю внутрішньої форми. Приміром, Ю. Барабаш, розглядаючи лексему „могила” як „корелят мотиву смерті”, вказує на вживання Шевченком слова „могила” у двох значеннях: „в первісному, денотативному своєму значенні („Насипали край дороги / Дві могили в житі”. – „Причинна”), а то – і, прецінь, найчастіше – в значенні символічно-образному („Заспіваю – розвернулась / Висока могила, / Аж до моря запорожці / Степ широкий вкрили” або „Од козацтва, од гетьманства / Високі могили – / Більш нічого не осталося...” – „Гайдамаки”) [328, с. 261 – 262]”. Таким чином, глибина змісту лексеми „могила” дедалі краще пізнається через вживання у символічно-образному значенні. В образі могили у Т. Шевченка головним чином виступає доля України. Т. Шевченка у поняття „могила” вкладав якнайширший зміст, вона – центр історичних подій, особливо часів козаччини, тобто „могили у Шевченка – не тільки типова деталь пейзажу України, а й символ її героїчного минулого [379]”. Могила у поета насправді об’єкт оживлений, який здатний „сумувати”, а заразом співпереживати чіємусь горю. С. Єфремов, міркуючи над значенням могили Т. Шевченка, розглядає її як реальний образ: „Тільки тут, серед степу широкого, над Дніпром-Славутою, був це не мертвий пам’ятник, а пророк натхненний – той самий, про

якого писав Т. Шевченко, що „Неначе той Дніпро широкий – / Слова його лились, текли / І в серце падали глибоко / І ніби тим огнем пекли / Холодні душі.” І мовчали живі – говорила ця на весь світ єдина могила [157, с. 46]”. Тобто, у С. Єфремова могила здатна не тільки співпереживати, але ще й „говорити”. Окрім того, вона є свідком історичних подій. „І безгласна, але голосна – стверджує С. Єфремов, – мовчазна, але і в своєму німуванні промовиста – ця могила довгий час, поки слово було в кайданах, поки на всіх языках все мовчало, а надто по-українському, ця могила була найголоснішим може свідком нашого лихоліття й відродження, найкращим його проповідником, найпромовистішим агітатором [157, с. 41]”. І в будь-якому випадку могила – священна, недоторканна, концентрує в собі певну інформацію. В. Кравець, звертаючись до міфотворчості Т. Шевченка, пов’язує витoki створення по смерті поета легенд та переказів про „живого Шевченка” – із творчістю самого Шевченка. В. Кравець доводить, що розмови про „живого Шевченка” „перегукуються з міфом про вихід померлого козака з могили і переконують у великому впливові цього міфа на шанувальників поета в усі часи [209, с. 63]”. У такому судженні, безперечно, є свій сенс, попри наявну в ньому певну містичність. Але ж і справді можна твердити, що життя Т. Шевченка не закінчилося у 1861 році: перейшовши, щоправда, в інший вимір, воно продовжувало й продовжує тривати. Для величезної кількості людей на рівні підсвідомому Т. Шевченко живий і досі. Його ім’я носять сотні вулиць, різноманітні освітні заклади та установи, йому встановлено безліч пам’ятників не лише в Україні, а й у цілому світі. Однак, з-поміж усього, місце, де можна по-особливому наблизитися до Шевченка – це його могила. В ній не тільки покоїться прах поета, а й завжди витає над нею його душа. Шевченкова могила справила чималий вплив на виховання багатьох поколінь свідомих українців. „Сміливо можна сказати, – пише С. Єфремов, – що ні одна святиня в світі, ніяка Мекка такого не робила, бо до кожної іншої святині йдуть тільки вірні, а тут вона сама виходила назустріч людям, перестрівала й тих, хто ні про які святині не думав, і кожному хоч на хвилинку лишала щось од себе. [...] Шевченкова могила стала ніби тим серцем України, що невпинно розгонило живу кров по всьому її тілу й обновляло його,

готуючи до нового життя, що таки мало прийти колись. Серед темної ночі нашого національного безголов'я це була єдина зірка, від якої світ ніколи не згасав, хоч і як силкувалися темні сили його пригасити, і тим ясніш горів, що більш на його дмухали [157, с. 44 – 45]”. Як бачимо, для С. Єфремова могила Шевченка є „священною”, „єдиною і незрівняною”, „мовчазною”, „самотньою”, для нього – це „образ усієї України” та „усієї історії нашого краю”, це „Голгофа України”, „свідок нашого лихоліття й відродження”, і нарешті дослідник вважає, що насправді „це не мертвий пам'ятник, а пророк натхненний [157]”. Ототожнюючи Шевченкову могилу з „живою совістю народу [157, с. 44]”, С. Єфремов показав і довів, наскільки вагомою для українського суспільства була усипальня поета.

2.1.4. Пам'ятник Т. Шевченка. На окрему розмову заслуговують публікації С. Єфремова про скульптурні зображення Т. Шевченка та архітектурні споруди, встановлені на честь поета. Слушно відзначила Е. Соловей: „Шевченкова могила”, як і увічнення поета в пам'ятнику, здавна були ненастанною турботою Єфремова, можна сказати, що це окремі „сюжети” його Шевченкіани, відстежувати які нині – цікаво й повчально [158, с. 14]”. Темі увічнення пам'яті Т. Шевченка у скульптурі С. Єфремов присвятив майже десяток коротеньких заміток, оглядів періодичних видань, рецензій, як от: „Бюсти Шевченка” (1899), „Статуя і барельєф Шевченка” (1899), „Бюст Т. Шевченка у Харкові” (1901), „Пам'ятник Шевченкові” (1901), „Заборона пам'ятника Шевченкові” (1901), „Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири” (1907), „Д. Савенко в сливах [Заходи проти пам'ятника Шевченкові]” (1908), „Про пам'ятник Шевченкові” (1908), „Гр. Коваленко-Коломацький. До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові” (1913).

Ідея втілити образ Т. Шевченка у монументальній скульптурі, як і святкування роковин та опорядження могили, виникла одразу після смерті поета. Якщо означити хронологію створення скульптурних зображень Т. Шевченка, то розпочався цей процес ще за життя поета. Першим автором скульптурного зображення вважається випускник Петербурзької академії мистецтв, скульптор Ф. Балавенський, який працював над образом Т. Шевченка з натури; завершити свою роботу йому вдалося

лише після смерті поета у 1862 році. Згодом були спроби російського скульптора М. Микешина зробити пам'ятник Т. Шевченкові для міста Новгород, але через заборонні заходи царської влади цей задум так і не втілювався у життя. Відкриття першого пам'ятника поету датується 1881 роком, коли зовсім не в Україні, а на острові Мангішлак, де поет відбував своє покарання (сучасна територія Казахстану), на півкруглому постаменті було встановлено погруддя Шевченка. В Україні перший бюст-пам'ятник Т. Шевченкові (виготовлений з мармуру в Петербурзі) з'явився у садибі сім'ї Алчевських у Харкові в 1900 році. Автором погруддя був російський скульптор В. Беклемішев. Про це писав С. Єфремов у публікаціях „Бюст Т. Шевченка у Харкові” та „Статуя і барельєф Шевченка”. Зокрема, в останній автор інформує: „Професор скульптури В. А. Беклемишев докінчив велику статую Шевченка, над якою працював уже два роки. [...] Професор має намір подарувати сю статую в Шевченків музей (якщо його буде споруджено), або в хату на могилі Шевченка, або ж нарешті Товариству імені Т. Шевченка [146, с. 188]”. Бюст, створений В. Беклемішевим, зберігся до наших часів. Тепер він експонується в музеї Т. Г. Шевченка у Києві.

Важливим етапом в історії монументальних скульптурних портретів Т. Шевченка став задум спорудити пам'ятник поету у Києві. Процес цей виявився надто довготривалим: він розпочався на початку ХХ століття й закінчився у кінці 30-х рр. ХХ століття. Майже сорок років – аж до 1939 р. – Київ чекав на пам'ятник.

Від самих початків С. Єфремов особливо цікавився подіями суспільно-політичного характеру. Значну увагу приділяв дописам про спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Дослідник миттєво реагував на будь-яке повідомлення, внаслідок чого з-під його пера з'являлися гострі, з нотками сарказму замітки. У матеріалах С. Єфремова простежується аналіз стану підготовки монументу до його спорудження, зокрема піднімається питання збору коштів.

Офіційною датою початку спорудження пам'ятника Т. Шевченкові вважається 1904 рік, коли „з ініціативи Золотоніського земського зібрання на Полтавщині було створено комітет при Київській міській думі, який мав розглядати питання про встановлення у Києві пам'ятника Кобзареві. Того ж року на Полтавщині розпочався

збір коштів, а наприкінці 1906 року, зі згоди центральної російської влади, було створено „Комітет по збудуванню пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві [281]”. Свого часу С. Єфремов не міг втриматися від коментарів з приводу діяльності комісії по спорудженню пам'ятника Т. Шевченкові. Цій темі він присвячує одну зі своїх публікацій в газеті „Рада” під іронічною назвою „Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири” (1907); в ній ідеться про справу пам'ятника, яка опинилася „в мертвих обіймах бюрократичної комісії [132, с.1]”. Використовуючи образ Пузиря (герой п'єси І. Карпенка-Карого „Сто тисяч”), С. Єфремов прагнув показати байдужість чиновників до справ національної ваги. Ключовою фразою публікації стала цитата з комедії І. Карпенка-Карого „Хазяїн” (Дія І, ява XIII) („Не криюсь. А Котляревський мені без надобності!”). Так висловився Терентій Пузир, коли йшлося з Золотницьким про пожертвування на пам'ятник І. П. Котляревському). Щоправда ім'я „Котляревський” С. Єфремов ситуативно замінив на – „Шевченко”. Аналогічно, на думку С. Єфремова, подібний вислів Пузиря можна застосувати і до дій тодішніх київських чиновників, які не тільки гальмували справу з пам'ятником Т. Шевченку, а ще й особливим чином нею „опікувалися”. С. Єфремов без жодних побоювань подає перелік „оригінальної Шевченківської комісії”, якій насправді Шевченко був „без надобности [132, с. 1]”. У тому переліку одних тільки прізвищ Єфремов розшифровує „хто є хто”: Бражников Василь Ілліч – член Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві; Білогриць-Котляревський Леонід Сергійович (1855 – 1908) – правник, професор Київського університету, гласний Думи, голова бібліотечного комітету у 1906 – 1908 рр.; Солуха Василь Васильович (1848 – 1917) – київський громадський діяч, гласний Думи, очолював різні комітети Думи; Стороженко Андрій Володимирович (1857 – після 1918) – російський історик, редактор „Славянського ежегодника” (1882), голова переяславського земства (1886 – 1892), член київського Клубу російських націоналістів та Чернов Василь Єгорович (1852 – 1912) – професор Київського університету св. Володимира, дійсний статський радник, організатор та голова Київського клубу російських націоналістів.

Усе, що стосувалося постаті Т. Шевченка, С. Єфремова цікавило якнайбільше. Незадоволений роботою Шевченківської комісії, С. Єфремов з особливим, „уклінным проханням” через власну публікацію звертається до усіх вищеперелічених членів комісії зі словами: „майте, панове, совість і Бога в животі, зробіть велику ласку і одступіться од того діла, яке вас ні знобить ні гріє. Одкасніться од того, чому ви не тільки допомагати не хочете, а тільки перешкоди ставите своєю байдужністю. Дайте місце людям, для яких ім'я стражденного поета українського справді щось важить і які справді таки працюватимуть, щоб ушанувати достойно його пам'ять [132, с. 1]”. Мрія С. Єфремова про перехід справи з пам'ятником Т. Шевченка „в інші, достойніші руки” так і не увінчалася успіхом. Заснування у 1908 р. „культурно-політичної” організації – „Київського клубу російських націоналістів”, що мав „вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні [248]”, суттєво позначилося на гальмуванні справи з пам'ятником Т. Шевченкові. Значних зусиль доклав до цього голова організації А. Савенко – реакціонер-націоналіст, член четвертої Державної Думи, чорносотенець. Саме він „вмістив у газеті „Киевлянин” донос на українських діячів, нібито вони „під плащиками побудови пам'ятника Шевченку проводять політичну демонстрацію [281]”. Діям А. Савенка С. Єфремов присвячує окрему публікацію з афористичною назвою „Д. Савенко в сливах” (1908) („бути у сливах” означає „опинитися в незручній ситуації”, а „д. Савенко” – „добродій Савенко”). Тут автор зосереджує увагу на змісті „Заметок” А. Савенка, стосовно пам'ятника Т. Шевченкові, опублікованих у газеті „Киевлянин”, де автор твердить, що це вигадка саме „українофілів”; які „сяляться изобразить Шевченка гением”, а насправді він „вовсе не гений”, а „просто талантливый поэт [115, с. 1]”, який писав на місцевому діалекті. С. Єфремов іронічно з'ясовує для себе: „Герцен, Тургенев, Добролюбов, Некрасов, Григорієв, Златовратський, Пипін, Семевський... гм... Батаглія, Совинський... гм, гм... Францов, Обрист, Дюран, Морфіль... гм, гм... Це все, очевидно, мають бути „українофіли”, беручи це слово в специфічному розумінні д. Савенка, бо вони теж „сяляться изобразить” те, що так наче не до смаку д. Савенкові [115, с. 1]”. Аналізуючи „Заметки” А. Савенка, С. Єфремов з особливим

обуренням акцентує на висунутих автором публікації двох „ідеях”. „Перша: єсть багато справді „великих людей”, які більше заслужили собі на пам’ятники, ніж „второстепенный поэт” Шевченко, – пише С. Єфремов, – це Кий (не смійтеся, люди добрі!), Ольга, Ярослав, Сагайдачний та Петро Могила. Друга „ідея”, за оцінкою самого д. Савенка, „недурная” – повибирати з Шевченкових творів місця, направлені проти євреїв та поляків, видати окремою брошурою й широко розповсюдити [115, с. 1]”. Детально аналізуючи Савенків текст, особливо його пропозицію встановити пам’ятник П. Сагайдачному, С. Єфремов з обуренням пише: „Але ідея про пам’ятник Сагайдачному і од кого ж – од д. Савенка! повинна всяку „истинно-русскую” душу до краю обурити. Як? Сагайдачному, пам’ятника? Тому самому Сагайдачному, що польського королевича Владислава хотів на московський престол посадити? що ходив походом на Москву? що військо московське з самим князем Пожарським на чолі розігнав? – і йому, цьому крамольникові та польському запродавцеві, та ще пам’ятника ставити? І од кого це ми чуємо – од київських патріотів, од першого і останнього члена партії правого порядку, од фундатора „клуба русских националистов”, од неблаганного ворога усіх „инородцев” – од самого Анатоля Савенка!.. Зрада! [115, с. 1]”. Насправді в особі Савенка Єфремов бачив образ всього чиновництва, яке прислужувалося і перед „своїми”, і перед „чужими”: „Це „хитрый, лукавый малоросс”, що потайно, але „с величайшим усердием”, як сам про інших каже, силкується „вбить клин между двумя вервями единого русского народа”. Caveant consules! Рятуйте!.. Зрада шириться й здобуває все нові і нові позиції. Крамола появилася вже в „Киевлянине”. Їй підклонився сам Савенко, цей уславлений „столп и утверждение истины”. Та ще яка зрада, яка крамола! В такій одежі, що зразу її й не пізнаєш: наче й вона – не вона, наче в „истинно-русскому” вбранні. І це тим гірше, бо... [115, с. 2]”. Не випадково С. Єфремов так різко висловлювався на адресу голови „Київського клубу російських націоналістів”. Бо саме за участі його та інших членів клубу у 1911 р. було зірвано святкування ювілейних роковин у зв’язку з 50-річчям від дня смерті Т. Шевченка і так само у 1914 р. Хоч від самого початку кінцевий термін виконання робіт, пов’язаних зі спорудженням монумента Т. Шевченку, та його відкриття планувалося

або на п'ятдесяті роковини смерті Т. Шевченка, або на століття з дня народження поета. Члени організації „Київського клубу російських націоналістів” успішно гальмували справу зі встановленням пам'ятника, зрештою їм вдалося її дещо призупинити. Про дії „російських націоналістів” йдеться і в щоденникових записах Є. Чикаленка: він з правом дорадчого голосу також був причетний до комісії, яка розглядала справу по встановленню монумента Т. Шевченкові. У записі від 24 травня 1910 року Є. Чикаленко писав: „Савенко, а за ним і „Собрание націоналістів”, вже почали похід проти пам'ятника Шевченкові, принаймні проти того, щоб його ставити в старім Києві, де, на їх думку, місце тільки пам'ятникам Олегові, Ользі та іншим князям київським, а Шевченка рекомендують випхати кудись на окраїну мало чи не на Деміївку (нині район Московської площі – *О. М.*). Тепер такі часи, що можна сподіватись, що зовсім не дозволять ставити пам'ятника Шевченкові, бо „вокруг его имени объединяются все украиноманы-сепаратисты”. [...] Савенко в „Кієвлянині” надрукував Шевченкові вірші про „коронованих осіб” і виставив його лютим ворогом не тільки Росії, а „всего руссаго”... Звичайний читач „Кієвлянина” знав досі, що Шевченко написав „Думи мої, думи мої” та „Кохайтесь, чорнобриві” і прочеє „грає-воропає”, тепер, з статті Савенка довідався, що Шевченко „необычайно дерзко кощунствовал в своих стихотворениях” і що такому „дерзкому мазепинцу” „непозволительно ставить памятник, да еще вблизи русских древнейших святынь”, як висловлюється „землячок” Савенко [352, с. 97]”. А. Савенко „називав у пресі Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті, тому ставити пам'ятник такому поетові, не маючи у Києві пам'ятників княгині Ользі, Ярославу Мудрому та Володимирі Мономаху означало б не що інше, як демонстрацію ідей українофільства серед найширших мас громадськості [260]”. За сприяння членів „Київського клубу російських націоналістів”, міських та урядових органів влади пам'ятник княгині Ользі було вирішено встановити першочергово, причому на тому місці, де планувалося звести монумент Шевченкові. У 1911 р. площа Михайлівська була прикрашена пам'ятником княгині Ользі.

Не випадково у своїх публікаціях С. Єфремов висвітлював проблему з місцем розташування пам'ятника Т. Шевченкові, яка на той час спричиняла чимало

дискусій як серед представників громадськості, так і урядових кіл. Серед пропонованих місць були такі: Золоторітський сквер, площа перед Оперним театром, ріг вулиці Пушкінської та Бібіковського бульвару, Бессарабська площа, Караваєвська площа (нині площа Льва Тостого), Михайлівська площа, територія перед нинішнім Національним художнім музеєм [281]. Проте зупинитися на котромусь із цих варіантів було дуже важко, оскільки суперечки навколо місця встановлення пам'ятника Т. Шевченкові були позначені значними розбіжностями поглядів та переконань різних верств населення міста Києва. Саме це стало „предметом тривалої боротьби та полеміки [322, с. 541]”. Свідченням самого характеру дискусії може слугувати одне зі звернень мешканців міста від 18 березня 1911 року проти рішення Київської міської думи стосовно відведення місця для монумента поетові на розі Великої Васильківської, Караваєвської і Пушкінської вулиць [322, с. 200]. „Протестуємо ми головним чином ось через віщо: обране місце далеко від центру города і якраз в тій торговій непривітній частині його, де пам'ятника не побачить ніхто з тих селян, що прибувають до Києва кожного свята, це одно, – пишуть мешканці Києва, – а вдруге – те місце занадто мале, і великий рух трамвайних вагонів, екіпажів, ломовиків з товарного вокзалу завше буде заважати спокійному огляданню пам'ятника [322, с. 201]”. Такі звернення-протести були непоодинокі, що й зумовило довготривалий процес вибору місця для пам'ятника Т. Шевченкові.

Окрім вибору місця для встановлення монумента, існувала й інша проблема: який саме вигляд матиме скульптурне зображення. Щоб частково її розв'язати, у 1909 році було оголошено міжнародний конкурс на кращий проект пам'ятника Т. Шевченкові. До складу журі увійшли відомі письменники, художники, скульптори, діячі мистецтв (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Пимоненко, І. Їжакевич, М. Лисенко). Оскільки перший тур конкурсу був невдалим (журі розглянуло понад 60 проектів, однак жоден не вдовольняв вимогам, не відповідав образу Т. Шевченка), до 1913 року було проведено ще три конкурси, які також не принесли бажаного результату. Є. Чикаленко неодноразово на сторінках свого щоденника висловлювався стосовно результатів конкурсів. Приміром, у записі від

24 травня 1910 року автор з розчаруванням розмірковує: „Вчора ходив у міську думу оглядати проекти пам’ятника Т. Г. Шевченкові. Справді, жодного нема такого, на якому можна було б спинитись і сказати – оцей можна поставити. [...] Один француз, наприклад, виставив Шевченка з гостренькою борідкою і проділом на голові, з пишною шевелюрою, а другий, теж заграничний скульптор, виліпив Шевченка в циліндрі, у смокінгу, з тросточкою в руках. Деякі проекти зроблені, очевидно, простими гончарями. А шкода, що нема підходящого проекту, що не можна вже тепер приступити до будування пам’ятника, бо хто знає, що буде далі [352, с. 96]”. Протягом чотирьох конкурсів було розглянуто майже 160 проектів, серед яких найбільш вдалим, за згодою членів журі, був проект італійського скульптора Антоніо Шіортіно, але запропонованій ним скульптурі так і не судилося втілитися у життя. Події Першої світової війни призупинили справу зі спорудженням пам’ятника Т. Шевченкові й відкладено її було на невизначений термін. З приходом радянської влади у 20-х рр. ХХ століття справу зі встановленням пам’ятника Т. Шевченкові „згадали”; врешті-решт її було доведено до логічного завершення. У 1939 році у парку навпроти Київського університету вже заходами більшовиків з’явився довгоочікуваний монумент поетові за проектом скульптора М. Манізера.

Проблему спорудження пам’ятника Т. Шевченкові слід розглядати за Єфремовим в іншому ракурсі: як мірило рівня духовності українського суспільства. Зосереджуючи увагу на символічності самого монумента, С. Єфремов твердив, „що не Шевченкові тільки пам’ятника оце тепер ми ставимо – собі самим, культурності своїй ставимо пам’ятника... [141, с. 2]”. Найперше, де „народжуються” пам’ятники – у людських серцях, згодом вони „перетворюються звичайно в пам’ятники матеріальні, „незле тихе слово” різьбиться на мармурі, виливається в бронзі [141, с. 2]”. Початкове осмислення ролі й значення пам’ятника на рівні духовному, як ознака культурної зрілості, в розумінні С. Єфремова, й визначало темпи, з якими йшла підготовка монумента Т. Шевченкові до спорудження. На жаль, завдяки особам типу згадуваних у С. Єфремова Савенка та подібних багато українців вже почали втрачати надію на появу довгоочікуваного пам’ятника. За С. Єфремовим

найперше пам'ятник поету стояв і „міцно стоїть у серцях людських [141, с. 2]”. Глибоко переймаючись справою пам'ятника Т. Шевченкові, С. Єфремов, не стримуючи емоцій, у своїх замітках закликав суспільство жодним чином не одступитися від запланованої ідеї, яка має право на достойне втілення в життя. „Прийшла пора Україні виявити себе перед цілим світом, – писав С. Єфремов, – самій собі видати атестат культурної зрілості. І сором великий упав би на голову нашу – не того чи іншого з нас зокрема, а, скажу так, на всенародну голову, коли б ми осталися винними перед нашим найбільшим поетом. Не підняти нам тоді очей перед цілим культурним світом, що вміє шанувати великих людей своїх і перед тим, як прийняти нас в велику сім'ю культурних націй, запитає: а чим ви свою культурність виявили? Де ваші великі люди, що збагатили вселюдську скарбницю ідейного надбання? Де ваші пам'ятники, якими одзначено вашу участь у вселюдському житті? Подбайте ж про достойну відповідь, щоб люди не знали,

.....що ви за орли,

І не покивали б на вас головою (стор. 262) [141, с. 2]”.

Все, що стосується постаті Шевченка, позначене певною символічністю та багатозначністю. „Сумна” історія з пам'ятником Шевченкові, як і зі святкуванням його роковин та опорядженням могили поета, – „нагадує власне життя великого Кобзаря України [141, с. 2]”. Всі ці три тісно пов'язані між собою справи функціонально, образно завжди виконували державотворчу роль. Попри те, що вирішальну роль у першій третині, як і протягом цілого ХХ століття, відігравав непередбачуваний політичний устрій, який різко змінив хід подій в економічному, суспільному та культурному житті країни, – українцям вдалося зберегти Шевченкові ідеї у своїх серцях й активно продовжувати популяризувати творчість поета. І те, що нині, не тільки в кожному обласному центрі, у сотнях міст та окремих сіл України встановлені пам'ятники Т. Шевченкові, але й у багатьох країнах світу (Аргентині, США, Канаді, Італії, Румунії, Грузії, Чехії, Азербайджані, Казахстані, Парагваї, Польщі, Росії, Білорусії, Угорщині, Узбекистані, на острові Мальта та ін.), – свідчить і про велич поета, і про великий внесок української громадськості у гідне вшанування пам'яті одного з найбільших поетів України.

2. 2. С. Єфремов як дослідник Т. Шевченка

2.2.1. Дослідник біографії Т. Шевченка. Багатолітня праця С. Єфремова у галузі українського літературознавства, критики та публіцистики переросла з початком 20-х рр. ХХ століття у суто наукову роботу. Особливо плідна наукова діяльність С. Єфремова розпочинається у період співпраці із Всеукраїнською академією наук (1919 – 1929). У цей час С. Єфремов пише взірцеві монографії, присвячені творчості багатьох українських письменників, однак безумовної пріоритетності набуває шевченкознавча діяльність, яка продовжує займати чільне місце в творчості літературознавця. Початки цієї роботи, як ми бачили, належать до кінця 1890-х рр. і мають попервах характер популяризації творчості Т. Шевченка в коротких замітках, рецензіях, оглядах преси. Далі відбувається перехід до серйозної і вдумливої роботи над текстами поета, дослідження його біографії, „оточення, творчої історії окремих поезій та історії окремих видань”; виступає С. Єфремов і „як коментатор творів, як текстолог і літописець святкування Шевченкових роковин, як першопрохідець у дослідженні Шевченкового світогляду [312, с. 12]”. Ці два виразно відмінні та водночас тісно пов’язані між собою періоди у шевченкознавчій діяльності С. Єфремова – доакадемічний і академічний – принесли українському шевченкознавству понад сто праць, присвячених життєво-творчому шляху Т. Шевченка. З них 70 – написані протягом 1899 – 1919, решта – з 1919 по 1929 рр.

Шевченко був для Єфремова завжди актуальним й попри постійне звертання до постаті поета, він все одно залишався для науковця до кінця непізнаним. Мінялися часи, режими, а шевченківська тема залишалася головною, ключовою в усій літературно-критичній діяльності вченого. С. Єфремов настільки переймався вивченням життя і творчості Т. Шевченка, що, зрештою, контакт між дослідником і творчою спадщиною поета набував особливого характеру. Саме про це говорить Е. Соловей: „З Шевченковими текстами існував у нього особливий контакт, дивовижний і зворушливий як для дослідника і знавця, до того ж немолодої людини [313, с. 9]”. Творчість Т. Шевченка справила чималий вплив на духовний розвиток

С. Єфремова: вона стала фундаментом для вироблення його світогляду, культури та інтелекту. Т. Шевченко для С. Єфремова був геніальним митцем у літературі та мистецтві, водночас був свідомий того, що існує й особа Шевченка – скромної і простої людини. Дослідник часто концентрується на цій бінарності особи поета, на рівні психологічному визначає взаємовпливи високого і низького. Добігає до кінця вже друга сотня літ з часу появи генія Шевченка в українській культурі, і вже стільки часу дослідники Шевченкової творчості намагаються розгадати всю таїну його думки та слова. Науковці часом задаються питанням, чи пізнає світ коли-небудь цього неймовірного, „планетарного генія найвищого регістру? [283, с. 21 – 22]”. Пізнавав протягом життя Шевченка і С. Єфремов, створюючи раз по раз цікаві дослідження у галузі українського шевченкознавства, які не втратили своєї актуальності, – тим більше, що з волі відомих обставин на тривалий час були вилучені з обігу і повернулися до нас саме тоді, коли гостро постало завдання „перечитати” та реінтерпретувати класику.

Фактами біографії Т. Шевченка С. Єфремов цікавився не менше, ніж самою творчістю. Його, як і кожного дослідника, а надто як представника культурно-історичного методу, цікавив приватний бік життя поета, важливі події, пов’язані з його долею.

Приміром, в доакадемічний період С. Єфремов пише замітку під назвою „Шевченко за ґратами” (1909), висвітлюючи питання перебування Т. Шевченка у неволі під час арешту 1847 року. Автор насамперед прагнув „простежити, як стрів Шевченко несподіване лихо й як відбився на його психіці той контраст між весільним, (Т. Шевченка заарештували у день весілля М. Костомарова, де поет мав бути старшим боярином. – *О. М.*), скажу так, настроєм та тюремною дійсністю [152, с. 2]”. Дослідник, зацікавившись цим відрізком із життя поета глибше, намагається простежити, в якому психологічному стані перебував поет, дізнавшись про свій арешт, та як це вплинуло на подальшу його долю й на творчість зокрема. Взагалі С. Єфремов при аналізі життєво-творчого шляху того чи іншого письменника зважає на таку специфічну ділянку як психологічний світ митця. Тим більше це стосується особи Т. Шевченка, який у цьому плані для дослідника цікавий по-особливому.

С. Єфремов намагається пізнати внутрішній світ поета, з'ясувати як вплинули особистісні переживання письменника на його творчість, відстежити спосіб відчуття, мислення, збагнути своєрідність характеру. На думку С. Єфремова, всіх тих відомостей про начебто спокійну реакцію поета на свій арешт недостатньо, бо вони не вповні розкривають внутрішнє сприйняття Т. Шевченком майбутньої неволі. Найкращим документом, який відображає внутрішній настрій поета, дослідник вважає тринадцять поезій із циклу „В казематі”: „При світлі цього, скажу так, поетичного щоденника зовсім іншим покажеться нам духовний стан його автора; поезії виразно малюють ту страшну трагедію, що під маскою спокійної безжурності та безтурботності відбулася з Шевченком за той короткий час [152, с. 2]”. І. Дзюба має аналогічну думку щодо циклу „В казематі” й визнає, що саме ці поезії „відтворюють психологічно яскраву картину його (Т. Шевченка. – О. М.) душевного стану [78, с. 397]”. Далі у замітці С. Єфремов аналізує найбільш яскраві поетичні твори, які відображають певні контрасти у житті поета. Приміром, автор зупиняється на поезії „Садок вишневий коло хати”, яка найбільше відбиває психологічний стан поета під час перебування за ґратами. С. Єфремов означає саме місце ув'язнення як „темний льох” і твердить, що, „думками поет лине з його” на далеку Україну, і творча фантазія наперекір сумній дійсності малює йому картину тихого, спокійного щастя [152, с. 2]”. Подібним чином міркує, слідом за С. Єфремовим, також І. Дзюба: „Ця чудова ідилія постала не тільки як контраст до в'язничної реальності, як психологічна компенсація тяжких переживань, психологічний і естетичний вихід із стресу, – а й як гостра туга за втраченим, що тепер по-новому постає в уяві, особливо яскраво вписується в його постійне утвердження традиційних етичних і естетичних цінностей українського сільського побуту, краси родинного життя – того, за чим Шевченко тужив і що протиставляв розкладовій дії кріпосництва [78, с. 398]”. С. Єфремов переконаний, що тільки через поезію можна глибше пізнати настрій поета, його переживання, ніж через „усякі оповідання сторонніх людей та гори офіційних документів [152, с. 2]”. Особливо це стосується тих творів, які були написані під час ув'язнення Т. Шевченка. С. Єфремов з усією заповзятістю доводить, що поезії із циклу „В казематі” мають

виняткове значення, зокрема – „з артистичного погляду, видержані, гарні, з могутчим настроєм, вони мають величезну вагу як автобіографічний матеріал, досить повно малюючи поетову душу під час неволі за ґратами петербурзької тюрми [152, с. 2]”. Автор намагається збагнути, що насправді діялось у душі поета, наскільки йому було важко морально, яких зусиль коштувало пересилити себе й виглядати спокійним зовні, ховаючи за тим тяжку журбу та безконечний біль: „[...] там жаль був за минулим, безнадійна майбутність ставала на очі, клетотів протест проти насильства і палка любов до рідного краю поривала за собою. То одне, то друге почування бере гору і розриває поетові груди. Страшну трагедію, боротьбу настроїв носив у своїх грудях поет під спокійним, веселим, безжурним виглядом [152, с. 2]” навіки „[...]затаївши в душі невиплакані сльози й ненароджені твори свої [152, с. 3]”. Завершуючи замітку символічним та багатозначним виразом: „ґратами обставлено Шевченкову душу, і ті твори лишились там, за ґратами...”, – дослідник із жалем констатує, чим насправді обернулася для Т. Шевченка неволя, яке психологічне навантаження і які творчі втрати вона принесла поету.

У контексті біографії Т. Шевченка С. Єфремов торкається питання й глибоко особистісного характеру. У доробку вченого є замітка під назвою „Остання любов Т. Г. Шевченка” (1900), присвячена стосункам Шевченка й Ликерії Полусмак. Про деталі цього знайомства та нещасливий кінець цієї історії написано вже чимало. Переважна більшість дослідників спиралася на спогади сучасників поета, які частково були причетні до цієї прикрої історії. С. Єфремов подає у замітці дослівну оповідь М. Макарова, близького приятеля поета, літератора і громадського діяча з Чернігівщини, надруковану в газеті „Кавказ” (Тифліс), про Ликеру та поета. Насправді М. Макаров у „Кавказі” опублікував лист В. Білозерського від 2 серпня 1860 р., який був адресований самому М. Макарову. В. Білозерський найбільш вдало і влучно, „правдиво й об’єктивно” охарактеризував узаємини Шевченка і Ликери. Цитуючи найбільш яскраві місця із листа В. Білозерського, він вважає, що саме цей фактичний матеріал вартує великої уваги, щоб нарешті поставити остаточну крапку у цій трагічній історії, щоразу доповнюваній новими деталями. Літературознавець абсолютно не вдається до жодних коментувань змістової частини тексту, навпаки,

на думку С. Єфремова, вибрані уривки дають змогу читачеві самому розібратися, що насправді змусило Шевченка відректися від Ликери. На той час існувало всього три версії розриву стосунків між поетом та кріпачкою Ликерою. За першою версією, Ликера ніби сама відмовилася виходити заміж за Тараса, оскільки „причиною сварки був черговий дебош Шевченка десь у шинку [90, с. 88]”. Друга версія була дещо іншого характеру, за нею – „причиною розходження була неохайність, нечепурність Ликерина, якої не міг терпіти Шевченко [90, с. 88]”. І нарешті остання, яку „обстоює Макаров, переказуючи, як Шевченко застав свою Ликеру з учителем за вправами зовсім не педагогічного характеру [90, с. 89]”, вважається найбільш імовірною. Як пізніше зазначив О. Дорошкевич, „версія Макарова, яка вже має за собою певну традицію, найсильніша, найнатуральніша серед усіх інших: це фліртування, залицяння Ликери до когось іншого, і саме тоді, як поет не дозволяв собі зневажливої, грішної про неї думки [90, с. 89]”. С. Єфремов заміткою „Остання любов Т. Шевченка” ще раз підтримав саме третю версію, розставивши тактовно і точно всі акценти у цій сумній історії.

На початок 20-х рр. ХХ століття в українському літературознавстві вже існувало чимало праць, присвячених життєво-творчому шляху Т. Шевченка. Багато цінного матеріалу про життя і творчість Т. Шевченка було зібрано ще наприкінці ХІХ століття. Серед біографів Т. Шевченка вирізнялися В. Маслов, М. Чалий, О. Кониський. Одна з перших достатньо повних біографій поета з’явилася у 1882 році, автором книги „Жизнь и произведения Тараса Шевченко” був М. Чалий. Згодом побачив світ ще один життєпис: „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя” (т. I – 1898; т. II. – 1901) О. Кониського. Праця О. Кониського суттєво відрізнялася від досліджень попередників, в ній було верифіковано чимало фактичного матеріалу стосовно життя й оточення Т. Шевченка, звернено увагу на „проблеми психології творчого процесу Шевченка [309, с. 426]”, порушено питання його „політичної біографії”, художньої творчості. Одне слово, це було ґрунтовне дослідження; як зазначила В. Смілянська, „на той час і взагалі в шевченкознавстві ХІХ – початку ХХ ст. праці О. Кониського по праву належить перше місце – як за повнотою фактичного матеріалу, так і за майстерністю викладу”, більше того:

„Йому єдиному з дожовтневих біографів вдалося відтворити живий образ Кобзаря [309, с. 430]”. У подальшому праця О. Кониського правила за своєрідний орієнтир для багатьох дослідників життєво-творчого шляху, в якій особливу роль відіграє фактичний матеріал, збираний автором самотужки протягом років. Послугувався „Хронікою” О. Кониського й С. Єфремов. Як відзначила Е. Соловей, „Шевченкіана Єфремова розпочалася, очевидно, не без впливу О. Кониського, з перших його кроків у критиці і не лише продовжувалася до кінця його творчого життя, а посідала в ньому одне з чільних місць [313, с. 9]”. У своїх працях про Шевченка науковець часто посилається на життєпис О. Кониського, наводить звідти чимало цитат. Для С. Єфремова особливо в нагоді ставала праця першого біографа Т. Шевченка, коли він досліджував окремі моменти, окремі теми з біографії поета та його творчості.

Академічна наукова шевченкіана С. Єфремова представлена кількома яскравими ґрунтовними статтями: „Поет і плантатор” (1925), „Спадщина Кобзаря Дармограя” (1925), „Літературний автопортрет Шевченка” (1927), „Шевченко в своєму листуванні” (1929), а також копіткою роботою над коментарями до Повного зібрання творів Т. Шевченка, зокрема III тому („Листування”) й IV („Щоденні записки: Журнал”).

В академічний період діяльності С. Єфремов підходить до вивчення життєво-творчого шляху Шевченка на той час з чималим багажем знань та більше як півсотнею публікацій про поета. Вже увінчаний званням академіка, Єфремов значно посилює роботу над дослідженням життя та творчості Шевченка. Приміром, це засвідчують його ґрунтовна стаття „Поет і плантатор” (присвячена взаємостосункам кирилівського поміщика В. Фліорковського з Т. Шевченком та його родичами-кріпаками) й розвідка „Спадщина Кобзаря Дармограя” (про долю російськомовних повістей Т. Шевченка).

У статті „Поет і плантатор” С. Єфремов порушує тему клопотання Т. Шевченка про визволення його родичів з кріпацтва. І хоча у шевченкознавстві на період написання статті вже начебто все було відомо у цій історії, дослідник бачить потребу вдатися до глибшої деталізації фактів цієї справи. Детальну розповідь про

процес звільнення родичів Шевченка подав його добре знайомий М. Новицький, який на прохання Літературного фонду клопотався про звільнення перед поміщиком В. Фліорковським. Що відрізняє розвідку С. Єфремова від уже існуючих розповідей стосовно поміщика В. Фліорковського і його відношення до Шевченків та до кріпаків у цілому? Насамперед, автор більше конкретизує хід подій, відтворює їх часову послідовність. С. Єфремов не тільки ще раз переповідає відому історію, але й здійснює детальний аналіз характеру та вчинків поміщика, з'ясовує мотиви його поведінки. Дослідник залучає й окремі листи осіб, причетних до справи визволення з кріпацтва братів та сестри Шевченка, наводить багато цікавого в цьому контексті матеріалу, що робить розвідку науково довершеною й обґрунтованою працею. Щодо самих стосунків між В. Фліорковським та його „невільниками”, то С. Єфремов у своєму дослідженні послідовно акцентує промовистий контраст між прихованими намірам поміщика та реальними потребам простих кріпаків. Автор зображує поміщицьку всемогутність та кріпацьку безвихідність і безправ'я: „[...] З одного боку темний мужик, що туго розкидає своїм мужицьким розумом, не розбирається в юридичній казуїстиці, а знає лиш одно: що добра йому не чекати од пана, а тому неймовірливий, нерішучий і боязкий; з другого боку – облесний пан, помазаний лібералізмом, але без жадної охоти „своє” втратити, озброєний усіма здобутками кручкотворчої техніки, що в потребі удасться і до вимаганнів справедливості, й до жалісного слова, і до вислову свого обурення за заподіяну йому „кривду” [134, с. 187]”, – пише С. Єфремов. Образ поміщика В. Фліорковського тут – типовий образ поміщиків, яких насправді цілком задовольняло їхнє привілейоване становище; тяжке ж становище поневолених мас не викликало у них жодного співчуття. Та Фліорковський не обмежується своїми поміщицькими правами, він, задовольняючи своє егоїстичне „Я”, прибирає ще й іншого амплу. Як зазначає С. Єфремов, „Фліорковський мав хоробливий якийсь потяг до „сажневих внесеннів” та фігурування в друку. Може бути, листування з літераторами ще більше натхнуло цього плантатора та ехротмістра на „літературну” працю, і він береться – не більше й не менше – до характеристики українського поета! [134, с. 193]”. Саме цей казус видався

Єфремову по-своєму багатозначним та прикметним: „Ліберальний душевласник” Фліорковський за Шевченком „никакого таланта не признавал”, як сам заявив був згорда в розмові з Новицьким [134, с. 193]”. „Може, з тим більшим запалом береться цей графоман за перо, – продовжує С. Єфремов, – щоб розвінчати прославленого – видимо, з непорозуміння – поета [134, с. 193]”. Насправді на справі Шевченкових родичів „поміщик, плантатор набував собі слави „передової людини”, він прагнув якнайширшого оприлюднення її та з усієї сили хотів показати свою „доброту” та „милість” щодо кріпаків, „обробляючи за лаштунками, потихеньку свої справи, про око людське виступав мало не оборонцем покривджених [134, с. 194]”. Кирилівський пан, даючи волю Шевченкам без земельного наділу, зрештою, зумів повернути справу із їх визволенням так, наче вони самі не надто прагнуть бути вільними. З іншого боку, – пише вже в наш час І. Дзюба, – „Фліорковський був не тільки незламний у святому почутті власності, а й віртуозний у ліберальних словесах, звинувативши самого Шевченка, що той перешкоджає своїм родичам відійти без землі. Що для селянина означало дістати „волю” без землі – зрозуміло [78, с. 544]”. У біографії Шевченка справа з поміщиком Фліорковським – не просто епізод, більше чи менше дотичний до власного життя поета: навпаки, ця справа може особливо виразно засвідчити, скільки горя й страждань Т. Шевченкові довелося перетерпіти, знаючи, що його брати та сестра продовжують поневірятися у кріпацькому ярмі. Драматичні випробування з неблаганним паном негативно позначалися на і так уже підірваному здоров’ї поета. Навіть тоді, коли Т. Шевченко пересилує себе й пише Фліорковському подячного листа за звільнення своїх родичів, – кирилівський пан від того лише більше відчуває свою зверхність. У своїй розвідці С. Єфремов не втримується, щоб не подати текст замітки В. Фліорковського під назвою „Краткий взгляд на направление Малороссийской литературы”, яка була знайдена київською жандармерією під час обшуку в будинку поміщика. На думку С. Єфремова, знайдений документ достатньо цікавий для науки, бо „як відгук епохи й світогляду певного сорту людей, цей саморобний плід має для нас безперечний інтерес і вагу й може служити за епілог до того епізоду між поетом та плантатором, що зайняв

попередні сторінки [134, с. 194]”. Дослідник акцентує на некомпетентності пана та його невдалих спробах вдаватися до оцінки поетичного таланту Т. Шевченка. Приміром, з уст поміщика Фліорковського це звучало подібним чином: „Вдохновенный Поэт Малороссийской музыки, созидаая песьни преданий и народной думы, как бы сожалея смутные времена прошедшего, представляет нам несомненный факт: болезни духа и усталости... песьнь его носит отпечаток борьбы доброго и злого, „Аримана и Озириса” (!) последние усилия гражданского порядка и народного самоуправления, в эту отдаленную эпоху всеобщего несчастья... Те однако и подобные им места, которые мы встречаем, почти без исключения, во всех сочинениях касающихся давно прошедших отношений наших, едва ли обещают нам счастливую и спокойную будущность!?. Нет... времена Подковы, Шаха, Кривоноса, Железняка и других прошли безвозвратно... В XIX веке, веке прогресса и филантропических идей, громадный интерес Народа, и вековые истины, всегда (sic!) почти и одне только, предшествовали кровопролитным переворотам... все-же возбуждения неотвечающие великим (sic!) целям народного возрождения, не только не упрощают, но напротив того затрудняют преуспевание идеи справедливости и желанного успеха... Они только служат доказательством политической незрелости и ежели и отражаются в гибельных последствиях, то для того только, чтобы записывая кровавую карту иного века, в деяниях рода человеческого, быть одним более примером: морального упадка и бессознательных волнений масс... Нет... Сто раз нет... [134, с. 195 – 196]”. С. Єфремов коментує такі писання Фліорковського з явно вираженою неприхильністю до цього дрібного поміщика, який, користуючись своїм становищем, не просто намагається понизити літературну вартість творів поета, а звести усю його творчість нанівець, доводячи неактуальність тем, які поет порушує у своїх творах. „[...] Серед кріпацької праці, в спокійному кабінеті, плантатор обмірковує „літературну студію” про людину, якій завдав таких мук, читає нотації про „козацкую нетерпимость”, нагадує по-християнському про „забвение” й пишається „веком прогресса и филантропических идей”, пророкує „преуспевание идеи справедливости”... Коли поет криком кричить од болю, кривди та обурення – плантатор береться до казуїстичної полеміки і

боїться тільки одного – як би приклад ограбованих та одурених родичів поета не зворохобив йому решти його кріпаків [134, с. 196 – 197]”, – пише С. Єфремов. Автор не випадково назвав статтю „Поет і плантатор”: та назва має чітко виражене символічне значення. Протиставлення лексем „поет” і „плантатор” відразу розмежовує два протилежні одне одному поняття, що означають різні соціальні статуси, сфери духовного і матеріального. Поняття „поет” розуміється як щось високе й елегантне, що вивищується над земними благами; з іншого боку – „плантатор – поняття більш приземлене та матеріальне, без жодних особливих надчуттєвих конотацій. На відміну від „поета”, „плантатор” за всіма ознаками суспільної ієрархії ХІХ століття, має набагато більше повноважень та можливостей, він володар сотні поневолених селянських душ. Для „поета”, вихідця із тих-таки кріпаків, найбільшими ворогами є кріпосники-плантатори та їх система нелюдського ставлення до селянських мас. Найголовніша зброя, яку „поет” застосовує у боротьбі з ними – слово, натомість у „плантатора” проти своїх кріпаків існує інший вид зброї – кий, який виховує повагу до свого пана та страх повторити осуджений та покараний вчинок. Нерівні права та можливості „плантатора” й „поета” зумовлюють і нерівну боротьбу. Саме так у нерівному бою із кирилівським поміщиком Фліорковським опинився й Шевченко, який домагався визволення своїх рідних із неволі. Перемога виявилася на боці пана, „плантатора”, система виграла свою справу, відпустивши кріпаків на волю ні з чим.

Року 1925 з-під пера С. Єфремова з’являється ще одна ґрунтовна наукова праця під назвою „Спадщина Кобзаря Дармограя”. Рукописи російськомовних повістей Шевченка у 20-і роки ХХ століття потрапили до Всеукраїнської академії наук у Києві, де С. Єфремов мав можливість добре з ними ознайомитися. Не ставлячи собі наразі завдання всебічного їх розгляду, С. Єфремов із задоволенням констатує той факт, що „дорогоцінний для біографії й творчості Шевченка матеріал дійшов, нарешті, туди, де його можна буде науково та й усіма сторонами використати [145, с. 208]”. Натомість дослідник подає список щойно на той момент віднайдених російськомовних повістей Т. Шевченка (всього налічувалося дев’ять творів: „Наймичка”, „Варнак”, „Княгиня”, „Музыкант”, „Несчастный”,

„Капитанша”, „Близнецы”, „Художник”, „Прогулка с удовольствием и не без морали”) та стислий опис кожного рукопису, опис зовнішніх ознак рукописів, їх походження, стан збереженості; зосереджується автор також на ідентифікаційних ознаках письма.

Аналізуючи формальну сторону повістей, С. Єфремов намагається розтлумачити, хто такий „Кобзар Дармограй”, і що за ним криється. „Кобзар Дармограй – то псевдонім Шевченка, яким наш поет підписував на заслання свої російські повісті. І коли тепер знайшлися автографи цих повістей, то – зрозуміла річ – мало кому відоме ім'я й до себе повинно буде притягти належну увагу [145, с. 198]”, – йдеться у статті С. Єфремова. Певні міркування з приводу Шевченкового псевдоніма мав О. Білецький, який у статті „Російська проза Т. Г. Шевченка” розмірковує над тим, що Шевченко, виступаючи в особі Кобзаря Дармограя, „говорить тільки натяками”, на відміну поета Шевченка, який говорив завжди прямо [21, с. 229], і взагалі, на його думку, „Кобзар Дармограй не адекватний авторові „Кобзаря” [21, с. 235]”. Що це, мовляв, у творчому спрямуванні зовсім різні особи. Пізніше так твердив і Г. Грабович.

С. Єфремов, розглядаючи на той час малодосліджену, а то й зовсім недосліджену прозову спадщину Т. Шевченка, має на меті донести до читача передусім загальні відомості про російськомовні прозові твори Шевченка, переконливо довести їхню актуальність у контексті всієї творчої спадщини Шевченка. С. Єфремов ставить прозову спадщину Шевченка у взаємостосунок до поетичної, вважаючи, що вона заслуговує на таку саму увагу з боку дослідників, як і поезія та малярський спадок. На думку С. Єфремова, російськомовна проза Т. Шевченка має велику вагу „з автобіографічного погляду”, однак цим її вартість не вичерпується. У радянському літературознавстві на цьому акцентував О. Білецький й уточнив, що серед великої кількості даних до зовнішньої біографії, є „ряд інших даних, що доповнюють наше уявлення про художні смаки і естетичні погляди Т. Г. Шевченка, про його наукові інтереси, про його соціальні інтереси, про його інтимне життя [21, с. 231]”, цим самим висновуючи, що „саме повісті разом з щоденником найповніше розкривають перед нами чудесну особу

„кріпосного інтелігента”, вихованця двох братніх культур – російської та української, революціонера-демократа, мислителя-матеріаліста [...], – поета, художника, історика-археолога, фольклориста [21, с. 231]”.

У цій розвідці Єфремов з'ясовує причину, з якої Шевченко писав прозу російською мовою. За його припущеннями, російську мову для написання повістей Т. Шевченко змушений був обрати згідно обставин, в яких йому довелося писати ці твори та згідно вимог часу. Однією з причин С. Єфремов називає потребу донести до читача українську ідею, думку саме через російськомовне слово та видання. Інша причина, за С. Єфремовим, зумовлювалася психічним станом Шевченка під час другого заслання: „Безпросвітня неволя, одноманітне животіння вбили були в йому до самого себе віру – він „сам думав, що вже зледащів, захолюнув в неволі”, – загасили іскру натхнення. Йому треба було, щоб хтось підложив „того святого огню”, щоб „серце заплакало”. А до того російські оті повісті й були для нього лиш сурогатом, скажу так, творчості, кватиркою, через яку він випускав хоч трохи того задушливого повітря, що згрудилось біля поета й нагнітом важким лежало на його духовій істоті [145, с. 203]”. Причому, ці припущення С. Єфремова є виправданими, бо дослідники наступних поколінь приймали версії академіка, хоча кожен приставав на якусь одну із них, а дехто пропонував і щось зовсім нове. Приміром, Ю. Барабаш спробував зібрати всі ці погляди до купи, здійснити певний синтез, і ось що він пише: „Різні дослідники по-різному або принаймні з різними акцентами та нюансами коментують та пояснюють мотиви звернення Шевченка до прози, і то саме російськомовної. Хто вбачає головну причину в його пригніченому психічному стані, який не заохочував до поезії (С. Єфремов), хто віддає перевагу вузько прагматичним чинникам – спробі поета „пристосуватися” до нещасливих обставин (Г. Грабович) чи, у делікатнішому (і вірогіднішому) варіанті, намаганню „бути обачним і легальним” в умовах жорсткого підцензурного контролю (Є. Сверстюк), а хто, як, приміром, автор цих рядків (тобто Ю. Барабаш – *О. М.*), не відкидаючи геть попередні припущення, більше акцентує прагнення Шевченка будь-що пробитися на шпальти столичної періодики, щоб вирватися з лабет літературного забуття (сливе небуття!), нагадати про себе письменницькій та

читацькій opinii. Так чи так, загально визнаним можна вважати факт очевидної особистості, окремішності російськомовної прози Шевченка, її, сказати б, типологічної „виломленості” із цілого контексту його спадщини [11, с. 29]”. Суголосним із цим є й припущення І. Дзюби, який, як і С. Єфремов, вважає, що, пишучи повісті російською мовою „Шевченко розраховував на друк у російських журналах: українських не було. Були в нього і поважні наміри звертатися до російської публіки зі своїми ідеями та намагатися донести до неї образ України [78, с. 454]”. Однак слід визнати, що ці думки взаємодоповнюють одна одну, а тому заперечувати або віддавати перевагу тій чи іншій немає сенсу. Певною мірою, вони розкривають реальні мотиви звернення Шевченка до „російського писання”. На думку С. Єфремова, першим, хто серйозно поставився до російських повістей Т. Шевченка, був його біограф О. Кониський. Він дав найширше обґрунтування причин, що спонукали Шевченка писати російською: „Двома заходами брався Шевченко писати мовою російською, обидва рази не з доброї волі і обидва нещасливо. Першим разом його примусила російська критика, другим – російська неволя. Першим разом він хотів довести, що мовою російською він орудує не згірше і щоб не казали москалі, що „я языка их не знаю”, як писав він у листі до Григорія Тарновського; другим разом не можна йому було писати інакше, як не поросійськи: писати на заслання дозволено йому було лишень мовою російською, а рідною забороняли [199, с. 487]”. Насправді О. Кониський помилявся: Шевченкові було заборонено взагалі писати, навіть листи; але за російську мову його покарали б не так сильно, як за українську.

Проглядається інше спірне питання, чому Т. Шевченко після отримання волі більше ніколи не повертався до написання російськомовної прози, віддаючи перевагу україномовній поезії. Знову ж таки, за припущеннями дослідників причин є декілька. Перша – це те, що сучасники поета в особі П. Куліша та С. Аксакова негативно сприйняли його російськомовну прозу й радили її взагалі не показувати на загал, бо вона тільки применшує поетичний таланти Т. Шевченка. Наступна причина пов’язана із виходом Т. Шевченка на волю. Приміром, такої думки дотримується С. Єфремов, вважаючи, що „певне, не ті невдалі спроби головним

чином прохолодили Шевченка: просто на волі не було вже потреби в маленькій квартирці, коли він мав широке вже вікно в своїх поезіях [145, с. 204]”. І щодо самої російської мови й ставлення до неї Шевченка теж викликає чимало дискусійних поглядів. Приміром, О. Кониський стверджував, „що Шевченко великоросійської мови не любив, називав її черствою, але не любити – не значить вороговати. Шовіністом або найменшим хоча ворогом якого-будь народу і його мови наш поет ніколи не був [199, с. 487]”. І. Дзюба пропонує вважати, що „жодною мірою не є знаками неприйняття російської мови його численні іронічні або зневажливі репліки на її адресу в листах чи й у поезіях – це, як правило, ситуативна реакція на „москальські” поглумки з мови української та інші претензії русифікаторів [78, с. 454]”. Сам Єфремов сподівається, що російськомовній прозі Т. Шевченка нарешті буде дана об’єктивна та науково обґрунтована оцінка. „Певна річ, що дослідча коло них робота дасть багато і до зовнішньої сторони життя їх автора, і, може, ще більше до процесу й психології його творчості, до способу думання та писання, мови і стилю, впливів осередку та природи-натури й тих давніх одгуків селянського життя, яких не стерли з Шевченка ні Варшава, ні Петербург, ні безводні пустині Аральські, ні незамкнута тюрма над непривітним Каспієм... Хто зна, що таять у собі й можуть ще нам з цього погляду дати оці „небрегомії” рукописи... [145, с. 209]”.

2.2.2. С. Єфремов як коментатор епістолярію та Щоденника Т. Шевченка. Наукова діяльність С. Єфремова, яка припадає на період співпраці із Всеукраїнською академією наук, позначилася новими творчими зверненнями та досягненнями. З-під пера академіка С. Єфремова з’явилося чимало ґрунтовних монографічних розвідок, присвячених життєво-творчому шляху багатьох письменників, серед них чільне місце посідає Т. Шевченко. У 1921 році, коли С. Єфремов очолив Комісію для видання пам’яток новітнього українського письменства, створену при ВУАН, одним із головних завдань було поставлено підготовку повних академічних видань творів І. Франка, М. Драгоманова, В. Антоновича, Т. Шевченка. У 1923 році був затверджений план роботи над

академічним виданням творів Т. Шевченка у десяти томах (Т. I. – II. – поезії; Т. III. – листування; Т. IV. – щоденні записки; Т. V. – VI. – російські повісті та поеми; Т. VII. – малюнки; Т. VIII. – X. – матеріали до біографії та творчості Т. Шевченка). Однак заплановане вдалося виконати лише частково. З десяти томів світ побачили лише два томи „Повного зібрання творів Тараса Шевченка” під загальною редакцією С. Єфремова: „Щоденні записки (Журнал)” (Т. IV.) (1927) та „Листування” (Т. III.) (1929). Особливу цінність обох цих томів складає науково-довідковий апарат; що включає насамперед примітки та розгорнуті коментарі. Окрім С. Єфремова, у складанні коментарів брали участь: академік А. Лобода, В. Міяковський, Д. Ревуцький, академік О. Новицький, М. Новицький, П. Филипович та П. Рулін. Першочергова робота над Щоденником та листуванням Т. Шевченка мотивувалася тим, що це був найменш відомий, освоєний та вивірений матеріал в українському шевченкознавстві початку 20-х рр. ХХ століття.

Скорочена публікація Щоденника Т. Шевченка у журналі „Основа” (1861 – 1862 рр.), з численними вимушеними купюрами та іншими втручаннями в текст через цензурні умови, вперше привернула увагу до цього виняткової ваги документу з Шевченкового життєпису. Повніше видання „Дневника” Т. Шевченка здійснив у 1911 році В. Яковенко (Твори Т. Шевченка в двох томах. – [СПб.], 1911. – Т. 2.), однак і воно було далеко не досконалим. У 1925 році в Харкові за редакцією, зі вступним словом та з примітками І. Айзенштока вийшло повне науково-критичне видання під назвою „Дневник”, в той час коли співробітниками ВУАН уже провадилася активна підготовка „Щоденних записок” Т. Шевченка до видання. У вступній статті четвертого тому „Повного зібрання творів Т. Шевченка” С. Єфремов зазначає особливості академічного видання: „[...] Наше видання подає текст Шевченкового журналу без тих не мотивованих і часто довільних переробок і виправок, на які багаті були всі попередні видання журналу, аж до останнього, що вже під час цієї роботи вийшло під редакцією І. Айзенштока (Харків, 1925). Правда, і в нашому виданні можливі деякі огріхи, що залежать од характеру самого оригіналу [367, с. VI]”. Пізніше одну з найкращих оцінок академічному виданню творів Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова дасть П. Зайцев, який зазначив, що

„видання це треба вважати за взірць видань науково-академічного типу. Докладні коментарі, що їх додали до тексту сам редактор і 7 його співробітників, зроблені так, щоб по змозі не лишити жадного місця без пояснення [364, с. 328]”.

Справжньою хронікою до відтворення найменших подробиць, у яких умовах і яким чином здійснювалася підготовка до видання Щоденника та листування Шевченка можуть слугувати „Щоденники 1923 – 1929” С. Єфремова. Розпочавши їх у 1923 році (саме цим роком датується і початок роботи над повним виданням творів Т. Шевченка), Єфремов часто занотовує враження та цікаві деталі, пов’язані з працею наукового редактора та коментатора Щоденника й листування Шевченка. Перші щоденникові записи С. Єфремова свідчать, наскільки доручена робота дорога і важлива для вченого. Попри всю скрупульозність С. Єфремова у роботі, у процесі підготовки видання не все вдавалося робити вчасно, як насправді планувалося. У силу різних обставин робота над академічним виданням пригальмовувалася. За словами С. Єфремова, йому не вдавалося вкласти у зазначений академічною Комісією термін подання четвертого тому Повного видання творів Т. Шевченка до друку, бо часто доводилося водночас робити по декілька невідкладних справ. Приміром, у „Щоденнику” від 29 березня 1924 р. є про це запис: „Десять робіт роблю разом. Скінчив сьогодні перегляд „Короткої історії укр[аїнського] письменства” – знов думаю подати до цензури, нехай ще раз заборонять. Завтра перероблю передмову (з колишньої статті в „Раді”) до „Люборацьких” Свидницького. Треба давати статтю до чергового тому „Записок”. Виправляю рукописи для „Шляху освіти”. А головна робота все ж – коментарії до Шевченкового діяріуша. Вони все розростаються і заберуть більше часу, ніж я думав. А проте, ні про одну роботу я не певен, чи вона появиться [160, с. 99]”. Кількома роками пізніше С. Єфремов знову зробить подібну нотатку від 7 березня 1926 року: „Отак щоразу: не встигнеш узятися до якоїсь праці, як щось нове вдирається й одтягає. Ніяк мені не дають зосередитися над коментарями до Шевченка: десяток робіт доводиться разом робити, і це на кожній одбивається зле. Коментарів дав уже на добрий десяток аркушів, а все ще сижу на перших сторінках Шевченкового Щоденника й ніяк з них не вилізу. Щось потворно велике виходить і

доведеться, певне, кінець зібгати, бо вже й місця не буде. А найгірше, що мені і так його не дають робити [160, с. 350]”. Враховуючи всю складність суспільно-політичної ситуації 20-х років ХХ століття, що мала безпосередній вплив і на науку, – особливу роль продовжувала відігравати цензурна політика. Здебільшого саме це і заважало українським вченим, зокрібно С. Єфремову, працювати продуктивно та якісно. До того ж, Єфремову доводилося виконувати багато організаційної та адміністративної роботи.

Відслідковуючи записи за 1925 і наступні роки, – бачимо суцільні звіти академіка про стан роботи над виданням творів Т. Шевченка: одне вдається, над іншим потрібно ще додатково попрацювати, а в цілому робота просувається. Під час підготовки видання до друку виникали й неминучі проблеми, зокрема С. Єфремова не цілком влаштувала робота колеги М. Новицького, який звіряв Щоденники Т. Шевченка з оригіналом, бо, на жаль, допустив чимало недоглядів. С. Єфремов прагнув конче виправити ті неточності, але для цього потрібен був оригінал Щоденника Т. Шевченка, котрий знаходився на той час в Чернігівському музеї. Проте Комісаріат народної освіти спільно з Чернігівським музеєм категорично відмовилися передати ВУАН оригінал „Журналу” Т. Шевченка „на тимчасове користування (протягом 2-3 місяців), поки буде закінчена редакційна над текстом Шевченкового Щоденника робота [160, с. 350]”. Натомість пропонувалося вислати з Академії наук представника до Чернігова, який би на місці міг робити коректуру Щоденника, порівнюючи з оригіналом. ВУАН не погоджувалася з умовами музею, оскільки твердо було заявлено, що „ніякого представника з коректою Академія наук до Чернігова послати не може, бо справа йде не про технічну коректу, яку можна доручити будь-якому досвідченому коректорові, а про наукову перевірку, а часто і відчитання сумнівних і не прочитаних (не розібраних) досі місць у щоденнику. Це може зробити тільки висококваліфікований спеціаліст, який провадить редакцію академічного видання і який за його відповідає, – в даному разі мова йде про академіка С. Єфремова. Проживати йому в Чернігові 2-3 місяці або їздити туди 3-4 рази з коректою (бо ж ніяка друкарня не може дати одразу всі 10 аркушів) – річ фізично неможлива. Акад. Єфремов має в Академії силу службових і наукових

обов'язків, які без шкоди для академічної роботи не може (так в оригіналі – *О. М.*). [...] Це, мабуть, взагалі перший в літописах світової науки випадок, щоб одній з Академій наук одмовлено було в таких матеріалах. Всеукраїнська Академія наук тямить добре всю цінність даного документу – і саме тому й повинна мати його під час друкування, бо інакше неможливе було б критично-наукове видання цієї пам'ятки. [...] А тим часом, поки точиться оця дивна і невідповідна полеміка Управи Чернігівського музею з Академією наук – час іде, готова коректа лежить, друкарня нараховує збитки на Державне видавництво і всю роботу взагалі зірвано... [160, с. 214]”, – йдеться у щоденниковому записі С. Єфремова від 25 березня 1925 року. Згодом Єфремову таки довелося поїхати до Чернігова на два тижні, щоб зробити повну звірку коректури Шевченкового Щоденника з оригіналом. Враження від поїздки та роботи, яку довелося С. Єфремову виконати фіксуються знову ж таки у його „Щоденниках”. „Два тижні просидів за каторжною роботою, – нотує С. Єфремов 9 червня 1925 р., – вивіряючи з оригіналу Шевченків Щоденник, працюючи щоденно 7 – 10 годин. Тільки тепер переконався, як мало ми знали цей надзвичайний пам'ятник од великої людини і як злочинно-легковажно його нехтували. Усі попередні редактори і видавці, кінчаючи й Айзенштоком, тільки по верхах гортали рукопис, звірившись на переписчика, а той що не розібрав, а що проминав. Тепер, коли я перевірів слово по слові, бачу, що попереду цієї роботи ніхто не зробив. Навіть М. Новицький, якому я вірив, зробив був цю роботу тільки наполовину, бо і в його знайшов я чимало пропусків, а про правопис та пунктуацію вже й не говоритиму. А тим часом варто над рукописом попрацювати, бо він дає матеріал ваги неоціненної і для біографії автора, і для психології його, і навіть чисто філологічний. Навіть пунктуація у Шевченка, з першого погляду цілком дика й хаотична, має свій логічний сенс, свою систему, свій стиль. Перемінивши її шаблоново, редактори цілком змінили міцний, рубаний стиль Шевченка на тягуче-мляві періоди, себто зовсім іншого надали вигляду цій цікавій книзі. Не жалую витраченого часу, бо став мудріший од цього рукопису. Не кажу вже про те хвилювання, що нападало, коли згадував, коли, де і за яких обставин писано ті тісні-тісні, що аж в очах рябіють, рядки, натулені густо на папері... [160, с. 240 – 241]”. Працюючи над Повним зібранням творів Тараса Шевченка, С. Єфремов покладався

тільки на власну відповідальність та сумлінність, які були основою та принципом його наукової діяльності та життєвої поведінки в цілому. Редакторська робота для С. Єфремова була важлива з огляду не тільки на те, що її йому доручили, а й з тих міркувань, що нарешті творчість Т. Шевченка повинна дійти до читача у своєму первинному вигляді, без допущених попередніми видавцями помилок та недоглядів. Присвятивши більшу частину своєї наукової діяльності вивченню та дослідженню творчої спадщини Т. Шевченка, С. Єфремов вважав за святий обов'язок представити творчість Т. Шевченка науково та критично перевіреною, докладно відкоментованою, не залишивши поза увагою жодного „темного” місця. Покінчивши звіряти текст Щоденника Шевченка з оригіналом, С. Єфремов зазначив, що „з текстом була каторжна робота. 7-8 корект двічі слово по слову звірив з первотвором, аж очі вилазили, – і все-таки не певен, що помилок не буде. Такий вже рукопис... [160, с. 305 – 306]”. По тому дослідник відразу перейшов до складання коментарів, які теж забрали багато часу та енергії. У важкій праці, з надією на швидку появу в українському письменстві академічного видання творів Т. Шевченка відійшли для С.Єфремова в історію 1923 – 1926 рр.. Поява „Щоденних записок” (Т. IV.) Т. Шевченка була запланована до чергових Шевченківських роковин у 1927 році. Але записи у „Щоденниках” С. Єфремова свідчать, що до роковин видання творів Т. Шевченка так і не було здійснено: „академічне видання тому, що його Держ[авне] видавництво послало на „калькуляцію” до Харкова, а поезії тому, що в друкарні „Книгоспілки” шрифту не вистарчило (!). Чиновники!.. Це називається: плив, плив – щоб на березі втопитись! [160, с. 477]”. Побачив світ четвертий том Повного зібрання творів Тараса Шевченка із запізненням майже на місяць – лише на початку квітня 1927 р., такі відомості подає С. Єфремов у своїх „Щоденниках”. Після появи четвертого тому друком, редакційна комісія одразу взялася за підготовку Шевченкового листування. І знову С. Єфремову як науковому редактору, автору вступної статті, приміток та коментарів, попри і так велику завантаженість, доводилося працювати активно й мобільно. Листування Т. Шевченка потрібно було впорядкувати хронологічно та звірити з оригіналами, зокрема виправити помилки, допущені попередніми упорядниками та видавцями.

У вступній статті до III тому творів Т. Шевченка під назвою „Шевченко в своєму листуванні” С. Єфремов дає перелік основних завдань, які поклалися на академічне видання листів Т. Шевченка. Це і „повнота видання, установлення справжнього канонічного тексту, установлення хронології й адресатів листування, розшифрування ініціалів та криптонімів, коментування тексту та складання іменного та географічного покажчиків [366, С. XXIII]”. С. Єфремов чітко простежує та аналізує історію зібрання та публікації листів поета, починаючи з появи окремих кореспонденцій у журналі „Основа” протягом 1862 р. й завершуючи появою окремої добірки листів Т. Шевченка, здійсненої В. Яковенком у 1911 році. Історія з виданням листів Т. Шевченка нічим не відрізнялася від історії з „Журналом” поета. „Публіковано Шевченкові листи, – пише С. Єфремов, – здебільшого дуже недбало і несправно, без критичного й коментарійного апарату, особливо потрібного при таких творах, як листи, що призначені для певної лиш особи й тому часто говорять про їй одній зрозумілі речі і справи. Не вистудіювані й непрокоментовані в свій час по гарячому сліду, листи в подробицях тратять іноді дуже багато й не можуть бути використані вповні як біографічний матеріал. [...] Окрім такого несвідомого занедбання, часто маємо ще й свідоме бажання поправляти їх, зробити „кращими”, ніж вони були [366, с. XVIII]”. Зосібна, „в перших публікаціях всюди позмінювано насамперед правопис оригіналу, його пунктуацію і всі ті деталі вислову, що їх додержував поет і що в цілому становили притаманний Шевченкові стиль [366, с. XIX]”. На видавців та упорядників академічного видання творів Т. Шевченка лягала велика відповідальність та копітка робота. Потрібно було повернути ідентичність текстів поета без жодних купюр, стилістичного редагування, зберігаючи максимально авторський стиль, лексику та манеру письма. Великої ваги набувало наукове коментування епістолярного матеріалу, яке вкладалося у певну схему: „коментарій до кожного листа починається з його, мовляти б, *curriculum vitae* (тобто життєпис, короткі відомості з життя якої-небудь особи – О. М.): подаємо його бібліографічну історію, першодрук і передруки, опис цікавіших автографів, місце їх переховування. Не проминуто по змозі жадної згаданої в листі особи, місця чи події, що про них можна було дати читачеві якийсь матеріал [366,

с. XXVII]”. С. Єфремов тим самим закладав традицію справжнього, повноцінного наукового коментування, – яка, на жаль, згодом була занедбана. Приміром, В. Дудко стверджує, що С. Єфремову „вдалося підготувати видання, що стало етапним для коментування корпусу Шевченкових листів і зберігає свою цінність дотепер [91, с. 164]”. І коли сьогодні, в розумінні В. Дудка, „в окремих випадках коментар таки доповнюють чи уточнюють, то роблять це не завжди переконливо, а часом, можна сказати, по-волюнтаристськи, без урахування всього корпусу принаймні шевченкознавчої літератури [92, с. 31]”.

Щоденник та листування Т. Шевченка цікавили С. Єфремова як дослідника здавна й неодноразово ставали предметом окремих студій. Приміром, у доакадемічний період з-під його пера з’являється кілька статей про „Щоденник” Т. Шевченка: „Шевченко про себе самого” (1913) та „Шевченко в своем дневнике” (1914). Згодом вони переросли у велику ґрунтовну статтю „Літературний автопортрет Шевченка”, яка була вміщена на початку IV тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка ([К.], 1927).

„Журнал” Т. Шевченка привертав увагу С. Єфремов як документ, який насамперед допомагає глибше пізнати внутрішній світ поета, різнобічно розкрити його характер. „Це справжній, не надуманий, не підкрашений і не підроблений документ великої душі, – зазначає С. Єфремов, – одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть і [не] ховає, навіть своїх власних вад та негарних учинків [...]. Видко, що людина анітрохи не позувала, не рисувалась, не спиналась на котурни, не кокетувала перед собою, як це досить часто буває навіть у найінтимніших записках. І через те щоденник Шевченків не тільки одно з найвизначніших джерел до його життєпису, а разом і ключ до його творчості, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої, що у високій мірі посідав наш поет [153, с. 2]”. Щоденник Т. Шевченка до деякої міри виступав як засіб психічної самотерапії, оскільки психологічне виснаження поета протягом десятирічної неволі (причиною були сірі будні, нестача подій та інформації), потребувало бодай часткового вивільнення усякого внутрішнього негативу, який заважав нормальному розвитку творчого процесу, та й життю в

цілому. У цьому С. Єфремов і вбачав головну причину звернення Т. Шевченка до щоденникових записів. У статті „Шевченко в своем дневнике” С. Єфремов звертає увагу на еволюцію думок Т. Шевченка, об’єктивно оцінює становище поета в очікуванні волі – від самих початків і аж до її отримання: „Вырваться из неволи, бежать без оглядки – вот настроение, господствующее в начале дневника. Почти каждый день находим больше или меньше подобные записи о ветре, ибо в зависимости от его направления ожидалась почтовая лодка, которая должна была доставить приказ об освобождении поэта [151, с. 12 – 13]”. Зосереджуючи увагу на найважливіших аспектах Щоденника Т. Шевченка, С. Єфремов пізнає глибше духовний світ поета, відтак вважає його натурою надзвичайно „тонкої духовної організації”. Роздуми Т. Шевченка на теми мистецтва у „Журналі” дістають високу оцінку С. Єфремова, зрештою схиляють зарахувати поета до найкращих знавців мистецтва. Загалом, характеристика, яку дав С. Єфремов Т. Шевченкові у результаті аналізу його щоденникових записів, є надзвичайно висока, притому обґрунтована й підтверджена. С. Єфремов остаточно упевнився на цьому матеріалі, що подібних чи рівних Т. Шевченкові ні за творчою оригінальністю, ні за способом життя в українському письменстві не знайти.

Значення „Журналу” Т. Шевченка як історико-літературного джерела абсолютно не применшується навіть попри суттєві недоліки його лексико-стилістичного оформлення. С. Єфремов відкрито називає цей твір „типовим брульйоном”, „чорним рукописом” з багатьма фонетичними та стилістичними помилками. „Але саме це й робить його дорогоцінним для нас джерелом, – пише С. Єфремов, – для студіювання творчості Шевченка. На цих не виправлених сторінках одбилосся стільки і так виразно безпосередніх рис, що роблять цей брульйон аж надто цікавим не тільки для біографа поета, для історика письменства чи громадського життя, а й для психолога, для філолога, для теоретика поезії. На підставі цього брульйону можемо говорити не тільки про зміст написаного, а й про те, якими шляхами думка автора до того змісту доходила [124, с. 274]”. С. Єфремов вважає, що й такі огріхи можуть дати багато цікавого матеріалу, а отже – численні помилки в журналі ні в якому разі не потрібно виправляти, бо саме вони

є свідченням Шевченкового стилю, якого не потрібно позбавлятися. С. Єфремов не випадково говорив про начебто „прилизування” Шевченкового щоденника, бо всі попередні редактори та видавці не уникали помилок на кшталт „виправляння Шевченка”, що є неприпустимим у науці. Зрештою, „у довгих, причепурених періодах, зазначає С. Єфремов, – нема Шевченківської стислості і простоти, нема Шевченкового енергійно-потужного стилю, нема, отже, – за відомим афоризмом, – і самого Шевченка... [124, с. 277]”. С. Єфремов не сприймав такого збиткування над Шевченковим „Журналом”, а разом критикував вільне поводження з рукописом, нерозуміння його текстологічної „недоторканності”. Для дослідника це був ще один мотив і поштовх до розвитку наукового академічного шевченкознавства, ще один аргумент на користь останнього. Над усуненням помилок попередніх видавців та редакторів академік С. Єфремов працював старанно та віддано. З усією скрупульозністю він вчитувався у кожен рядок Шевченкового тексту, щоразу маючи на думці подати в первісному вигляді безсмертні твори й документи, відновити кожне спотворене попередниками важливе місце, яке вказувало б на оригінальність та первинність текстів Т. Шевченка.

За всіма ознаками й цільовим призначенням видання „Журналу” та „Листування” Т. Шевченка відповідало науковому (академічному) типові видань. Залучення потужного наукового апарату ВУАН у складі близько десятка співробітників цієї установи сприяло комплексному дослідженню текстів Т. Шевченка. Зокрема йдеться про джерелознавчий, текстологічний, лінгвістичний, історичний, археографічний аспекти вивчення творів Т. Шевченка. Структурна частина Щоденника і листування відповідала також критеріям видань наукового класу. Підтвердженням є наявність в III та IV томах пояснювальної записки „Од редактора”, розлогих передмов до тексту листів та до Щоденника. В обох томах наукову цінність становить широкий науково-довідковий апарат – коментарі та примітки, іменний, географічний, хронологічний та предметно-тематичний покажчики, що свідчать про ґрунтовне опрацювання рукописних матеріалів. Зокрема, ВУАНівське видання творів Т. Шевченка, завдяки присутності ґрунтового довідкового та пояснювального апарату, свідчить про його академічність. Під час

підготовки до видання упорядники та видавці Шевченкових текстів дбали, щоби тексти максимально були наближеними до оригіналу.

Збиранням та упорядкуванням листування Т. Шевченка займався науковий співробітник ВУАН М. Новицький. Всього до видання було залучено 225 листів Т. Шевченка і 198 – до Т. Шевченка, що охоплюють період 1839 – 1861 рр. Причому значна частина епістолярію припадає на останні роки життя поета (1857 – 1861). Це була найповніша на той час збірка Шевченкових листів за всю історію їх публікування.

Враховуючи виняткову цінність III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка, зокрема завдяки їхній науково-довідковій частині, в тому числі ґрунтовним та докладним коментарям, – варто зупинитися на їх більш детальному розгляді. Щодо наукового коментаря, який винесений в окремий розділ, то у IV томі („Щоденні записки (Журнал)”) із майже восьмисот сторінок на коментарі припадає понад 550 сторінок друкованого тексту, із них більше чотирьохсот позицій коментарів належить С. Єфремову. У III томі („Листування”) коментарійна частина займає більше шестисот із тисячі сторінок загальної кількості, автором майже 900 коментарів є С. Єфремов, який здійснив найвагомішу частину роботи. В обох томах коментарі склали дві третини загального обсягу книжок. За зовнішніми характеристиками ці коментарі поділяються на два типи: текстологічний та реальний. Приміром, текстологічний коментар у III томі („Листування”) включає в себе чітку паспортизацію коментованого листа: порядковий номер листа; прізвище адресата; дата написання; відомості про першодруки та передруки тексту, зокрема, вказується на джерело, за яким друкується текст листа та ін. Що ж до реального коментаря, то він безпосередньо коментує сам текст, його незрозумілі місця. З максимальною повнотою уточнюються та розкриваються історичні події та факти, топоніми, подаються короткі відомості про згаданих у листах осіб та їх взаємини з Т. Шевченком, біографічні та бібліографічні довідки та ін. Особливе значення у реальному коментарі має бібліографічний апарат, який дає можливість більш повно й докладно ознайомитися із порушеною темою чи проблемою. Щодо коментарів, написаних С. Єфремовим, вони відзначаються своєю стислістю, функціональністю,

добре продумані та сформульовані, мають свої стильові особливості. Тематично вони поділяються на: текстологічні, історико-літературні та естетично-психологічні коментарі. Історико-літературні коментарі, відповідно, вкладаються у певні рубрики: історичні, культурні, суспільні реалії, персоналії, художні особливості, біографічні джерела творів. Аналізуючи історико-літературні коментарі, бачимо, що найбільшого значення при коментуванні С. Єфремов надає з'ясуванню імен та прізвищ. Всього академік С. Єфремов пояснює більше трьохсот персоналій, які зустрічаються у листуванні та Щоденнику Т. Шевченка. Окрім того, науковець здебільшого розкриває взаємозв'язок стосунків згадуваних осіб із Шевченком. Зокрема подає детальні характеристики взаємин Т. Шевченка з К. Брюловим, Я. Кухаренком, В. Рєпніною, В. Обручовим, С. Сераковським, М. Осиповим, С. Аксаковим, М. Юзефовичем, Л. Дубельтом, К. Бюрно, П. Кулішем, М. Максимовичем, М. Костомаровим, Г. Квіткою-Основ'яненком, Марком Вовчком, М. Гоголем, М. Лермонтовим, Ф. Толстим та ін. Деколи С. Єфремов із таким захопленням складав розгорнуті довідки про окремих персоналій, що врешті замість стислого коментаря з'являлися окремі самодостатні статті. З-поміж таких вирізняються розвідки про О. Герцена, В. Рєпніну, родину Аксакових, П. Куліша та М. Гоголя, про подробиці їхнього особистого й творчого життя та стосунки з Т. Шевченком. Приміром, у IV томі коментатор-дослідник порушує проблему встановлення точної дати першого знайомства П. Куліша та Т. Шевченка, розмірковує над причиною складності їх стосунків, акцентує інтереси, характери обох письменників, виділяє спільне та відмінне у способі життя, наголошує на ідейно-естетичних уподобаннях. Проблемою взаємин Шевченка і Куліша цікавилися М. Євшан, О. Грушевський, М. Слабченко, І. Айзеншток, П. Зайцев та ін. Попри вже існуючі дослідження науковців у цьому напрямку (хоча, за твердженням С. Єфремова, дуже побіжні й „тільки біографи обох письменників (з одного боку Чалий і Кониський, з другого – Маковей та Шенрок) спинялися епізодично на окремих моментах отих стосунків, маючи до того ж, як до Куліша, подекуди апологетичні завдання [367, с. 277]”), С. Єфремов не мав наміру ставати на бік Куліша чи Шевченка, виправдовуючи одного й дорікаючи іншому, він прагнув дати найбільш повну науково-критичну оцінку непростим взаєминам Куліша та Шевченка.

Осмислюючи причину певної обопільної неприязні письменників, Єфремов у першу чергу вказує на особливості їхніх характерів: „Видимо, коректному, розважному, уміркованому й статечному, з мріями про аристократичну свою вдачу Кулішеві кипуча безпосередність та непоміркваність молодого Шевченка з його життям художника-богеми здалася тим „цинизмом”, якого не міг ніколи стерпіти Куліш; обидва письменники, зійшовшись близько інтересами, разом з тим певне завжди почували між собою якусь дистанцію, якийсь холодок, що повівав між їми [367, с. 278]”. Інша причина, яка провокувала неприязнь, за словами С. Єфремова, криється у бінарності поглядів П. Куліша стосовно особи Т. Шевченка, і вона є найголовнішою. „Але ставлючи так високо поетичний таланти Шевченка, – пише С. Єфремов, – хоча й з деякими, як згодом побачимо, хитаннями, Куліш інакше ставився до особи поета. Ми вже знаємо признання Куліша, що він з першого разу „не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм, зносив його нориви ради його таланту”. Питання про „цинизм” Шевченка та його „норови” ми облишимо на боці, бо специфічне витолковування у Куліша цих слів занадто вже б’є в вічі. Не в цьому бо „цинизмі” та й не в „норовах” сила, а в тому двоїстому погляді, що викохав сам Куліш на свого геніяльного сучасника, якого він узивав і другом, і братом, але ставився не завжди по-дружньому і вже менш усього по-братерському [367, с. 281]”. Приватне листування обох письменників, на думку С. Єфремова, є найкращим джерелом до повного розуміння особливостей їх взаємин. Це той документ, у якому правдиво відтворено внутрішній світ людини, її думки та характер, світобачення тощо. Оскільки питання стосунків Куліша та Шевченка залишалось ще недостатньо вивченим за браком матеріалів, С. Єфремов, користуючись лише першоджерелами (приватна кореспонденція письменників та автобіографічна праця П. Куліша „Жизнь Кулиша”) на основі їх детального аналізу, доводив наступне: „[...] Шевченко так чи інакше протестував був проти диктаторства Кулішевого в письменстві; Шевченко більш цінуючи безпосередній порив натхнення, аніж холодне розумування, боявся і за свої, і за інших письменників твори, коли вони потрапляли до рук розважному Кулішеві. І це стерпіти самолюбному Кулішеві було над силу. Стосунки хололи, рвалися. Смерть Шевченка була наче трохи загірла Кулішеві спогади, але тільки на якийсь час. Щоб з тим більшою потім різкістю вирвалось

нерозважне слово осуду [367, с. 284]”. Академік, спираючись на власні спостереження й досліди, зробив неупереджені висновки й дав найбільш точну оцінку опозиції Шевченко/Куліш. „Обом їм було що взяти одному в одного, – зазначає С. Єфремов. – І вони брали, обопільно себе доповнюючи. І сама протилежність у вдачах, що кінець-кінцем розвела їх особисто, сприяла тим інтелектуальним впливам і тісно спарувала цих двох найвизначніших заступників української свідомости. І цих зв’язків не розірвано навіть загонистими вихватками Куліша проти свого великого сучасника: навіть бунтуючись проти його, Куліш усе ж перебував під його впливом, який зростав, можна сказати, пропорційно до бажання його скинути [367, с. 285]”. Оцінюючи стосунки Шевченка й Куліша, окрему ремарку стосовно цієї проблеми вносить І. Дзюба. „В радянському літературознавстві, – пише І. Дзюба, – починаючи від 30-х років, запанувала тенденція протиставляти Куліша Шевченкові, робити з них принципових ворогів („революційний демократ” і „родоначальник українського буржуазного націоналізму” та ін.). Насправді Куліш розумів і цінував геній Шевченка, намагався сприяти йому в публікаціях, давав поради, які Шевченко нерідко визнавав слухними та враховував. Інша річ, що Куліш у пошуках адекватної відповіді на складну історичну реальність не відзначався послідовністю, його погляди драматично змінювалися (хоч було в нього й stále: насамперед його „хутірний” аристократизм), – і на схилі свого віку він припускався несправедливих суджень про свого колишнього побратима (втім, слово „побратим”, мабуть, не пасує до цього гоноровитого інтелектуала) [78, с. 168 – 169]”. Задовго до часу, коли зроблені ці висновки, ще не маючи доступу до всіх тих матеріалів, на які спирається І. Дзюба, ідею непримиренної ворожнечі обох письменників відкидав і С. Єфремов.

Інша тема, якої торкається академік С. Єфремов, вважаючи, що вона „одна з найцікавіших може в біографії й літературному крузі нашого поета [367, с. 350]” – це „Шевченко і Гоголь”. С. Єфремов здавна цікавився життям та творчістю М. Гоголя. Проблема національного роздвоєння М. Гоголя була однією з найголовніших, яка повсякчас „інтригувала” С. Єфремова. Окремим пунктом є спроба С. Єфремова оцінити специфічність взаємного інтересу Гоголя та Шевченка

й визначити, в яких взаємозв'язках та взаємовпливах перебували між собою творчі індивідуальності обох письменників. С. Єфремов вважає, що зв'язок Гоголь – Шевченко вкладається у поняття „антагонізму”, яке, на думку академіка, визначає їх взаємовідносини протягом життя. Відмінності у відношеннях Шевченка до Гоголя і Гоголя до Шевченка, за присудом академіка, добряче різняться своєю природою. Т. Шевченко, який ставить „[...] між собою та Гоголем якусь дистанцію, не поводить щодо його так натурально-просто, як звик поводитися з любленими й шанованими людьми [367, с. 356]”, усе ж визнає за Гоголем „[...] його „сміх”, його сатиричний показ дійсності, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад [367, с. 354]”. На жаль, цього не можна було очікувати з боку М. Гоголя. Цей письменник знаходив у творчості та способі життя свого колеги більше негативного, ніж позитивного. С. Єфремов вважає, що закид М. Гоголя на адресу Шевченкової творчості, нібито в ній „дегтю больше, чем самой поэзии [367, с. 357]” і є ключем до розуміння, до встановлення справжнього ставлення Гоголя до Шевченка. Наголошуючи на співіснуванні обох письменників в межах одного часу, С. Єфремов визначає, зрештою, причини їх різкого протиставлення та ворожості: „Дві монументальні постаті великих, найвизначніших за весь XIX вік, українців не тільки індивідуальні нахили, а й об'єктивна дійсність того часу поставили навпроти себе, звели як антагоністів... І їх можна вважати за символічні взагалі в нашій недавній історії постаті. Одна знаменувала зусилля поміщицької класи, що одживала призначений їй вже історією вік; друга – змагання робучого люду, що саме прокидався потужним порухом до людського життя. Одна дивилася назад, у минуле; друга – вперед, у прийдуще. Одна була, беручи вираз Франка, епілогом, друга – прологом. Одна тривожно хапалась за традиційні привілеї в культурі; друга спокійно віддавала належне попередньому набуткові й брала з нього краще на свою потребу. Гоголь і Шевченко – обидва почали нову сторінку кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи розходяться, як непримиренних антагоністів у роботі, в способах її і в наслідках, хоча, звичайно, ця протилежність їм самим ще не була ясна цілком, швидче існувала в потенції, у відчутті, ніж у свідомості. Антагонізм цей історія на наших очах розв'язала вже либонь остаточно. Але ці дві великі постаті найвизначніших українців XIX ст. на

віки лишаються, як пам'ятник тієї трагічної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будуччини [367, с. 359]". Це образне порівняння постатей Шевченка й Гоголя суттєво допомагає осмислити витoki та походження непримиренної суперечності, яка існувала між обома письменниками. Не можна не погодитися з П. Одарченком, який стверджував, що саме у змістовній частині коментарі С. Єфремова „Шевченко і Куліш” та „Шевченко і Гоголь” „становлять цілі закінчені монографії [271, с. 176]” у творчому доробку академіка.

Більше півсотні коментарів до III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка присвячено висвітленню біографічних відомостей із життя поета. Докладно коментує С. Єфремов матеріал, що стосується років заслання. Це і період перебування поета в Новопетровському укріпленні (Т. IV., с. 214 – 226), Оренбурзі (Т. IV., с. 292 – 294), солдатська муштра в Орській фортеці (Т. IV., с. 502), участь Т. Шевченка в експедиції Бутакова по Аральському морю (Т. IV., с. 451 – 452), скрутне матеріальне становище під час десятилітньої неволі (Т. IV., с. 369 – 373) та її наслідки для поета (Т. III., с. 688 – 689) тощо.

Вдається С. Єфремов і до коментування деяких згадуваних у тексті історичних подій і фактів. Це, зокрема, його коментарі про напади холери у 1847 – 1848 рр. (Т. III., с. 526 – 527), військові дії під Одесою у 1854 р. (Т. III., с. 621 – 622), про події селянського руху на Степовій Україні 1856 р. у зв'язку з Кримською війною (Т. IV., с. 655 – 656) та ін. С. Єфремов зосереджується на коментуванні історико-культурних пам'яток, подає їх коротку характеристику (про Петропавлівську (Т. III., с. 416), Орську фортеці (Т. IV., с. 327 – 330), Симонів (Т. III., с. 609), Видубецький (Т. IV., с. 289 – 290), Печерський (Т. IV., с. 568) монастирі, Межигорський спас (Т. IV., с. 289), Ісаакієвський собор (Т. IV., с. 756), Богословський завод (Т. III., с. 622) тощо.

Коментує С. Єфремов також важливі проблеми психології творчості Т. Шевченка; поетична, художня та малярська спадщина Т. Шевченка також складає предмет його дослідження. Зосібна, розглядається питання творчого процесу Т. Шевченка, роздуми поета про власний шлях у літературі, проблема внутрішньої боротьби поетичного й художнього начал. Окремий інтерес становлять коментарі

С. Єфремова щодо релігійності Т. Шевченка. Слід зауважити, ця тема не була для С. Єфремова чужою, частково він її вже розглядав у статті „Про клерикалізм. Київські панотці та Шевченко” (1912). Проблемою релігійності Т. Шевченка, його ставленням до духовенства цікавилися в українському літературознавстві М. Драгоманов, М. Лозинський, В. Щурат, С. Смаль-Стоцький, М. Гнатишак, Д. Чижевський та ін. Роздуми С. Єфремова над релігійністю Т. Шевченка та про біблійні мотиви у його творчості втілилися і в коментарях (Т. IV., с. 334 – 336; Т. III., с. 507 – 508, с. 532 – 533.). С. Єфремов дотримувався думки, яку науково обґрунтовував, що „[...] з Шевченка не був ні атеїст, як він сам не раз заявляв виразно, ні тим більш церковник, як і про це знаходимо не одне терпке слово в його журналі (див. напр. під 29 червня, 15 липня, 27 серпня, 27 вересня, 16 лютого, 22 березня та ін.) [367, с. 334]”. На думку академіка, суть релігійності Т. Шевченка зводилася до її раціоналістичності. Для Т. Шевченка центральне місце посідала етичність християнської релігії, бо „[...] його релігія була релігією правди та любови і во ім’я цієї правди і любови поет часто зривав бунт проти свого Бога, скоро здавалось йому, що Бог той відступає від вимог любови й людяності. Його Бог – це насамперед Бог людяності. Свого Бога Шевченко сотворив по своєму образу і подобию і підпорядкував, як і все підпорядковував – людським потребам та інтересам і з їх погляду судив його, ставив свої вимоги й гостро картав, якщо тим вимогам не відповідали риси отого створеного і вимріяного Бога [367, с. 334 – 335]”. Д. Чижевський наголошує на „антропоцентризмі” Шевченка, який є основною рисою його духовної постаті, а отже, в центрі цілого буття та світу стоїть людина: „І природа, і історія, і культура – мистецтво, наука, релігія – усе має значіння і цінність лише і виключно в залежності від цього загального і універсального вихідного пункту – від людини, її переживань, бажань, потреб, стремлінь [348, с. 169]”. І тому, на думку Д. Чижевського, підхід Шевченка до релігійної проблематики також суто „антропоцентричний”: „Шевченко відкидає в релігії, зокрема в християнстві, все те, що так або інакше робить з релігії якусь абстрактну силу, що не тільки є байдрка до живої конкретної людини, а й виступає проти індивідуума, перешкоджає свободному розвиткові особистості, перешкоджає задоволенню внутрішніх потреб людини... Тому він – проти тих рис православія, що

здаються йому антиестетичними (служба, традиційне церковне малярство), – бо стремління до краси є питома людині, проти усякого суєвір'я, проти зловживання релігією з політичною метою, проти «пролиття крові і сліз» в ім'я релігійних цілей – проти релігійних війн, проти «інквізиції і автодафе», проти «нелюдського» ставлення церкви до деяких гріхів (самогубства, напр) [348, с. 172]». С. Єфремов виділяє у Т. Шевченка „релігію людяности”, яка була основою його релігійності в цілому. „Отже даремні всі спроби, – пише С. Єфремов, – „мирити” Шевченка чи то з релігією, чи антирелігійністю: він займав тут свою власну позицію – людяного раціоналізму, опертого може не так на висновках науки, як на традиціях народнього світогляду та геніальному прозиранні в суть справи [367, с. 336]”. Доказом того, що Т. Шевченко і жодною мірою не був атеїстом, свідчить його ставлення до Біблії та її вплив на творчість поета. Коментуючи лист Т. Шевченка до А. Г. Родзянка (1845 р.), С. Єфремов окремо звертає увагу на питання, яке місце посідала Біблія у житті Шевченка. Знайомство з біблійними образами та сюжетами у Т. Шевченка відбулося ще в дитинстві. Як зауважив С. Єфремов, найбільший вплив Святе Письмо справило на поета під час перебування у неволі: „Звичайно, на засланні доводилось Шевченкові часто заглядати до Біблії не тільки тому, що це, як бачимо, була часом єдина у його книга, яку він міг безборонно і безпечно держати в руках. Були ще і внутрішні, суб'єктивної природи причини, що часами наvertsали поета на релігійну стежку, наганяли йому відповідні думки [366, с. 458]”. Вочевидь, для Т. Шевченка у цей період Біблія була єдиним джерелом, яке допомагало поетові позбутися душевного неспокою, принаймні так він говорить сам в одному із листів до В. Рєпніної. Звідси, наголошував С. Єфремов, „читання Біблії дуже одбилося на творах і взагалі на психіці Шевченка. Він знав її добре і вмів використовувати то як принагідну цитату, то як влучний образ, то в загальній фразеології, то – ще більше – як тематичне завдання у своїх творах. [...] Біблійні теми трактує Шевченко цілком раціоналістично, використовує факти й події біблійні тільки як художній матеріал, що притягав його увагу своїми соціальними чи просто психологічними проблемами [366, с. 458 – 459]”. С. Єфремов вважає, що „вплив Біблії на Шевченка був, таким чином, цілком тематичний; ідеологічно він переріс її, і черпаючи з неї обіруч образи і теми, в освітленні йшов своєю дорогою, зукраїнізувавши біблійні мотиви, а з

другого боку лишивши за ними їхнє загально-людське значіння [366, с. 459]”. Можливо, тут С. Єфремов є обранцем свого атеїстичного часу? Насправді вплив Біблії не може бути „цілком тематичним”: завжди є той імпульс сакральності. На релігійну тематику Т. Шевченко створив також чимало скульптурних робіт та малюнків, мріяв про церковне малювання (Т. III., с. 555 – 556). З огляду на це про Шевченка як художника С. Єфремов детально говорить в одному із коментарів Щоденника (Т. IV., с. 336 – 341). Серед написаного про Шевченка як художника, найбільш яскравими дослідженнями С. Єфремов вважає публікації В. Горленка, О. Русова, Є. Кузьміна, Н. Лишина, К. Широцького, О. Новицького. Більшість дослідників схильні були вважати, що у Шевченкові художник домінував над поетом. Принаймні так це коментує і С. Єфремов. Проте сам автор висловлює думку про вдале поєднання у Шевченкові обох начал: поета і художника: „Як справжній поет і справжній художник, Шевченко органічно не міг покинути ні писати („а я таки без віршів не улежу”), ні малювати, і хіба лиш під впливом хвилинного настрою міг дати перевагу тій або іншій стороні в своїй художній вдачі [366, с. 659]”. Коментарі містять інформацію про відомі та маловідомі скульптурні роботи й малюнки Т. Шевченка. Чимало коментарів становлять безцінний матеріал для дослідження творчості поета. Фактичні відомості про історію написання окремих поетичних творів, їх видання та подальшу долю стають основою для дослідження Шевченкових текстів, – поеми „Гайдамаки” (Т. III., с. 383 – 384), „Мар’яна-черниця” (Т. III., с. 390 – 392), „Гамалія” (Т. III., с. 419 – 420), „Москалева криниця” (Т. IV., с. 313 – 315; Т. III., с. 713), „Чернець” (Т. III., с. 714), „Наймичка” (Т. III., с. 745 – 747), „Єретик” (Т. IV., с. 704 – 706), „Неофіти” (Т. IV., с. 630 – 632; Т. III., с. 757), „Юродивий” (Т. IV., с. 470 – 472), „Відьма”, „Лілея”, „Русалка” (Т. IV., с. 680), „Сон” (Т. IV., с. 762 – 763), „Посланіє” (Т. IV., с. 746 – 747), поезії „Як маю я журитися” (Т. III., с. 536), „Заворожи мені, волхве...” (Т. IV., с. 666). Виділяються коментарі про видання та розповсюдження „Кобзаря” 1860 р. (Т. III., с. 877 – 878, с. 880, с. 894 – 895), про історію текстів російською мовою та уточнення дат їх написання – „Княгиня” (Т. III., с. 630 – 632), „Варнак” (Т. III., с. 643 – 645), „Прогулка с удовольствием и не без морали” (Т. IV., с. 600 – 601) й спроби Т. Шевченка їх видати (Т. III., с. 770 – 771, с. 805).

Відкоментовані С. Єфремовим майже сотня назв населених пунктів, об'єкти земного рельєфу, гідроніми, малозрозумілі лексеми та словосполучення, періодичні видання тощо. Окрім загальної характеристики населеного пункту, С. Єфремов коментує, яку роль відігравав він у житті Т. Шевченка (Петербург (Т. IV., с. 238 – 240), Москва (Т. IV., с. 238), Київ (Т. IV., с. 251 – 253), Харків (Т. IV., с. 251; Т. III., с. 377), Полтава (Т. IV., с. 251), Одеса (Т. III., с. 493), Оренбург (Т. IV., с. 292 – 294) тощо).

Щодо естетико-психологічних коментарів, коментатор-дослідник на основі листування та Щоденника Т. Шевченка розкриває духовний світ поета, його думки, погляди, переконання, внутрішні переживання. Осібне завдання у цьому випадку становить період заслання Т. Шевченка – один із найважчих у житті поета. В окремих коментарях С. Єфремов намагається осягнути глибину психологічних переживань поета в умовах жорстокої дійсності неволі, акцентує на його моральному та фізичному виснаженні та на тому як усе це впливало на творчість Т. Шевченка. Коментуючи лист поета до Я. Кухаренка від 5 червня 1857 р., С. Єфремов зазначає, що в цьому листі найвиразніше проступає новий потяг та запал Шевченка до поезії після довгого мовчання. Пропозиція Я. Кухаренка надіслати йому щось із написаного поетом або повідомити про надруковане, позитивно вплинула на Т. Шевченка. Як зазначає С. Єфремов, „ці прості слова, що виявляли глибокий інтерес і любов до Шевченкової поезії, стали за той, мовляв сам Шевченко, „святий огонь”, якого треба було підложити під його „горем недобите старе серце” – за стимул до переоцінки своїх сил, за підбадьорювання й заохоту до нової творчості. „Довго я читав твій лист, – поясняє тут Шевченко той шлях, яким вернувся він до поезії, – разів з десять чи не більше. Та дочитався до того, що в мене не тільки очі – серце заплакало”. Оце зворушення й потягло за собою новий приплив творчої сили. Це був ще один злам у житті нашого поета, критичний великої ваги момент, коли подув близької волі й дружнє слово давнього друга дали вихід тим силам, що дрімотно лежали за часів тяжкої моральної депресії на засланні в Новопетровському [366, с. 713]”. На думку С. Єфремова, „без цієї маломовної, але психологічно вичерпливої інформації Кухаренкові („підкинув того святого огню”...

„серце заплакало...”) ми б ніколи не дійшли всієї глибини творчих мук, яких зазнав Шевченко на засланні, і того внутрішнього шляху, що ним вернувся поет до занедбаной творчості [366, с. XXXV]”. Епістолярій Т. Шевченка залишається потужним і невичерпним джерелом знань щодо його життєво-творчого процесу та проблем творчої індивідуальності поета.

Оцінює С. Єфремов роздуми поета про прекрасне у мистецтві, зокрема про натхнення та його вплив на митця. „[...] Поет хоче сказати, – пише С. Єфремов, – що з натхнення – стихійна сила, яка зароджується під впливом околичних вражіннів незалежно від хотіння художника; що силоміць його накликати, удати – не можливо, що щирість захоплення – то найперша для натхнення умова. Зате раз викликане, воно не має впину [...]. От чому здається йому профанацією мистецтва „безжизненная прелесть немецкого тощего, длинного идеала”, – себто метафізичні системи мистецтва, естетичні теорії, засновані цілком на ідеалістичній філософії. Шевченко на собі зазнав, як сходить на справжнього художника натхнення, але теоретизування на цю тему вважав за „пустую болтовню”, а учених естетиків за „хірургів прекрасного” [367, с. 419 – 420]”. Т. Шевченко був справді проти ідеалізму в естетиці, вважаючи, що в центрі мистецтва повинна знаходитися насамперед людина-творець, творчість якої впливає не з абстрактних потреб, а з вимог реального життя [363, с. 304].

Аналіз коментарів С. Єфремова до листування та Щоденника Т. Шевченка підтверджує їх науково-дослідницький характер. Вони вводять читача в епоху Шевченка, дають ключ до розуміння його творчості, розповідають про обставини та спосіб життя поета, його зв'язки із сучасниками. Вони цікаві не лише з погляду літературознавства, але історії, культури, психології тощо. Коментарі до III та IV томів залишаються досі взірцевими для інших коментаторів-дослідників. Прикметно, що на коментарі С. Єфремова посилався відомий шевченкознавець П. Зайцев, – тоді, коли у радянській державі ім'я академіка Єфремова було вже поскрибоване. Здійснюючи підготовку „Повного зібрання творів Тараса Шевченка” у 16-ти томах, що вийшло протягом 1934 – 1939 рр. у Польщі під грифом

Українського наукового інституту, П. Зайцев як редактор II – XI томів, особливо при написанні коментарів до X тому („Журнал”) та XI томів („Листи”) орієнтувався на матеріал С. Єфремова. Коментарі П. Зайцева багато в чому поступаються коментованому матеріалу „Повного зібрання творів Тараса Шевченка” за редакцією С. Єфремова: вони не є настільки повними й науково довершеними, як у С. Єфремова, відчувається брак бібліографічних джерел. Основною причиною було те, що видання було жорстко обмежено в обсязі. Однак П. Зайцев, попри часте посилення на коментарі Єфремова, не всюди погоджувався з думками академіка, інколи вдавався до виправлення неточностей (або відомостей, які він вважав неточностями), допущених С. Єфремовим при коментуванні шевченківських текстів. С. Єфремов передбачав можливі неточності, які можуть з різних причин зустрітися в коментарях, про що зазначав у пояснювальній записці „Од редактора” до IV тому („Журнал”): „Серед калейдоскопу напр. людей, з якими стрівався Шевченко, знайдуться й такі, що жадних про них звісток не пощастило добути. Дещо довелося за браком матеріалу, пояснити гіпотетично. Усе це може бути темою дальших дослідів та дискусій [367, с. VII]”. Приміром, коли П. Зайцев коментує листа Т. Шевченка до А. Лизогуба (від 11 грудня 1847 р.), де йдеться про „портфель з рисунками дрібними”, – він вважає, що С. Єфремов знову, „коментуючи цей лист, поплутав згаданий у ньому портфель з тими портфелями, які доручав Шевченко раз Сенчиллові, а потім Сажинові взяти у Фундуклея. Сажин теж мав рисунки Шевченка, який, не маючи сталої домівки, завжди залишав у знайомих речі, що могли заважати йому при подорожуванні. Можливо, що Сажин для свого альбому навіть використав деякі етюди свого товариша [365, с. 313]”. У листі А. І. Лизогуба до Т. Шевченка від 21 жовтня 1847 р. йдеться: „Як проїздив я Київ уже з Яготина, то й бачив Сажина, він мені показував Ваш лист, де Ви просите переслати до Вас рисунки, альбом і ще дещо, да й казав мені, що він подавав і докладну записку об тих рисунках, щоб йому їх отдали, але, кажуть, їх немає, кудись буцім вони повтікали, чи що, тільки вже нічого нема, послали, кажуть, у Петербург, – шукай де знаєш [200, с. 47]”. Виходить, що С. Єфремов справді мав рацію, коли, не згадуючи,

що Сенчилла, говорив тільки про наявність рисунків у Сажина. Однак П. Зайцев вважає судження С. Єфремова щодо малюнків помилковим.

Після появи „Щоденних записок (Журнал)” (Т. IV) та „Листування” (Т. III) наприкінці 20-х рр. ХХ століття у тогочасній періодиці з’явилося чимало рецензій на академічне видання творів Т. Шевченка. Всього на видання „Журналу” В. Дорошенко зареєстрував 16 рецензій [27, с. 30]. До найбільш відомих зараховують публікації І. Айзенштока „Академічний Шевченко” („Червоний шлях”, 1928), О. Дорошкевича „Новий Шевченко (Академічне видання Шевченкового „Журналу”)” („Пролетарська правда”, 1927), Ю. Оксмана „Українська академія наук. Твори Тараса Шевченка. Том. IV. Щоденні записки (журнал)” („Життя й революція”, 1928).

Ряд зауважень до коментарів III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка висунув І. Айзеншток у рецензії „Академічний Шевченко”. Піддаючи аналізу науково-довідковий матеріал „Щоденних записок” (Т. IV), І. Айзеншток акцентує, що наявність коментаря, який „не залишає жодного факту, жодної згадки, жодного імени без детальних і просторих пояснень” є, можливо, деякою надмірністю: здебільшого „детальність і просторість цих пояснень треба навіть визнати в окремих випадках за зайву [3, с. 113]”. Показовими з цього погляду рецензент вважає „[...] детальні відомості про ті міста, що мимо їх проїжджав Шевченко, або що їх він згадував у „Щоденнику”, або „[...] точні дані про широкість та довгість цих міст, різні статистичні відомості, що їх завжди можна в разі потреби (та й така потреба підлягає сумніву) знайти в загально-відомих справочниках та енциклопедіях [3, с. 114]”. Отже, головний недолік коментарів, на думку І. Айзенштока, – це їхня перевантаженість зайвими деталями. З іншого боку, дослідник називає ряд місць, які залишилися непрокоментованими, тим часом коментаторам слід було б звернути на них увагу. До таких І. Айзеншток відносить „Астраханську Публічну бібліотеку”, особу Фультона: „раз що дається відповідну примітку про Ватта (про Фультона згадується лише побіжно на стор. 238) [3, с. 114]”, „г-на Шумахера” тощо. Докладніше зупиняється дослідник на коментарях С. Єфремова, які варто би було розширити та доповнити, як, наприклад, відомості

про О. І. Бутакова, М. Ф. фон-Крузе, В. О. Кокарева. Не погоджується І. Айзеншток із С. Єфремовим, коли той зараховує окремі зі згаданих у Щоденнику Т. Шевченка листів до своїх приятелів до числа невідомих. Серед таких І. Айзеншток називає згаданий у запису Щоденника від 6 листопада 1857 р. лист М. Костомарова (Т. IV., с. 615), який, за висловом рецензента, був надрукований ще М. Чалим, щоправда, без встановленої дати, „проте зміст його говорить за те, що саме за нього йде мова у щоденнику [3, с. 116]”. Так само щодо листа С. Аксакова до Шевченка, який згадується на стор. 648 четвертого тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка: відкидається твердження про його „невідомість”, позаяк він також був опублікований М. Чалим. Незважаючи на зроблені І. Айзенштоком зауваження, він сам підкреслює, що „вони, ці уваги, ані в якому випадку не мали на цілі якось поставити під сумнів повноту та наукову цінність коментарія до академічного видання „Журналу” [3, с. 117]”, навпаки „рецензент мусить відмітити надзвичайну дбайливість, з якою поставився редактор видання до своєї мети – дати „певний, перевірений і установлений текст творів, подати всі варіанти до основного тексту і широкий коментарій у формі матеріалів історично-літературного і громадського значіння [3, с. 117]”. Однак критика І. Айзенштока на цьому не завершилася: дослідник відзначив деякі недоліки щодо формального боку видання Щоденника Т. Шевченка. В його розумінні, „бажання якнайбільше зберегти всі особливості шевченкового стилю ба навіть орфографії – привело навіть до певної гіпертрофії редакційного пуризму: видання зробилося дуже важким для читання, не задовольняючи в той же час повністю вимог сучасної науки [3, с. 117]”. І. Айзеншток вважає і має рацію, що редактору не вдалося з текстологічного боку ідеально підготувати видання IV тому, так, щоб воно, у свою чергу, заслуговувало на канонічність. З огляду на такі критичні зауваження, виникає потреба переглянути видання „Дневника” Т. Шевченка за редакцією самого І. Айзенштока (1925) й простежити, наскільки він сам як редактор віднайшов методологічно правильну певну систему в орфографії та синтаксисі Т. Шевченка. Достатньо повну характеристику виданню Щоденника Т. Шевченка за редакцією І. Айзенштока подав М. Могилянський у журналі „Червоний шлях” (1925). До речі, М. Могилянський

теж робив деякі спроби у підготовці повного видання Щоденника Т. Шевченка, але вони були безуспішними, про що він сам повідомляє в одному із листів до І. Айзенштока [2, с. 125]. Тому, коли М. Могілянський довідався про заходи І. Айзенштока щодо публікації Щоденника, привітав їх [2, с. 125]. Однак, згодом, оцінюючи редакторську роботу І. Айзенштока, М. Могілянський приходив до не зовсім втішних висновків. Рецензент вказує про випадки спотворення тексту Щоденника Т. Шевченка й стверджує, „що уважно переглянувши звіру тексту Айзенштоківського видання з текстом оригіналу, пророблену акад. С. О. Єфремовим, можемо твердити, що в основі праці Айзенштока лежить використання Яковенківського видання + тексту цензурних купюр, поданого П. І. Зайцевим. Принаймні дуже значну частину „пропусків і погіршень” Яковенківського видання старано збережено й у Айзенштоківському... [241, с. 235]”. „Було-б читачеві, – продовжує М. Могілянський, – нудним і втомним перелічування всіх помилок і калічень тексту (не лише окремих слів, а й цілих речень), що повторив Айзеншток слідом за Яковенком, – просимо на слово повірити, що їх таки не мало. Не будемо важити їх значіння (може там не знайдеться чогось подібного до „чурбанов” замість „бурбонів”, – помилка, яку виправив у Яковенка Айзеншток), але сама їх кількість у кожному разі не дозволяє визнати текст видання за редакцією Айзенштока за „повний та справний! [241, с. 235]”. І. Айзенштоку так і не вдалося усунути текстологічні недогляди попередніх видавців, натомість і сам він припустився цілої низки помилок, що значно понижувало вартість його видання. Акцентує автор рецензії і на дещо спрощеному підході І. Айзенштока до написання приміток, зокрема наголошує, що їх „подано без добре обміркованого плану, в них не збережено відповідних пропорцій і часто про те, що найближче стосується до розуміння щоденника, як першорядного джерела для біографії та історії творчості поета, сказано дуже коротко, а на теми досить далекі шевченкознавству, є певний коментаторський надмір [241, с. 235]”. І. Айзеншток читав рецензію М. Могілянського ще до початку її публікації й стосовно неї мав свої міркування, які висловив у листі до рецензента від 2 серпня 1925 року. „Зазначені хиби й помилки (мені писав про їх С. О. Єфремов) я цілком

визнаю, – пише в листі І. Айзеншток, – хоч гадаю, що вони „псують” текст значно менше, як Яковенківське видання. Чому тільки Ви не зупинилися більше на примітках, які мають дійсно наукову вартість, які збережуть моє видання навіть після виходу академічного? Хіба тому, що у Вас не було матеріала охаять їх? Мене не дуже вразили Ваши закиди що до текста та вступної статті: неприємно мені було почути в Вашій рецензії якесь вороже відношення до моєї роботи, відношення, якого я, здається, не заслужив. Але це все „пустяки”! [2, с. 32 – 33]”. На думку рецензента, єдина перевага Айзенштоківського видання – це в тому, що воно було першим повним виданням тексту Щоденника Т. Шевченка мовою оригіналу. А якісно наукове опрацювання та дослідження цього документу усе ж таки залишається за виданням під редакцією С. Єфремова.

У цьому переконаний і такий авторитетний фахівець як Ю. Оксман. У рецензії на IV том Повного академічного видання творів Т. Шевченка в журналі „Життя й революція” Ю. Оксман зазначив, що нарешті „текст щоденника відтворено бездоганно, – і аж тепер ми можемо виявити, які далекі були від оригіналу всі передніші його скорочені, спрощені й просто перекручені публікації [273, с. 189]”. Виняткового значення надає автор рецензії й вступній статті С. Єфремова „Літературний автопортрет”, яка „насичена матеріалом найцікавіших історико-літературних та інтимно-побутових спостережень, тонких палеографічних зауважень і загальних критичних міркувань [273, с. 189]”. Щоправда, Ю. Оксман вдається і до критичних зауважень щодо бібліографічного матеріалу, вважаючи деякі посилання застарілими; критикує він і окремі моменти тексту коментарів. Як приклад цей рецензент наводить хибність твердження С. Єфремова про приналежність К. Зигмунтовського до таємного „Товариства Незалежних” (Т. IV, с. 367 – 368) та вважає подану характеристику графа М. Воронцова (Т. IV, с. 539) за дещо спрощену. Проте, за словами Ю. Оксмана, це чи не єдині неточності, які зустрічаються у всьому тексті коментарів.

Інший дослідник, О. Дорошкевич, позитивно відгукуючись про академічне видання „Журналу” Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова, велике значення надає

коментарям і стверджує, що вони „становлять подію в історично-літературній науці [88, с. 3]”. О. Дорошкевич ділить коментований матеріал на дві категорії: до першої зараховує коментарі у вигляді стислих монографій на окремі теми шевченкознавства, до другої категорії – „фактичний матеріал, захований од нас по давніх часописах, архівах, у приватному листуванні; цей матеріал инколи відтворює дуже цінні побутові риси з Шевченкового життя, з Шевченкового оточення [88, с. 3]”. Однак О. Дорошкевич змушений також визнати, що „не все в цих коментаріях однакової ваги: багато є дискусійного, чимало й необережних тверджень. Трапляється це найбільше там, де автори виступають за межі синтетичних підсумків уже наявного в літературі матеріалу, а робили спробу самостійного розв’язання тих чи інших проблем; шпальти коментарія инколи не дозволяли їм як слід обґрунтувати свою думку (приклад: коли П. Филипович досить категорично говорить про вплив Пушкіна (с. 316) або запевняє „про знайомість Шевченка з Овідієвою творчістю, власне з „Метаморфозами” (с. 299) [88, с. 3]”. Та це, в розумінні автора, знову ж таки не впливає на зміст та значення видання для українського шевченкознавства. Навпаки, дослідник визнає, що найбільше вирізняє цю працю з-поміж інших, уже пропонованих видань тексту Щоденника Т. Шевченка, те, що тут коментар „надзвичайно цікавий для середнього читача, він не обтяжений дутою історично-літературною машинерією. Академічне видання не має шкідливого „академізму” в розумінні сухости й абстрактности освітлення [88, с. 3]”.

Отже, сумарно зауважень щодо якості коментованого матеріалу було чимало. Проте кожен із дослідників, наголошуючи на тих чи інших помилках, допущених при коментуванні тексту, не має на меті применшити значення коментарів, ту роль, яку вони відіграли у з’ясуванні багатьох незрозумілих місць – особливо із епізодів приватного життя Т. Шевченка. Нині академічне видання творів Т. Шевченка і безпосередня участь С. Єфремова у його підготовці – це визнане вагоме досягнення вітчизняного шевченкознавства. Як зазначив сучасний дослідник В. Дудко, „коментаторська робота потребує значного обсягу „надлишкового” знання, використовуваного лише час від часу, у пошуках відповіді на конкретні питання, що

їх ставить текст, і – головне – ця робота потребує знання про систему джерел, які містять (чи потенційно можуть містити) потрібну для коментування інформацію [92, с. 32]”. У цьому була перевага С. Єфремова та його колег-співробітників ВУАН, які, маючи за плечима багатолітній досвід наукової діяльності, працювали над листуванням та Щоденником Т. Шевченка з великою відповідальністю. Причому рецензентами відзначався високий рівень знань коментаторів з багатьох галузей науки – літератури, історії, культури тощо. С. Єфремову при підготовці коментарів до III та IV томів стала у пригоді вся його багатолітня дослідницька праця у галузі шевченкознавства. Енциклопедичність знань головного редактора сприяла створенню справді наукових коментарів, виконаних на фаховому рівні. Проте у радянську добу, у час фальсифікацій та безпідставних звинувачень українських вчених в антидержавній діяльності, „саме за коментарі до листування Шевченка видання 1929 р. було оголошене радянською критикою антинауковим і шкідливим [228, с. 81]”. Офіційна критика була надто необ’єктивною, упередженою, прямолінійною та жорстокою щодо діяльності С. Єфремова та його соратників. Не знайдемо у радянську добу поблажливої критики й від генерації молодих дослідників. Влада не дозволила залишити в науковому обігові ім’я С. Єфремова, а відповідно, й об’єктивно оцінити його заслуги перед українським шевченкознавством та літературознавством у цілому. Показовою у цьому відношенні є стаття Ю. Івакіна „Етапи розвитку радянського шевченкознавства”, де все ж таки згадується про шевченкознавчий доробок С. Єфремова, але не оприлюднюється його ім’я. Однак, вини самого автора тут немає, такі були вимоги часу, коли ідеологічний диктат був дуже жорсткий. Водночас, це відбивалося і на оцінці коментарів „Журналу” та „Листування” повного академічного видання творів Т. Шевченка. Ось, приміром, такий фрагмент: „Коментар справді виявився методологічно й ідеологічно строкатим, а місцями політично хибним. Поряд з примітками, тенденційність яких помітна передусім у приматі національного над соціальним, і гелертерською зайвиною, знайдемо в коментарях і багато фактичних відомостей – особливо про взаємини Шевченка з російськими діячами: декабристами, Жуковським, Брюлловим, Щепкіним, Плещеевим, Курочкіним та ін.

[175, с. 171]”. Як бачимо, вимушено давши негативний загальний присуд, дослідник все ж спромігся бодай у чомусь віддати належне цим коментарям, – але, звичайно, не згадуючи самого імені коментатора. З погляду сьогодення, як відзначає Ж. Ляхова, „критика концептуальних тез у коментарях С. Єфремова щодо Шевченкових оцінок діяльності українських гетьманів, Переяславського акту 1654 р., історії України-Русі в цілому, „Історії Русів” та Біблії як могутніх джерел творчості українського генія, його співдіяльності з однодумцями в Кирило-Мефодіївському братстві, спілкування з українською дворянською інтелігенцією (Тарновським, Г. Галаганом та іншими), конфронтації поета з імперсько-шовіністичними колами російської суспільності, – була безпідставною [228, с. 81]”. От тільки П. Зайцев, готуючи у Варшаві Повне видання творів Т. Шевченка, міг дати абсолютно не шаблонну, об’єктивну оцінку Повному академічному виданню творів Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова. У вступній статті до XI тому („Листування”) П. Зайцев зазначив: „Мало який народ може похвалитися таким добрим і так докладно скоментованим виданням листів своїх великих письменників, як це видання листів Шевченка [365, с. 5]”.

Титанічна робота з упорядкування, редагування й коментування Щоденника та листування Т. Шевченка, яка тривала кілька років поспіль, з успіхом була завершена. Нині Повне зібрання творів Тараса Шевченка і безпосередня участь С. Єфремова у його підготовці – це вагоме досягнення вітчизняного шевченкознавства. Особливу вагу, як уже зазначалося, мають скрупульозно написані коментарі, що є наслідком спеціальних джерельних розшуків із залученням великого масиву архівних та бібліографічних матеріалів. Ці коментарі й досі залишаються чимось на зразок першої шевченківської енциклопедії, безцінним джерелом наукових відомостей. Прикрим є те, що у сучасній практиці видання творів Т. Шевченка, особливо коли мова йде про тлумачення самих текстів, „новітні публікатори переважно обмежуються доробком попередників”, – „замість продовження дослідження тексту [92, с. 31]”. За словами В. Дудка, започатковане С. Єфремовим та його колегами ґрунтовне та фахове тлумачення Шевченкових текстів не знайшло, на жаль, у сучасній науці, гідного продовження у підході до

коментування. Проблема якісного наукового коментування залишається однією із нагальних і потребує вироблення, відновлення та уточнення критеріїв та інструментарію.

Перевага академічного видання творів Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова над попередніми спробами видання творів поета полягала насамперед у тому, що тексти Шевченка були наново й по-новому звірені з оригіналами і, „друкуючи текст, редактор силкувався якомога менше відступати від первотвору навіть у дрібницях, аж до пунктуації, дуже своєрідної у Шевченка, намагаючись дати точну копію оригіналу [367, с. VI]”. За це радянська критика осуджувала єфремовське видання, однак у цьому випадку мала певну рацію. Ось як про це пише В. Бородін: „видання було знецінено цілковитою відмовою від будь-якої критики авторського тексту, буквалістичною настановою на закріплення всіх особливостей оригіналу, аж до неправильних, випадкових написань і помилок поета. Тому в наступних публікаціях питання правописного впорядкування „Щоденника” та листування треба було розв’язати заново [362, с. 117]”. Однак у радянську добу так і не з’явилося Повного видання творів Т. Шевченка, яке не було би позначене впливом ідеології тоталітарного режиму. А про об’єктивне дослідження самих текстів поета не було й мови. Іншою перевагою і найбільшим предметом гордощів для видавців „Журналу” та „Листування” були коментарі, обсяг яких значно перевищував самі тексти Т. Шевченка. Фактично єфремовським виданням було вперше в усьому обсязі поставлено проблему якісного коментування текстів Т. Шевченка. Сумарний аналіз коментарів III („Листування”) та IV („Журнал”) томів Повного академічного видання творів Т. Шевченка переконує в їх непідвладній часові цінності з погляду наукової текстології. Незаперечним є їх глибокий дослідницький характер, досконале поєднання аналітичності та синтезу. Подібної роботи не було зроблено ні до виходу Повного академічного видання творів Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова, ні після нього. Лише в кінці XX століття силами Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка здійснено нове едиційне перепрочитання текстів Т. Шевченка та адекватне їх відтворення для друку. Сучасні шевченкознавці практично вже втілили у життя видання Повного зібрання творів Т. Шевченка у 12-ти томах.

ВИСНОВКИ

В українській науці кінця XIX – початку XX століття постать Сергія Олександровича Єфремова посідає одне з визначних місць. З волі історичних обставин його творчі заслуги перед літературною критикою, публіцистикою, журналістикою та літературознавством надто довго залишалися не оціненими належно. Нині роль і значення творчої спадщини С. Єфремова визначається її суттєвою актуальністю у розв'язанні проблем історичного значення. Літературознавчі праці дослідника дають змогу заповнити ту прогалину в історії українського письменства, яка протягом десятиліть віддаляла нас від об'єктивного розуміння найважливіших процесів творення літератури як цілком самодостатнього явища. Перші збірки праць С. Єфремова, які почали з'являтися як передруки та першодруки лише від початку 90-х років XX століття („Літературно-критичні статті” (1993), „Історія українського письменства” (1995), „Щоденники 1923 – 1929” (1997)), спонукали сучасних дослідників заново підійти як до розгляду історіографії українського літературознавства, так і до осмислення внеску його основних представників, особливо першої третини XX століття.

Повернення імені С. Єфремова та його багатой літературно-критичної спадщини дає можливість відкрити нову сторінку і в історії українського шевченкознавства. Досі невідома в повному обсязі шевченкіана С. Єфремова нині вносить суттєві корективи та доповнення у найважливіші питання біографії та творчості Т. Шевченка, а також в історіографію шевченкознавства. Пильні розшуки С. Єфремова та виявлення ним шевченкознавчих матеріалів допомогли значно збагатити бібліографію Т. Шевченка. У процесі роботи над дисертацією нами вперше було зібрано в одне видання („С. О. Єфремов. Шевченкознавчі студії”, 2008) значну частину багатой та різноманітної шевченкознавчої спадщини С. Єфремова, розпорошеної по різноманітних періодичних виданнях, наукових збірниках, окремих брошурах та ін.

Дати об'єктивну оцінку шевченкознавчій спадщині С. Єфремова неможливо без урахування основних засадничих ідей та методологічних підходів, які мали вплив на формування літературознавчої концепції дослідника.

Літературознавча діяльність С. Єфремова нерозривно пов'язана з народницькою традицією в українській літературі, причому це дає можливість уточнити деякі суперечливі моменти щодо розвитку народницького напрямку в цілому. Світоглядні засади С. Єфремова формувалися під впливом імперативів та постулатів соціологічної системи Н. Михайловського. С. Єфремов протягом всього життя залишався відданим народницькій традиції, був її активним пропагандистом. Всупереч деяким сучасникам, котрі спромоглися на критику певних аспектів народництва, С. Єфремов своєю літературно-критичною творчістю доводив його суспільно-корисну роль, бо саме завдяки народництву українська література ХІХ століття не тільки встояла, збереглася, а й поповнилася вагомими здобутками у поезії, прозі та драматургії. Вплив народницько-ідеологічної концепції зумовив зосередження системи наукових поглядів С. Єфремова на суб'єктивно-соціологічній методології. При оцінці літературних творів С. Єфремов послуговувався двома критеріями: соціальним та естетичним, причому щодо останнього він виявляв іноді певну поміркованість та обережність. В його розумінні естетична оцінка твору повинна бути складовою, а не становити основу. Вирішальним тут виявився вплив культурно-історичної школи, представником якої був С. Єфремов: саме він найбільш суттєво позначився на історико-літературній концепції дослідника.

Виразніше виявляють себе методологічні принципи та настанови літературознавчої діяльності С. Єфремова, коли він розглядає українське письменство з погляду „історії ідей”. Найголовніша праця С. Єфремова – „Історія українського письменства”, в основу якої покладений „принцип громадського слугування письменства народові”, чітко відображає його основні критерії, за якими він оцінював творчість письменників. Не слід, однак, забувати, що це праця далекі не підсумкова: вона, навпаки, розпочинає науковий шлях автора.

Проведене дослідження показало, що творчість Т. Шевченка для С. Єфремова була надзвичайно важливою і актуальною – і не лише тому, що концентрувала в собі

ідею народності, яка для дослідника була однією з основних в його літературно-естетичних поглядах. Твори Т. Шевченка С. Єфремов вважав неперевершеними щодо всебічного зображення народного життя. Проведений у дисертації аналіз матеріалів, присвячених творчості Т. Шевченка, дозволив окреслити структурну модель шевченкіани С. Єфремова, виділити її основні складові. С. Єфремов – один із тих дослідників, хто у кінці ХІХ – на початку ХХ століття у коротких замітках, оглядах, рецензіях ставив питання про доцільність і важливість застосування Шевченкових ідей у процесі формування української державності, про розповсюдження й популяризацію творчості поета, якісне та кількісне збільшення видання його творів. Шевченківська тема була головною і ключовою в усій літературно-критичній діяльності вченого. Шевченкознавча діяльність С. Єфремова розгорталася у двох напрямках – популяризаторському та науково-дослідницькому. Важливе значення для розвитку українського шевченкознавства має його науково-дослідна робота над текстами Т. Шевченка.

Проаналізовані в дисертації матеріали свідчать, що С. Єфремов протягом життя вів постійну „боротьбу за Шевченка”, яка, практично, триває від часу виходу у світ його першого „Кобзаря”. Як свідомий громадянин, С. Єфремов щорічно долучався до святкування роковин Т. Шевченка, переймався долею могили та пам’ятника поетові. В поняття святкування роковин С. Єфремов вкладав психологічне осмислення їх феномену як культурологічного явища в цілому. Незважаючи на досить ще молодий вік, С. Єфремов зумів влучно визначити важливість проведення шевченківських свят, бо на той час з усього українського населення лише громади української інтелігенції розуміли для чого влаштовують вечори пам’яті, присвячені Т. Шевченкові, в чому їхня актуальність та значення.

Переймаючись проблемою спорудження пам’ятника Т. Шевченкові, С. Єфремов, на відміну від своїх сучасників, розглядав її зовсім в іншому ракурсі. Головним чином він зосереджував увагу на символічності самого монумента, більше схиляючись до того, що насправді не Шевченкові суспільство готує спорудження пам’ятника, а власній культурі. Початкове осмислення ролі й значення пам’ятника на рівні духовному, як ознака культурної зрілості, в розумінні

С. Єфремова й визначало ті сповільнені темпи, з якими йшла підготовка монумента Т. Шевченку до спорудження на початку ХХ століття. Глибоко переймаючись справою пам'ятника Т. Шевченкові, С. Єфремов, не стримуючи емоцій, у своїх замітках закликав суспільство жодним чином не одступитися від великої ідеї, яка має право на гідне втілення в життя. Своєю діяльністю С. Єфремов докладав усіх зусиль, аби ім'я Т. Шевченка не загубилося під тиском численних заборон та переслідувань, щоб його твори продовжували виховувати в народі національну самосвідомість і щоб нарешті постать Т. Шевченка назавжди утвердилася в українській історії як постать національного генія.

Суто наукова позиція дослідника дістає чітке вираження уже в роки співпраці із Всеукраїнською академією наук. Серед шевченкознавчих публікацій С. Єфремова академічного періоду вирізняються спеціальні розвідки – „Поет і плантатор” (про взаєностосунки кирилівського поміщика В. Фліорковського з Т. Шевченком та його родичами-кріпаками) й „Спадщина Кобзаря Дармограя” (про долю російських повістей Т. Шевченка), які „досить виразно окреслюють Єфремова-шевченкознавця” (Е. Соловей).

С. Єфремов – один із перших, хто своєю багаторічною діяльністю остаточно утвердив наукове шевченкознавство, підніс його на новий рівень. Значну роль у цьому відіграло видання III („Листування”) та IV („Журнал”) томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка. До нині академічне видання творів Т. Шевченка і безпосередня участь С. Єфремова у його підготовці – це вагоме досягнення вітчизняного шевченкознавства. Особливу вагу мають скрупульозно написані коментарі – наслідок спеціальних джерельних розшуків із залученням великого обсягу архівних та бібліографічних матеріалів. Ці коментарі становлять цінне джерело наукових відомостей для дослідників та видавців не лише спадщини Т. Шевченка, а й всієї літературної класики. Аналіз коментарів III („Листування”) та IV („Журнал”) томів Повного академічного видання творів Т. Шевченка переконує в їх максимальному наближенні до взірцевої досконалості з погляду наукової текстології. Незаперечним є їх глибокий дослідницький характер, а численні цитування та бібліографічні вказівки засвідчують найповніше враховану працю

попередників. Подібної роботи не було здійснено ні до виходу Повного зібрання творів Тараса Шевченка за редакцією С. Єфремова, ні після нього.

Дослідження цього одного, але дуже вагомого аспекту літературно-критичного доробку С. Єфремова – шевченкознавчого – дає імпульс до подальшого глибокого вивчення творчої спадщини вченого, яка має важливе значення для розвитку української літературознавчої науки.

ДОДАТОК А

Список шевченкознавчих праць С. Єфремова

1899

1. Єфремов С. Бюсти Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т.VIII. – Ч. II. – С. 131.
2. Єфремов С. Недруковані листи Т. Г. Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т.V. – Ч. II. – С. 64 – 65.
3. Єфремов С. Нове видання „Кобзаря” у Києві / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т.V. – Ч. II. – С. 135.
4. Єфремов С. Новини нашої літератури (Дещо з приводу нового видання „Кобзаря”) / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Річник II. – С. 82 – 88. + та ж сама стаття: Єфремов С. Недбале видання. Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Издание редакции журнала „Киевская старина” // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 179 – 189.
5. Єфремов С. Нововіднайдені твори Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т.VII. – Річник II. – С. 115.
6. Єфремов С. Переклади Шевченка на сербську мову / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т.VII. – Ч. II. – С. 118.
7. Єфремов С. Пушкін і Україна / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Річник II. – С. 116 – 117.
8. Єфремов С. Пушкін contra Шевченко? / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Річник II. – С. 62.
9. Єфремов С. Sancta simplicitas! / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 180.
10. Єфремов С. Стара байка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т.VIII. – Ч. II. – С. 179.
11. Єфремов С. Стаття про Т. Г. Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. V. – Ч. II. – С. 204.

12. Єфремов С. Статуя і барельєф Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VIII. – Річник II. – С. 188.
13. Єфремов С. Шевченко і російські письменники / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VIII. – Річник II. – С. 118.
14. Єфремов С. Шевченко як аргумент за церковну школу / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VIII. – Ч. II – С. 118.
15. Єфремов С. Шевченкові роковини в Петербурзі / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VI. – Річник II. – С. 128 – 129.

1900

16. Єфремов С. Курочкін і Шевченко / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. XII. – Річник III. – С. 121.
17. Єфремов С. Остання любов Т. Г. Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. IX. – Ч. II. – С. 66.
18. Єфремов С. Шевченко і Фет / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. IX. – Річник III. – С. 148.
19. Єфремов С. Шевченкові „душі” і „московська міра” / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. X. – Річник III. – С. 203 – 204.
20. Єфремов С. Шевченкові роковини в Києві / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. X. – Річник III. – С. 218.
21. Єфремов С. Народний дім у Харкові / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. XI. – Річник III. – С. 79.

1901

22. Єфремов С. Бюст Т. Шевченка у Харкові / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – Ч. II. – С. 71.
23. Єфремов С. Заборона пам'ятника Шевченкові / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – Річник IV. – С. 8.

24. Єфремов С. Малюнок до Кобзаря / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – Річник IV. – С. 9.
25. Єфремов С. Новий портрет Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – Річник IV. – С. 7.
26. Єфремов С. Пам'ятник Шевченкові / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – Річник IV. – С. 133.
27. Єфремов С. „Перелицьований Кобзарь” / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XV. – Річник IV. – С. 5 – 6.
28. Єфремов С. 40-ві роковини // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 132 – 144.
29. Єфремов С. Статті про Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XV. – Ч. II. – С. 30.
30. Єфремов С. Статті про Шевченка в російських часописах / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – Річник IV. – С. 7 – 8.
31. Єфремов С. Читальня імені Шевченка в Канаді / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – Річник IV. – С. 112.
32. Єфремов С. Читальня імені Шевченка в Нижньому Новгороді / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – Річник IV. – С. 212.
33. Єфремов С. Шевченкові роковини в Києві / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – Річник IV. – С. 32.
34. Єфремов С. Шевченкові роковини і російська преса: / 40-ві роковини смерті Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XV. – С. 34 – 47.
35. Єфремов С. Школа імені Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. XV. – Річник IV. – С. 5.

1902

36. Єфремов С. Нові матеріали до життєпису Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1902. – Т. XVII. – Річник V. – С. 15.
37. Єфремов С. Сорок перші роковини смерті Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1902. – Т. XVIII. – Річник V. – С. 19.

38. Єфремов С. Улиця Шевченка в Черкасах / С. Єфремов // ЛНВ. – 1902. – Т. XVIII. – Річник V. – С. 38.
39. Єфремов С. Чи не занадто багато незалежності? / С. Єфремов // ЛНВ. – 1902. – Т. XVII. – Річник V. – С. 27.

1904

40. Єфремов С. Шевченко в світлі офіційної критики // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 154 – 169.

1905

41. Єфремов С. Новый автограф Шевченка / С. Єфремов // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – Кн. 1. – С. 29 – 30.
42. Єфремов С. Новий Шевченків автограф / С. Єфремов // ЗНТШ. – 1905. – Т. 64. – С. 9 – 11.

1907

43. Єфремов С. З нашого життя. Про „Шевченківську” мову і претензії читачів / С. Єфремов // Рада. – 1907. – ч. 89. – С. 2 – 3.
44. Єфремов С. Пам’ятник Шевченкові і київські Пузири / С. Єфремов // Рада. – 1907. – ч. 261. – С. 1.
45. Єфремов С. Шевченко й українське письменство / С. Єфремов // Рада. – 1907. – ч. 186. – С. 2 – 3; ч. 187. – С. 2 – 3.
46. Єфремов С. Шевченкове „Послання” / С. Єфремов // Рада. – 1907. – ч. 85. – С. 2 – 3; ч. 86. – С. 2 – 3.

1908

47. Єфремов С. Д. Савенко в сливах [Заходи проти пам’ятника Шевченкові] / С. Єфремов // Рада. – 1908. – ч. 100. – С. 1 – 2.

48. Єфремов С. Ножі в Шевченковій могилі / С. Єфремов // Рада. – 1908. – ч. 47. – С. 2.
49. Єфремов С. Про пам'ятник Шевченкові / С. Єфремов // Рада. – 1908. – ч. 63. – С. 2.
50. Єфремов С. Тарас Шевченко. Життя його та діла. – К. : Тов. „Просвіта”, 1908. – 68 с.
51. Єфремов С. Шевченкові дні та „безперервні танці” / С. Єфремов // Рада. – 1908. – ч. 67. – С. 3.

1909

52. Єфремов С. Шевченко за ґратами / С. Єфремов // Рада. – 1909. – ч. 46. – С. 2 – 3.

1910

53. Єфремов С. На переломі (Шевченкові „Три літа”) / С. Єфремов // Рада. – 1910. – ч. 46. – С. 2. + С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 103 – 110.
54. Єфремов С. „Т. Шевченко. „Кобзарь”. Третє вид. під ред. В. Доманицького. СПб, 1910. [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1910. – ч. 268. – С. 3 – 4.

1911

55. Єфремов С. Апостол правды (К 50-летию смерти Т. Г. Шевченка) / С. Єфремов // Русское богатство. – 1911. – № 2. – С. 192 – 215.
56. Єфремов С. Живе слово / С. Єфремов // Рада. – 1911. – ч. 46. – С. 1 – 2.
57. Єфремов С. Шевченкове свято. 1861 – 1911. [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1911. – ч. 265. – С. 3.
58. Єфремов С. Шевченкове свято в Ростові-на-Дону / С. Єфремов // Рада. – 1911. – ч. 67. – С. 3.

1912

59. Єфремов С. Великі роковини [Шевченківське свято] / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 47. – С. 2.
60. Єфремов С. Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів. Збірка з примітками М. Костомарова [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 251. – С. 3 – 4.
61. Єфремов С. Дикі люди [Туристи на Шевченковій могилі] / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 111. – С. 1.
62. Єфремов С. Знов „пропала книга” // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 201 – 202. + та ж сама стаття в: Єфремов С. „Пропала книга” / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 291. – С. 1.; + Єфремов С. Пропала книга // С. Єфремов. За рік 1912-й. Статті, фейлетони, замітки. – К., 1913. – С. 191 – 193. + Єфремов С. Пропала книга – книга знайшлася // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 201 – 202.
63. Єфремов С. К. З. Тихонович. Рай и ад в поэзии Т. Г. Шевченка (Чувство природы и основные мотивы его творчества). [Рецензія] / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1912. – № 11. – С. 90 – 92.
64. Єфремов С. Клерикали проти Шевченка // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 203 – 212. + та ж сама стаття в: Єфремов С. Про клерикалізм. Київські панотці та Шевченко // С. Єфремов. За рік 1912-й. Статті, фейлетони, замітки. – К., 1913. – С. 91 – 98.
65. Єфремов С. Михайло Лозинський. Духовенство і національна культура. Матеріали й уваги з приводу ювілейних обходів 50-ліття смерті Тараса Шевченка і 100-ліття уродження Маркіяна Шашкевича. [Рецензія] / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1912. – № 7 – 8. – С. 140 – 142.
66. Єфремов С. Поезія всепрощення / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 47. + Єфремов С. Поезія всепрощення // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 47 – 57.
67. Єфремов С. „На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка. 1861 – 1911” [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 152. – С. 3 – 4.

1913

68. Єфремов С. Накануне. К Шевченковскому юбилею / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1913. – № 12. – С. 5 – 12.
69. Єфремов С. Поет і жандарм (Дубельт і Шевченко) / С. Єфремов // Рада. – 1913. – ч. 79. – С. 2 – 3.
70. Єфремов С. Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 213 – 220.
71. Єфремов С. Гр. Коваленко-Коломацький. До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Не слід мовчати. К., 1913. [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1913. – ч. 278. – С. 3 – 4.
72. Єфремов С. Шевченко про себе самого / С. Єфремов // Рада. – 1913. – ч. 47. – С. 2 – 3.
73. Єфремов С. А. Луначарський. Великий народній поет (Т. Шевченко). Переклав М. Богун. Львів, 1912. [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1913. – ч. 68. – С. 4.

1914

74. Єфремов С. Вол. Антонович про Шевченка / С. Єфремов // Рада. – 1914. – ч. 55. – С. 1.
75. Єфремов С. В. Кранихфельд. Т. Г. Шевченко – певец України. Критико-биографический очерк. [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1914. – ч. 47. – С. 2 – 3.
76. Єфремов С. Нечуваний ювілей // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 236 – 257.
77. Єфремов С. По-людському. До характеристики поглядів Шевченка // Єфремов С. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 221 – 235. + ця ж сама стаття надрукована в: Єфремов С. В обороні людини. До характеристики поглядів Шевченка / С. Єфремов // Рада. – 1914. – №. 46. – С. 2 – 3.

78. Єфремов С. Б. Грінченко. Шевченко „Кобзарь” на селі. Київ, 1914. [Рецензія] / С. Єфремов // Рада. – 1914. – ч. 65. – С. 4.
79. Єфремов С. Сумцов Н. Ф. Харьков и Шевченко; Сумцов Н. Ф. Дубы Т. Г. Шевченка. Харків, 1911. [Рецензія] / С. Єфремов // Україна. – 1914. – Кн. III. – С. 99 – 100.
80. Єфремов С. Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка / С. Єфремов // Голос Минувшего. – 1914. – № 2. – С. 28 – 41.
81. Єфремов С. Щасливий Шевченко // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 258 – 263.
82. Єфремов С. Шевченко и литература / С. Єфремов // Русское богатство. – 1914. – № 3. – С. 88 – 107.
83. Єфремов С. Шевченко в своем дневнике / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1914. – № 2. – С. 58 – 67.
84. Єфремов С. Шевченкові роковини й духовенство / С. Єфремов // Рада. – 1914. – ч. 48. – С. 1 – 2.

1915

85. Єфремов С. Шевченко й Котляревський // Збірник пам'яті Т. Шевченка. – Вид. Наук. Товариства. – К., 1915.

1917

86. Єфремов С. Безмолвная годовщина / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1917. – № 1 – 2. – С. 44 – 49.
87. Єфремов С. Тарас Шевченко. Життя його та діла / С. Єфремов . – [3-е вид. № 25.]. – К. : Час, 1917. – 56 с.
88. Єфремов С. Сон – не сон (з приводу останніх Шевченкових роковин) / С. Єфремов // ЛНВ. – 1917. – Т. 67. – Річник XVIII. – С. 5 – 7.
89. Єфремов С. Тарасові алмази. Аналізи поезій Шевченка. I-й випуск. Картини неволі українського народу. Популярно-наукова бібліотека імені Тараса

Шевченка. – № 1. – Київ, 1917 [Рецензія] / С. Єфремов // Книгарь. – 1917. – ч. 4. – С. 199 – 200.

1918

90. Єфремов С. Без Кобзаря / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – С. 298 – 299.
91. Єфремов С. Т. Шевченко. Малий Кобзарь. Баришполе, 1918 [Рецензія] / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – Ч. 7. – С. 410.
92. Єфремов С. В. Доманицький. Життя Тараса Шевченка. Вид. Товариство „Криниця”. Стор. 31. – К., 1917. [Рецензія] / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – Ч. 11. – С. 656 – 657.
93. Єфремов С. Др. Степан Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка. Вид-во „Дніпро”. Стор. 15. – Одеса, 1918. [Рецензія] / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – Ч. 11. – С. 657 – 658.
94. Єфремов С. Білецький Л. Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України. Вид-во Уманської Української Учительської Спілки. Стор. 16. – Умань, 1918. [Рецензія] / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – С. 969 – 970.

1919

95. Єфремов С. Шевченкова могила. – К., 1919. – 47 с.
96. Єфремов С. Щукин П. Тарас Шевченко. Коротенька біографія. Видання Катеринославської „Просвіти”. Катеринослав, 1918. [Рецензія] / С. Єфремов // Книгарь. – 1919. – Ч. 17. – С. 1067.

1925

97. Єфремов С. Поет і плантатор [Стаття. Автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 317. – № 33. – 20 рр. ХХ ст. – 45 арк. + Єфремов С. Поет і плантатор // Шевченко та його доба / під ред. С. О. Єфремова, М. Н. Новицького і П. П. Филиповича. Зб. І,

1925. – С. 80 – 98. + Єфремов С. Поет і плантатор / С. Єфремов // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – № 30. – С. 1 – 19.

98. Єфремов С. Спадщина Кобзаря Дармогряя [Стаття. Автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 317. – № 38. – після 1924 р. – 41 арк. + Єфремов С. Спадщина Кобзаря Дармогряя / С. Єфремов // Україна. – 1925. – Кн. 1 – 2. – С. 10 – 23.

1927

99. Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка // Шевченко Т. Повне зібрання творів / [під загальною редакцією акад. С. Єфремова]. – Т. IV. Щоденні записки: Журнал. [Текст. Первісні варіанти. Коментарій. Редакція і вступна стаття С. Єфремова]. – К. : Вид. УАН, 1927. – С. XIII – XL.

1928

100. Єфремов С. „Невідомі рядки Шевченка” [Автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 317. – № 30. – після 1924 р. – 6 арк. + Єфремов С. „Невідомі рядки Шевченка” // Шевченко. Річник I. – X., 1928.

1929

101. Єфремов С. Шевченко в своєму листуванні // Шевченко Т. Повне зібрання творів / [редакція і вступне слово акад. Сергія Єфремова]. – Т. III. Листування. Текст. Коментарій. – К. : ДВУ, 1929. – С. 11 – 36.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Автобіографічний нарис Тараса Шевченка [із кн. Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / під ред. Ю. Луцького] // Слово і Час. – 1992. – № 1. – С. 23 – 27.
2. Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910-і – 1920-і роки) / І. Айзеншток / [упоряд., підготування текстів та коментарі Степана Захаркіна]. – К. : Критика, 2003. – 213 с.
3. Айзеншток І. Академічний Шевченко / І. Айзеншток // Червоний шлях. – 1928. – № 4 (61). – С. 110 – 117.
4. Айзеншток І. Замітки й матеріали про Шевченка / І. Айзеншток // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 227 – 240.
5. Ананченко Т. Тарас Шевченко в оцінці Сергія Єфремова // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох : матеріали ІІ наук. конф., Одеса, 6 жовтня 2006 р. Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова . – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 78 – 82.
6. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. Марії Зубрицької]. – Львів : Літопис, 2001. – 832 с. – (Слово. Знак. Дискурс).
7. Антушевич П. Підґрунтя духовних рис творчості Тараса Шевченка // Вісник СумДУ. Серія „Філологія”. – Суми : Сумський державний університет, 2008. – № 1. – С. 153 – 157.
8. Апостол українства: До 125-річчя від дня народження С. О. Єфремова // Календар знаменних і пам’ятних дат. – 2001. – ІV кв. – С. 24 – 29.
9. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко / [передм. В. Панченка]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 744 с. : портр.
10. Барабаш Ю. „... Людей і Господа любить” (любов як ментальна й поетична константа творчості Тараса Шевченка) / Ю. Барабаш // Слово і Час. – 2007. – № 3. – С. 3 – 19.

11. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К. : Києво-Могилянська академія, 2004. – 181 с.
12. Белинский В. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка // Полное собрание сочинений В. Г. Белинского в 12-ти томах. – С.-Петербург, 1904. – Т. VII. – С. 214 – 216.
13. Белинский В. Ластовка. Сочинения на малороссийском языке. Собрал Е. Гребенка. С.-Петербург 1841 // І. Свенціцький. Шевченко в світлі критики і дійсності. – Львів, 1922. – С. 8 – 10.
14. Белинский В. Письмо П. В. Анненкову // В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. – Т. 12. – Письма 1841 – 1848. – М., 1956. – С. 436 – 442.
15. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. Ільницький]. – К. : Либідь, 1998. – 408 с. – („Літературні пам'ятки України”).
16. Білецький О. Від давнини до сучасності. Збірник праць з питань української літератури / О. І. Білецький. Вибрані праці в 2-х т. – Т. 1. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1960. – 503 с.
17. Білецький О. Завдання і перспективи вивчення Шевченка / О. І. Білецький. Українська література ХІХ – поч. ХХ ст : збір. пр. : у 5 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 302 – 316.
18. Білецький О. Літературознавство і критика за 40 років радянської України / О. І. Білецький. Зібрання праць : у 5-ти т. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 49 – 70.
19. Білецький О. Російська проза Т. Г. Шевченка / О. І. Білецький. Зібрання праць : у 5-ти т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 219 – 242.
20. Білецький О. Українська література ХІХ – початку ХХ ст. / О. І. Білецький. Зібрання праць : у 5-ти т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1965. – 671 с.
21. Білокінь С. Шевченкознавчі праці Федора Ернста / С. Білокінь // Слово і Час. – 2004. – № 7. – С. 24 – 34.
22. Білоус О. 6 жовтня – 130 років від дня народження С. О. Єфремова (1876 – 1939), українського публіциста, літературознавця, критика, громадсько-

- політичного діяча / О. Білоус [Електронний ресурс] . – Режим доступу. : <http://photo.ukrinform.ua>
23. Бойко В. Ефремов С. А. // Літературная енциклопедія : в 11 т. – М., 1929 – 1939. – Т. 4. – М. : Изд-во Ком. Акад., 1930. – С. 95 – 102.
 24. Бойко В. Народництво на послугах українського фашизму / В. Бойко // Критика / [за ред. В. Т. Десняка та ін.]. – 1930. – № 12 (35). – С. 11 – 32.
 25. Бойко Н. Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку ХХ століття (нарис політичної біографії) / Н. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 144 – 151.
 26. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова / Ю. Бойко // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 32 – 51.
 27. Бойко Ю. Тарас Шевченко в навітленні Сергія Єфремова / Ю. Бойко // Український історик. – 1980. – № 1 – 4 (65 – 68). – С. 45 – 57.
 28. Болабольченко А. Над сторінками книг...: нотатки та есе / А. Болабольченко. – К. : „Щек”, 2009. – 335 с. : іл.
 29. Болабольченко А. Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький. Нариси життя та творчості / А. Болабольченко. – К. : Щек і Хорив, 2003. – 112 с. – (З дарчим написом автора).
 30. Болабольченко А. Сергій Єфремов // А. Болабольченко. Вибрані твори в трьох томах. – Т. 1. – К. : „Щек”, 2006. – С. 227 – 336.
 31. Болабольченко А. Шлях на Голгофу / А. Болабольченко // Кримська світлиця. – 2004. – № 15. – 9 квітня. – С. 3.
 32. Боронь О. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О. В. Боронь. – К., 2004. – 15 с.
 33. Бурдега О. Тарас Шевченко на сторінках „Щоденника” Сергія Єфремова // Тарас Шевченко і народна культура : зб. пр. Міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф., Черкаси, 20 – 22 квіт. 2004 р. : у 2 кн. / [редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін.]. – Черкаси : Брама – Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 167 – 175.

34. Бурдега О. Тарас Шевченко в „Історії українського письменства” Сергія Єфремова // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету : філологічні науки. – Випуск 9. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2005. – С. 128 – 136.
35. Бурдега-Меленчук О. „Журнал” Т. Шевченка як об’єкт літературознавчого дослідження С. Єфремова / О. Бурдега-Меленчук // Буковинський журнал. – 2006. – № 4. – С. 225 – 231.
36. Бурдега-Меленчук О. Єфремовська Шевченкіана: початки і джерела // Шевченкознавство : ретроспективи і перспективи : зб. пр. Всеукр. 36-ї наук. шевченківської конф., (Черкаси, 18 – 19 квіт., 2006 р.) / [редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін]. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 29 – 34.
37. Варенікова О. Агатангел Кримський про С. Єфремова / О. Варенікова // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Вип. 5 (10). Літературознавство. – Харків, 1997. – С. 56 – 58.
38. Варенікова О. До питання про формування історико-літературної концепції С. Єфремова (С. Єфремов та М. Михайловський) / О. Варенікова // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Вип. 3 (24). Літературознавство. – Харків, 1999. – С. 83 – 86.
39. Варенікова О. С. Єфремов: всепрощення як домінанта світогляду Шевченка // Тарас Шевченко і народна культура : зб. пр. Міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф., (Черкаси, 20 – 22 квіт. 2004 р.). : у 2 кн. / редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Брама – Україна, 2004. – Кн. 1. – С. 191 – 197.
40. Варенікова О. С. О. Єфремов як дослідник „Щоденника” Шевченка / О. В. Варенікова // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Вип. 8 (19). Літературознавство. – Харків, 1998. – С. 86 – 91.
41. Він прагнув піднести ідеал власної державності: До 130-річчя від дня народження Сергія Єфремова [Електронний ресурс] // Державна

- телерадіокомпанія „Всесвітня служба”. Українське телебачення і радіомовлення. – Режим доступу. : <http://utr.ukrintell.com.ua/news/?id=8318&print=106.10.2006>
42. Вічний як народ. Сторінки до біографії Т. Г. Шевченка : навчальний посібник / [автори упоряд. О. Руденко, Н. Петренко]. – К. : Либідь, 1998. – 271 с.
43. Вознюк Г. Українська радянська письменницька критика : (20 – 30-ті рр.) / Г. Вознюк // Радянське літературознавство. – 1986. – № 1. – С. 52 – 60.
44. Возняк М. Історія української літератури : у 2 кн. : навч. вид. – [2-е вид., випр.]. – Кн. II. – Львів : Світ, 1994. – 560 с.
45. Гальченко С. „Любити Шевченка – це, насамперед, жити за його заповітами” / С. Гальченко // Дзеркало тижня. – 2001. – № 50 (374). – 22 – 28 грудня. – С. 11.
46. Генералюк Л. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – К. : Наук. думка, 2008. – 544 с. – Бібліогр. : с. 56 – 539.
47. Гирич І. Публікації С. О. Єфремова в газеті „Нова Рада”, 1917 – 1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) // Академія наук України. Український археографічний збірник. Нова серія. Вип. 2. – Т. 5. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 336 – 375.
48. Гирич І. Сергій Єфремов – лідер наддніпрянського народництва / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 43 – 47.
49. Гнатюк М. Літературознавчі концепції в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя / М. Гнатюк. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 207 с.
50. Гнатюк М. Літературознавчі концепції Івана Франка у контексті методологічних пошуків українського літературознавства другої половини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / М. Гнатюк. – К., 2003. – 25 с.
51. Гнатюк М. Проблема „національної літератури” в історико-літературних працях початку ХХ століття (Б. Лепкий, С. Єфремов, М. Возняк) // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22 – 28 серпня 1993 року. Доповіді і

- повідомлення : Літературознавство / Міжнародна асоціація українців НАН України. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1993. – С. 8 – 12.
52. Гольберг М. Історико-літературний процес і неповторність художнього твору в „Історії української літератури” Дмитра Чижевського // Славістика. Дмитро Чижевський і світова славістика : матеріали наукового семінару, (Дрогобич, 17 – 18 травня 2003 р.) / за ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Т. 1. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 57 – 106.
53. Горбач О. О. Дорошкевичів „Підручник історії української літератури” // О. Дорошкевич. Підручник історії української літератури. – К., 1924. – 351 с. / Українське літературознавство / [фотопередрук з післясловом О. Горбача]. Вип. 6. – Мюнхен, 1991. – С. 1 – 6.
54. Горбач О. „Історія українського письменства” С. Єфремова // С. О. Єфремов. Історія українського письменства. – [Вид. 4-те]. – Т. II. – Мюнхен, 1989. – С. 474 – 483.
55. Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка). – К. : Критика, 2003. – 631 с. : Парал. тит. арк. англ.
56. Грабович Г. До питання критичного самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Матеріали ІІІ конгресу Міжнародної асоціації українців [Літературознавство], (Харків, 26 – 29 серпня 1996 р.) / відп. ред. О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – С. 27 – 31.
57. Грабович Г. Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури / Г. Грабович // Слово і Час. – 1992. – № 1. – С. 38 – 44.
58. Грабович Г. С. Єфремов як історик українського письменства / Г. Грабович // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 52 – 61.
59. Грабович Г. Тексти і маски / Г. Грабович. – К. : Критика, 2005. – 312 с. – Парал. тит. арк. англ.
60. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / [пер. з англ. С. Павличко]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 212 с.
61. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – К. : Критика, 2000. – 317 с.

62. Градовський А. Величезної ваги громадська робота (С. Єфремов про українське письменство першої половини ХІХ ст.) // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р.). / Міністерство освіти і науки України та ін. – Черкаси : Відлуння плюс, 2002. – С. 142 – 146.
63. Григорьев А. Тарас Шевченко / А. Григорьев // Время. – 1862. – Кн. IV. – С. 634 – 637.
64. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / [упор. В. В. Яременко; авт. передм. П. П. Кононенко; приміт. Л. Ф. Дунаєвської]. – Т. 1. – К. : Либідь, 1993. – 392 с. – („Літературні пам'ятки України”).
65. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / [упор. В. В. Яременко; приміт. С. К. Росовецького]. – Т. 2. – К. : Либідь, 1993. – 264 с. – („Літературні пам'ятки України”).
66. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / [упор. В. В. Яременко; приміт. С. К. Росовецького]. – Т. 3. – К. : Либідь, 1993. – 285 с. – („Літературні пам'ятки України”).
67. Грушевський М. Твори : у 50 т. / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань]. – Т. 7. – Львів : Світ, 2002. – 2005. – 792 с. : іл. – (Серія „Історичні студії та розвідки (1900 – 1906)”).
68. Грушевський М. Твори : у 50 т. / М. Грушевський / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань]. – Т. 11. – Львів : Світ, 2002. – 2008. – 784 с. : іл. – (Серія „Літературно-критичні та художні твори” : Літературно-критичні праці (1883 – 1931), „По світу”).
69. Грушевський М. Украина и украинство / М. Грушевський // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 11 – 28.
70. Грушевський М. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / М. Грушевський / [підгот. до вид., перед. слово, упор., коментарі і післямова Л. Зашкільняка]. – К., 1997. – 261 с.
71. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. – [2-е вид., переробл. та доповн.]. – К. : Критика, 2009. – 447 с.

72. Дзюба І. З криниці літ : у 3 т. – Т. 1. – Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню.– К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 975 с. : портр. – Парал. анот. англ.
73. Дзюба І. З криниці літ : у 3 т. – Т. 2. : Шевченко і світ; Естетика і культурологія; Знайомство з десятою Музою; „Бо то не просто мова, звуки...”; Тернисті дороги порозуміння. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 976 с. : фот. – Парал. анот. англ.
74. Дзюба І. З криниці літ : у 3 т. / І. Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006 – 2007. – 2007. – Т. 3. : Літературні портрети; Дніпровський меридіан; Зі спогадів. – 880 с. : фот. – Парал. анот. англ.
75. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 330 с.
76. Дзюба І. Олександр Білецький і проблема літературознавчого синтезу / І. Дзюба // Слово і Час. – 1996. – № 11 – 12. – С. 52 – 57.
77. Дзюба І. Сквозь завихрення времени : в 3 т. / І. Дзюба. – К. : Издательский дом Дмитрия Бурого, 2006. – Т. 1. – 376 с. : рос.
78. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с. – Парал. анот. англ.
79. Дзюба І. Універсальні мотиви в шевченковій поезії / І. Дзюба // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 103 – 119.
80. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні / І. Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 60 с.
81. Діброва В. Поет як структура рідної стихії (Думки з приводу книжки Г. Грабовича „Шевченко як міфотворець”) / В. Діброва // Сучасність. – 1997. – № 7 – 8. – С. 52 – 86.
82. Добролюбов Н. Кобзарь. Тараса Шевченка / Н. Добролюбов // І. Свенціцький Шевченко в світлі критики і дійсності. – Львів, 1922. – С. 33 – 41.
83. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Слово і Час. – 1992. – № 6. – С. 28 – 37.

84. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 pp.) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 272 с. : іл.
85. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с. : іл.
86. Дорошенко В. Нова історія української літератури (С. Єфремов „Історія українського письменства”) / В. Дорошенко // ЛНВ. – 1911. – Т. 56. – С. 473 – 509.
87. Дорошенко В. Шевченкознавство за останнє десятиліття [1914 – 1924]. (Короткий інформативний огляд) / В. Дорошенко. – Львів, 1925. – 8 с.
88. Дорошкевич О. Новий Шевченко (Академічне видання Шевченкового „Журналу”) / О. Дорошкевич // Пролетарська правда. – 1927. – № 58 (1671). – 11 березня. – С. 3.
89. Дорошкевич О. Підручник історії української літератури. – [4-е вид.]. – К., 1924. – 351 с. / Українське літературознавство / [фотопередрук з післясловом О. Горбача]. – Вип. 6. – Мюнхен, 1991. – С. 1 – 6.
90. Дорошкевич О. Трагедія самотнього чуття (Шевченко й Ликера) / О. Дорошкевич // Життя й революція . – 1926. – № 9. – С. 73 – 89.
91. Дудко В. Зі студій над листами Тараса Шевченка / В. Дудко // Українознавчі студії. – 2007 – 2008. – Вип. 8 – 9. – С. 164 – 178.
92. Дудко В. Українське публікаторство: без коментарів / В. Дудко // Критика. – 2009. – Ч. 9 – 10 (143 – 144). – С. 31 – 33.
93. Дужий П. Розвиток націоналістичної думки в Україні / П. Дужий // Вітчизна-Отечество. – Ч. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. : <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=25>
94. Дулуман Є. Світогляд Т. Г. Шевченка: Релігія і атеїзм (До планів побудови каплиці біля могили поета) / Є. Дулуман // Атеїстичний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. : <http://www.ateism.ru/duluman/shevchenko.htm>.
95. Ефремов С. // Новый энциклопедический словарь / С. Ефремов / [изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. XVII. – СПб., 1916. – С. 536.

96. Європейське відродження та українська література XIV – XVIII ст. / [відп. ред. О. Мишанич]. – К. : Наукова думка, 1993. – 372 с.
97. Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика / М. Євшан / [упор. Н. Шумило]. – К. : Основи, 1998. – 658 с.
98. Євшан М. Наш літературний білянс за 1912 рік / М. Євшан // ЛНВ. – 1912. – Т. 61. – 562 с.
99. Євшан М. Українська література в 1910 році / М. Євшан // ЛНВ. – 1913. – Т. 53. – 653 с.
100. Єрмашов Т. Освітній потенціал Шевченкіани С. Єфремова в українознавчому аспекті сьогодення // Українська освіта у світовому часопросторі : матеріали другого Міжнар. конгресу, (Київ, 25 – 27 жовтня 2007 р.). – Кн. 1. – К. : Рада, 2007. – С. 208 – 209.
101. Єрмашов Т. Показчик Сергія Єфремова „Українознавство” та його значення для розвитку української національної освіти / Т. Єрмашов // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 169 – 171.
102. Єрмашов Т. Про актуальність видання сучасного біобібліографічного показника, присвяченого С. О. Єфремову / Т. Єрмашов // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 144 – 145.
103. Єрмашов Т. Сергій Єфремов (1876 – 1939): Біобібліографічний показчик / Т. Єрмашов // Молода нація. – 2007. – № 2. – С. 206 – 256.
104. Єфремов С. Апостол правды (К 50-летию смерти Т. Г. Шевченка) / С. Єфремов // Русское богатство. – 1911. – № 2. – С. 192 – 215.
105. Єфремов С. Без Кобзаря / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – ч. 6. – С. 298 – 299.
106. Єфремов С. Без хліба (Проблема голоду в українському письменстві) / С. О. Єфремов // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 294 – 313. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).
107. Єфремов С. Безнадіжно запутавшийся / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1912. – № 7 – 8. – С. 73 – 77.

108. Єфремов С. Великі роковини [Шевченківське свято] / С. Єфремов // Рада. – 1912. – ч. 47. – С. 2.
109. Єфремов С. Відкритий лист проф. С. Єфремова до Ю. Коцюбинського / С. Єфремов // Місія України. Орган спілки визволення України, 1960. – Ч. 1 (8). – С. 11 – 12.
110. Єфремов С. „Вони не просять...” Лицарі педагогічної ниви / С. Єфремов // Рідна школа. – 1994. – № 5. – С. 19 – 21.
111. Єфремов С. В поєсах нової красоти / С. Єфремов // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 48 – 120. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).
112. Єфремов С. В тісних рямцях (Українська книга в 1798 – 1916 рр.) / С. Єфремов // Слово і Час. – 1992. – № 5. – С. 22 – 31.
113. Єфремов С. Дикі люди [Туристи на Шевченковій могилі] / С. Єфремов // Рада. – 1912. – Ч. 111. – С. 1.
114. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства // С. О. Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / [упор., передм. та прим. Е. Соловей]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 134 – 151.
115. Єфремов С. Д. Савенко в сливах / С. Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 100. – С. 1 – 2.
116. Єфремов С. Загальні уваги до історії українського письменства / С. Єфремов // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 9 – 12. – С. 38 – 43.
117. Єфремов С. Зі спогадів про Ів. Франка / С. Єфремов // Спогади про Івана Франка / [упор., вступ. стаття і примітки М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 223 – 229.
118. Єфремов С. Історія українського письменства (Від початків по М. Костомарова). – [4-е вид.]. – Т. I. – Вип. 2. – Мюнхен, 1989. – 535 с. – (Серія „Українське літературознавство”).
119. Єфремов С. Історія українського письменства (Від Т. Шевченка по поч. 1920-х рр.). – [4-е вид.]. – Київ – Ляйпціг, 1919; [Вецяяр, 1924] /

- [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача та статтею Наталії Павлушкової]. – Т II. – Вип. 2. – Мюнхен, 1989. – 495 с. – (Серія „Українське літературознавство”).
120. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов / [ред. і передм. М. К. Наєнка]. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
121. Єфремов С. „Історія українського письменства” (Вступ і публікація Лукеренка Кирила) / С. Єфремов // Слово і Час. – 1993. – № 1. – С. 50 – 55.
122. Єфремов С. Коротка історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Криниця, 1918. – 216 с.
123. Єфремов С. Котляревський / С. Єфремов // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 121 – 140. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).
124. Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка / С. Єфремов // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 254 – 280. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).
125. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // С. О. Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / [упор., передм. та прим. Е. Соловей]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 214 – 318.
126. Єфремов С. Муза гніву та зневір'я / С. Єфремов // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 153 – 171. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).
127. Єфремов С. Накануне. К Шевченковскому юбилею / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1913. – № 12. – С. 5 – 12.
128. Єфремов С. На мертвой точке / С. Єфремов // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – С. 305 – 338.
129. Єфремов С. На переломі / С. Єфремов // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 193 – 197. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).

130. Єфремов С. Нечуваний ювілей / С. Єфремов // С. О. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 236 – 257.
131. Єфремов С. Ножі в Шевченковій могилі / С. Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 47. – С. 2.
132. Єфремов С. Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири / С. Єфремов // Рада. – 1907. – Ч. 261 – С. 1.
133. Єфремов С. Поезія всепрощення // С. О. Єфремов. Літературно-критичні статті / [упор., передм. і примітки Е. С. Соловей]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 186 – 192. : портр. – (Серія „Українська літературна думка”).
134. Єфремов С. Поет і плантатор // Єфремов С. О. Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. / [упоряд., передм. та прим. Е. Соловей]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 181 – 197.
135. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] (І. Місцевість. Сусіди. – IV. Моя наука. Книга) / С. Єфремов // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 145 – 246.
136. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] (VIII. Кризис. Громада. Я стаю на дорогу) / С. Єфремов // Молода нація. – 2003. – № 1 (26). – С. 134 – 191.
137. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] (IX. Літературні знайомости і спроби. Початок „Віку”. Кінець семінарської кар'єри) / С. Єфремов // Молода нація. – 2003. – № 2 (27). – С. 126 – 169.
138. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] (X. Університетські часи. – XI. Наприкінці віку) / С. Єфремов // Молода нація. – 2003. – №3 (28). – С. 160 – 229.
139. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] (XII. Під сірою шинелею (На царській службі). – XIII. „Киевская старина”. Стара громада. Цензура) / С. Єфремов // Молода нація. – 2004. – № 1 (30). – С. 151 – 232.
140. Єфремов С. Про клерикалізм. Київські панотці та Шевченко / С. Єфремов // С. Єфремов. За рік 1912-й. Статті, фейлетони, замітки. – К., 1913. – С. 91 – 98.
141. Єфремов С. Про пам'ятник Шевченкові / С. Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 63. – С. 2.

142. Єфремов С. Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства / С. Єфремов // С. Єфремов. Шевченко. Збірка. – К. : Вік, 1914. – С. 213 – 220.
143. Єфремов С. [Рецензія на книгу] Зеров М. Нове українське письменство. Історичний. Випуск перший. – К. : Слово, 1924. – 136 с. // С. О. Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / [упор., передм. та прим. Е. Соловей]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 684 – 688.
144. Єфремов С. Сон – не сон (З приводу останніх Шевченкових роковин) / С. Єфремов // ЛНВ. – 1917. – Т. 67. – Річник XVIII. – С. 5 – 7.
145. Єфремов С. Спадщина Кобзаря Дармограя // С. О. Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. / [упоряд., передм. та прим. Е. Соловей]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 198 – 213.
146. Єфремов С. Статуя і барельєф Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Т. VIII. – Річник II. – С. 188.
147. Єфремов С. Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка / С. Єфремов // Голос Минувшего. – 1914. – № 2. – С. 28 – 41.
148. Єфремов С. Тарас Шевченко. Життя його та діла. – [3-е вид.]. – К. : Час, 1917. – (Серія життєписів. № 25).
149. Єфремов С. Фрагменти з щоденника / [передм. та публікац. В. Шмельова] / С. Єфремов // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 38 – 51.
150. Єфремов С. Что и требовалось доказать / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 89 – 92.
151. Єфремов С. Шевченко в своем дневнике [Стаття] [Автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 317. – № 44. – 1914. – 18 арк.
152. Єфремов С. Шевченко за ґратами / С. Єфремов // Рада. – 1909. – Ч. 46. – С. 2 – 3.
153. Єфремов С. Шевченко про себе самого / С. Єфремов // Рада. – 1913. – Ч. 47. – С. 2 – 3.
154. Єфремов С. Шевченкові дні та „безперервні танці” / С. Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 67. – С. 3.

155. Єфремов С. Шевченкові роковини в Петербурзі / С. Єфремов // ЛНВ. – 1899. – Том VI. – Річник II. – С. 128 – 129.
156. Єфремов С. Шевченкові роковини і російська преса : 40-і роковини смерті Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1901. – Т. 15. – С. 34 – 47.
157. Єфремов С. Шевченкова могила / С. Єфремов. – К., 1919. – 47 с.
158. Єфремов С. Шевченкознавчі студії / [передм. Е. С. Соловей; упор. О. В. Меленчук]. – К. : Україна, 2008. – 368 с.
159. Єфремов С. Щоденник [1895 – 1896] [Автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського . – Ф. 317. – № 53. – 223 арк.
160. Єфремов С. Щоденники 1923 – 1929 / [упор. Путро І. І., Вересовська Т. В., Кучмаренко В. А. та ін]. – К. : ЗАТ „Газета „Рада”, 1997. – 848 с. : іл. – (серія „Мемуари”).
161. Жулинський М. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини) / М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1990. – 447с.
162. Жулинський М. Тарас Шевченко: діалог із Богом за Україну / М. Жулинський // Літературна Україна. – 2000. – 9 березня. – С. 3.
163. Жулинський М. Тарас Шевченко: повернення „в нашу Україну” / М. Жулинський // Урядовий кур’єр. – 1999. – 10 березня. – С. 8.
164. Жулинський М. Традиція і проблема ідейно-естетичних пошуків в українській літературі кінця XIX – початку XX століття / М. Жулинський // Записки наук. товариства імені Т. Шевченка. – Т. 224 (ССXXIV). Праці філолог. секції. – Львів, 1992. – С. 141 – 153.
165. Жулинський М. Шевченкознавство: стан і перспективи // Тарас Шевченко і народна культура : зб. праць Міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф., (Черкаси, 20-22 квіт., 2004 р.) : у 2 кн. / [редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін.]. – Кн. 1. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – С. 9 – 16.
166. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Факт, 2001. – 160 с.

167. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – К. : Обереги, 1994. – 453 с.
168. Зайцев П. Тарас Шевченко. Життя його та діла. Написав Сергій Єфремов [рецензія] / П. Зайцев // Книгарь. – 1918. – Ч. 7. – С. 400 – 401.
169. Збірник праць наукових Шевченківських конференцій (1952 – 2002). Показчик змісту. – Черкаси : БРАМА, Видавець Вовчок О. Ю. – 2002. – 188 с.
170. Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова // М. Зеров. Українське письменство / [упор. М. Сулима]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С. 314 – 317.
171. Зеров М. Сергій Єфремов. Новий документ до старих позвів // М. Зеров. Українське письменство / [упор. М. Сулима]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С.120 – 122.
172. Зеров М. Сергій Єфремов. Співець боротьби і контрастів // М. Зеров. Українське письменство / [упор. М. Сулима]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С. 157 – 159.
173. Зорівчак Р. Син Степової України: [Про україніста Великобританії Віктора Леонтійовича Свободу] / Р. Зорівчак // Дзвін. – 1997. – № 3. – С. 144 – 146.
174. Зорівчак Р. Шевченкознавство в англomовному світі // Матеріали XXXI наук. шевч. конф., 9 – 11 березня 1994 р. / АН України Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. – Луганськ : Світлиця, 1994. – С. 52 – 54.
175. Івакін Ю. Етапи розвитку радянського шевченкознавства / Ю. Івакін // Шевченкознавство: підсумки й проблеми / [відп. ред. Є. П. Кирилук]. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 129 – 211.
176. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні статті / [упор. Р. В. Горбовець, Г. Ю. Івакін; вступ. ст. Л. Новиченка]. – К. : Рад. письменник, 1986. – 311 с. : 1 л. портр.
177. Іванченко О. Така їхня газетярська доля [Електронний ресурс] / О. Іванченко // Наукові записки Інституту журналістики. – 2004. – Т. 13. –

- Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=book.index&book=163>
178. Івашкевич Т. „Дискусія століття” за сценарієм С. О. Єфремова / Т. Івашкевич // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Вип. 7. Серія Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – К. : Київський університет, 1998. – С. 18 – 24.
179. Івашкевич Т. „Історія українського письменства” Сергія Єфремова у критиці початку ХХ століття / Т. Івашкевич // Українська мова і література. – 1999. – № 18 (130). – С. 7.
180. Івашкевич Т. Повернення Сергія Єфремова / Т. Івашкевич // Слово і Час. – 1999. – № 11. – С. 76.
181. Івашкевич Т. Сергій Єфремов як дослідник творчості Тараса Шевченка : [збірник праць] // Матеріали тридцять четвертої наук. шевченківської конф., (24 – 26 січня 2001 р.) : у 2 кн. / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. / редкол. : В. Л. Смілянська (голова) та ін. – Кн. 2. – Черкаси : Брама, 2003. – С. 40 – 45.
182. Ільїн С. Т. Г. Шевченко у критиці М. О. Добролюбова // Матеріали ХХХІ наук. шевч. конф., 9 – 11 березня 1994 р. / АН України Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. – Луганськ : Світлиця, 1994. – С. 50 – 52.
183. Ільницький М. Концепції і критики. Критична думка в західноукраїнському літературному процесі 20 – 30-х рр. ХХ ст. / М. Ільницький // Дзвін. – 1997. – № 10. – С. 130 – 139.
184. Ільницький М. Лицарський турнір за... літературу. Сучасний коментар до полеміки між С. Єфремовим і М. Євшаном / М. Ільницький // Дивослово. – 2003. – № 9. – С. 7 – 9.
185. Ільницький М. Перша монографія про Дмитра Чижевського. – Надьярных Н. С. Дмитрий Чижевский. Единство смысла. – Москва : Наука, 2005. – 366 с. / М. Ільницький // Слово і Час. – 2007. – № 1. – С. 64 – 69.
186. Исупов К. Вненаходимость комментатора / Константин Исупов // Вопросы литературы. – 2008. – Март-Апрель. – С. 6 – 19.

187. Качкан В. Сергій Єфремов / В. Качкан // Освіта. – 1993. – 1 жовтня (№ 34). – С. 12 – 13.
188. Квіт С. Українське літературознавство як „демографічна” проблема / С. Квіт // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 49 – 50.
189. Кирилюк Е. Тарас Шевченко. Критико-біографічний очерк / Е. Кирилюк ; [пер. с українського]. – М. : Худ. література, 1988. – 349 с.
190. Ключковська Г. Український міф про Шевченка, або Дещо про шевченкознавство як дзеркало української ментальності / Г. Ключковська // Дзеркало тижня. – 2006. – № 25 (604). – 1 – 7 липня. – С. 16.
191. Книгарь на барикадах боротьби за Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу. : <http://www.br.com.ua/referats/journalism/2651-1.html>
192. Ковалівський А. Критика С. Єфремова. З історії української критики / А. Ковалівський. – К. : ДВУ, 1926. – С. 50 – 63.
193. Козак С. Ідеал правди у Шевченка / С. Козак // Слово і Час. – 1990. – № 9. – С. 52 – 55.
194. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
195. Колоїз Ж. Мовні засоби сатири та гумору у фейлетонах С. Єфремова / Ж. Колоїз // Сатира і гумор в українській літературній традиції : матеріали Всеукр. наук. конференції, 11-12 травня 1994 р. – Чернівці, 1994. – С. 213 – 216.
196. Колоїз Ж. Національна школа в концепції С. Єфремова / Ж. Колоїз // Дивослово. – 1994. – № 1. – С. 50 – 51.
197. Коломієць Л. Україна як цілість синтез національно-державних та етико-релігійних ідей творчості Шевченка / Л. Коломієць // Вісник АН України. – 1993. – № 3. – С. 48 – 56.
198. Комишанченко М. Тарас Шевченко в українській критиці (50 – 60-і роки XIX ст.) / М. Комишанченко. – К., 1969. – 196 с.

199. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / [упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська]. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
200. Корбич Г. До історії „Літературно-наукового вісника” (Київ, 1907 – 1914 рр.) / Г. Корбич // Слово і Час. – 1996. – № 10. – С. 39 – 45.
201. Корбич Г. Ще раз до історії відомої полеміки („Літературно-науковий вісник” і стаття Сергія Єфремова „В поисках новой красоты”) / Г. Корбич // Слово і Час. – 1995. – № 7. – С. 41 – 44.
202. Кореневич Л. Безмір’я і мить життя / Л. Кореневич // Дзеркало тижня. 2003. – № 33 (458). – 30 серпня – 5 вересня. – С. 17.
203. Кореневич Л. Він не мислив себе поза Україною: Скарби високих дум Сергія Єфремова / Л. Кореневич // День. – 2003. – № 128. – 26 липня. – С. 5.
204. Костюк І. До проблеми соціологічного методу в українській літературній критиці початку ХХ ст. / І. Костюк // Українське літературознавство : зб. наук. праць. Кафедра української літератури ім. Михайла Возняка. Вип. 65. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка, 2002. – С. 58 – 65.
205. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і Літера. – 2001. – 292 с.
206. Коцюбинська М. Історія, оркестрована на людські голоси: Екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури / М. Коцюбинська. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 70 с.
207. Коцюбинська М. Шевченкові листи / Михайлина Коцюбинська // Слово і Час. – 2008. – № 7 (571). – С. 15 – 23.
208. Кошелівець І. Єфремов Сергій / І. Кошелівець // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 2. – Париж; Нью-Йорк, 1955 – 1957. – Перевид. : Львів, 1993. – С. 659.

209. Кравець В. „Щоб розкрились високі могили...” (Міф і реальність у Шевченка і Хлебникова) / В. Кравець // Слово і Час. – 1990. – № 9. – С. 62 – 66.
210. Кравців Б. Остракізм у шевченкознавчій бібліографії / Б. Кравців // Сучасність. – 1964. – № 3 (39). – С. 62 – 75.
211. Кралюк П. Релігійність Т. Шевченка [Електронний ресурс] / П. М. Кралюк // Сім'я і дім. – Режим доступу до порталу. : <http://www.simya.com.ua/print/8113/>
212. Крикуненко О. Єфремов на долоні Всесвіту [Електронний ресурс] / О. Крикуненко // Наука, релігія, суспільство. – 2004. – № 4. – Режим доступу до журн. : http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/4_204/articles//stat.25.html.
213. Кривда Н. Світоглядні проблеми культури і художньої творчості / Н. Кривда // Хроніка (Україна: філософський спадок століть). Вип. 39 – 40. – 2000. – К., 2000. – С. 4 – 10.
214. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. II – III (1920 – 1922). – К., 1923. – С. 42 – 48.
215. Крячко Т. Просвітницька діяльність Сергія Єфремова (до 125-річчя з дня народження) // Наукові праці. Педагогічні науки. Вип. 1. – 2001. – С. 111 – 115.
216. Куца О. Проблема „народності” – „національності” Т. Шевченка в українському літературознавстві другої половини ХІХ ст. // Матеріали ІІІ конгресу Міжн. асоціац. українців (Харків, 26 – 29 серпня 1996 р.) / відп. ред. О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – С. 364 – 372. – (Серія „Літературознавство”).
217. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навчальний посібник / за ред. проф. А. Яртися та проф. В. Мельника. – [2-ге вид., перероб. і доп.] Львів : Світ, 2005. – 568 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу до кн. : <http://readbookz.com/book/210/7990.html>

218. Лепкий Б. Начерк історії української літератури. – [2-е вид.]. – Київ – Ляйпціг, 1923 / [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача]. Вип. 5. – Мюнхен, 1991. – 333 с. – (Серія „Українське літературознавство”).
219. Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка / Б. Лепкий. – К. : Україна, 1994. – 173 с.
220. Листи до Тараса Шевченка / [упоряд. та коментарі В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка, В. Л. Смілянської, Н. П. Чамати]. – К. : Наукова думка, 1993. – 384 с.
221. [Листування в справі звільнення рідних Т. Г. Шевченка від кріпосної залежності] // Библиотека для чтения. – 1860. – Т. 160. – С. 49 – 54.
222. Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / [упор. С. Панькова, В. Пришляк ; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич]. – Т. 4. – Київ – Нью-Йорк : УІТ, Вд „Простір”, 2008. – 552 с. : іл. – (Серія „Епістолярні джерела Грушевськознавства”).
223. Література. Теорія. Методологія ; [пер. з польськ. С. Яковенка] / упор. і наук. ред. Д. Уліцька. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 543 с.
224. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – Т. 1. – К. : Академія, 2007. – 608 с. – („Енциклопедія ерудита”).
225. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – Т. 2. – К. : Академія, 2007. – 624 с. – („Енциклопедія ерудита”).
226. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752с. – (Nota bene).
227. Лукеренко К. Класик національної честі / К. Лукеренко // Рада. – 1992. – 21 лютого. – С. 1 – 2.
228. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини / Ж. Ляхова // Слово і Час. – 2006. – № 6. – С. 70 – 81.
229. Ляхова Ж. Сергій Єфремов – дослідник листування Т. Шевченка // Матеріали XXXI наук. шевч. конф., 9 – 11 березня 1994 р. / АН України Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. – Луганськ : Світлиця, 1994. – С. 82 – 86.

230. Мазур Н. Шевченкові ремінісценції в текстах „Щоденників” Сергія Єфремова // Тарас Шевченко і народна культура : зб. пр. Міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф., (Черкаси, 20 – 22 квіт. 2004 р.). : у 2 кн. / редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Кн. 2. – Черкаси : Брама – Україна, 2004. – С. 159 – 166.
231. Мазурик В. Творча спадщина Т. Шевченка в оцінці С. Єфремова // Матеріали Всеукр. Єфремовських читань (27 – 28 вересня 1996 р.). – Черкаси : ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 1996. – С. 72 – 75 ; матеріали Всеукр. Єфремовських читань (26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р.). / Міністерство освіти і науки України та ін. – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 60 – 63.
232. Мартос П. Эпизод из жизни Шевченка / П. Мартос // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. IV. – С. 32 – 42.
233. Масенко Л. Цінне джерело (Нотатки мовознавця про „Щоденники” Сергія Єфремова) / Л. Масенко // Урок української. – 2000. – № 1. – С. 20 – 23.
234. Масенко Л. „Щоденники” Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело / Л. Масенко // Дивослово. – 2000. – № 1. – С. 10 – 13.
235. Матушевський Ф. Великі роковини. До 50-ліття смерті Т. Шевченка / Ф. Матушевський // Наші справи. – 1911. – № 13. – 34 с.
236. Матушевський Ф., Єфремов С. Олександр Яковлевич Конисский (Некролог) / Ф. Матушевський, С. Єфремов // Киевская старина. – 1901. – Т. LXII. – Кн. I. – С. 125 – 130.
237. Мельник В. Модернізм української прози: генеза, розвиток, історичне значення // Матеріали III конгресу Міжн. асоціац. українців, (Харків, 26 – 29 серпня 1996 р.) / відп. ред. О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – С. 430 – 439. – (Серія „Літературознавство”).
238. Методология анализа литературного произведения / [под ред. Ю. Б. Борева]. – Москва : Наука, 1988. – 348 с.
239. Методология в сфере теории и практики. – Новосибирск : Наука, 1988. – 304 с.

240. Методология современного литературоведения. Проблемы историзма : сб. ст. / [Ю. Б. Борев (отв. ред.) и др.]. – Москва : Наука, 1978. – 367 с.
241. Могілянський М. Т. Шевченко. Дневник / редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока. Издательство „Пролетарий”, Харьков, 1925. [рецензія] / М. Могілянський // Червоний шлях. – 1925 . – № 8 (29). – С. 234 – 236.
242. Михайлин І. Методологічні пошуки в українській критиці та історії літератури ХІХ ст. // Матеріали ІІІ конгресу Міжн. асоціац. українців, (Харків, 26 – 29 серпня 1996 р.) / відп. ред. О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – С. 51 – 59. – (Серія „Літературознавство”).
243. Мишанич О. З минулих літ: Літературознавчі статті й дослідження різних років / О. Мишанич. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004. – 390 с. : портр.
244. Мишанич О. На переломі: Літературознавчі статті й дослідження / О. Мишанич. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 435 с. : портр.
245. Моклиця М. Модернізм – проблема теоретична й психологічна / М. Моклиця // Слово і Час. – 2001. – № 1. – С. 32 – 38.
246. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща / В. Моренець. – К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 327 с.
247. Мукомела О. Палке слово публіциста і громадянина / О. Мукомела // Історичний календар. – 2004. – С. 188 – 193.
248. Наддніпрянська Україна в 1907 – 1914 рр. Земельна реформа П. Столипін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://udec.ntukpi.kiev.ua/lspace/history-ukr_9/schedule.nsf/
249. Наєнко М. *Aqui faciet clamat*, або Про що „мовчав” Сергій Єфремов / М. Наєнко // Літературна Україна. – 1999. – 18 березня. – С. 8.
250. Наєнко М. Дискурс сучасної науки про літературу (огляд досліджень з літературознавства 90-х років) / М. Наєнко // Слово і Час. – 2001. – № 8. – С. 22 – 33.

251. Наєнко М. Історія українського літературознавства : підручник / М. К. Наєнко. – К. : Академія, 2001. – 360 с. – (Альма-матер).
252. Наєнко М. Наближення до Сергія Єфремова / М. Наєнко // Літературна Україна. – 2006. – 12 жовтня. – С. 7.
253. Наєнко М. Літературознавчі методології як проблема // Літературознавчі методології: практика і теорія : філологічні семінари. Вип. 7. – Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004. – С. 3 – 16.
254. Наєнко М. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція / М. Наєнко // С. Єфремов. Історія українського письменства / [редагування і передм. М. К. Наєнка]. – К. : Феміна, 1995. – С. 3 – 15.
255. Наєнко М. Сергій Єфремов: академік, державник, патріот. До 130-річчя від дня народження / М. Наєнко // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 187. – 6 жовтня. – С. 8 – 9.
256. Наєнко М. Сергій Єфремов як історична й літературна постать // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань 26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р. / Міністерство освіти і науки України та ін. – Черкаси : Відлуння плюс, 2002. – С. 7 – 12.
257. Наєнко М. Українське літературознавство. Школи. Напрями. Тенденції / М. Наєнко. – К. : Академія, 1997. – 316 с.
258. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Д. Наливайко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 347 с. : портр.
259. Нариси історії української літератури й критики (Миколи Гнатишака (1941), Дмитра Чижевського (1941 – 49), Миколи Глобенка-Оглобина (1949), Андрія Ковалівського: З історії української критики (1926) / [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача]. Вип. 12. – Мюнхен, 1994. – 134 с., 204 с., 146 с., 79 с., 165 с., 11 с. – (Серія „Українське літературознавство”).
260. Наростання українсько-російських суперечностей у міжреволюційний період [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,73/id,584/

261. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка / Є. Нахлік. – Львів, 2003. – Вип. 8. – 568 с. – (Серія „Літературознавчі студії“.).
262. Нахлік Є. Міфологема долі у творчості Тараса Шевченка / Є. Нахлік // Дивослово. – 2004. – № 6. – С. 2 – 7; № 7. – С. 8 – 11.
263. Непокупний А. Доакадемічне мистецьке середовище як етап на шляху Т. Г. Шевченка до світової культури // Доповіді і повідомлення другого Міжн. конгресу українців, (Львів, 22 – 28 серпня 1993 р.). – Львів, 1993. – С. 84 – 88. – („Літературознавство“).
264. Ніковський А. Єфремов Сергій. Шевченко. Збірка. – К., 1914. – С. 263, 1, 16° / А. Ніковський // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 115 – 116.
265. Ніковський А. Українська література в 1912 році / А. Ніковський // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – 562 с.
266. Новиченко Л. Т. Шевченко в соціально-культурній концепції М. Драгоманова / Л. Новиченко // Слово і Час. – 1990. – № 2. – С. 3 – 12.
267. Оборонець українства: До 125-річчя від дня народження С. О. Єфремова // Знаменні дати. Календар. – 2001. – С. 205 – 209.
268. Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець // ЗНТШ. – 1962. – Т. 173. – С. 127 – 184.
269. Огоновський О. Історія літератури руської [української]. Ч. I. (XI – XVIII вік). – Львів, 1887. ; Ч. IV (Етнографія). – Львів, 1894. / [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача]. Вип. 7. – Мюнхен, 1992. – 416 с. – (Серія „Українське літературознавство“.).
270. Одарченко П. Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова (До 100-ліття з дня народження) / П. Одарченко // Сучасність. – 1976. – ч. 10. – С. 16 – 31.
271. Одарченко П. В. Тарас Шевченко і українська література : зб. ст. / [ред. О. С. Зінкевич]. – К. : Смолоскип, 1994. – 424 с. – Бібліогр. : с. 394 – 401. портр.

272. Одарченко П. Українська література : зб. вибр. ст. / [ред. О. Зінкевич ; авт. передм. В. Іванисенко]. – К. : Смолоскип, 1995. – 407 с. : портр.
273. Оксман Ю. Українська академія наук. Твори Тараса Шевченка. Том IV. Щоденні записки (Журнал). Текст, первісні варіанти, коментарі. Редакція і вступне слово академіка Сергія Єфремова. Державне Видавництво України. 1927. [рецензія] / Ю. Оксман // Життя й революція. – 1928. – Кн. III. – С. 188 – 190.
274. Ольга Кобилянська в критиці та спогадах / [упоряд., вступ. ст. Ф. П. Погребенник]. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 560 с.
275. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія. – [2-е вид., переробл. та доповн.]. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
276. Павличко С. Літературознавство. Критика : у 2 т. / [передм. авт.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2007. – Т. I. : Українська література. – 560 с. : портр.
277. Павличко С. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві / С. Павличко // Слово і Час. – 1993. – № 3. – С. 46 – 54.
278. Павличко С. Теорія літератури / [передм. Марії Зубрицької]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 679 с. : алфавіт. покажч., фот.
279. Павличко С. Фемінізм / [передм. Віри Агеєвої]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 322 с. : імен. покажч., фот.
280. Павлушкова Н. Моє свідчення про Сергія Олександровича Єфремова / Н. Павлушкова // Історія українського письменства. – [Вид. 4-те.]. – Т. II. – Мюнхен, 1989. – С. 465 – 473.
281. Пам'ятник Тарасові Шевченку [Електронний ресурс] // Вікіпедія (Вільна енциклопедія). – Режим доступу до енциклопедії : [http://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятник_Тарасу_Шевченку_\(Київ\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятник_Тарасу_Шевченку_(Київ))
282. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики / В. Пахаренко. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – 208 с. – (Черкаський науковий центр шевченкознавчих досліджень).

283. Пахаренко В. Незбагнений апостол / В. Пахаренко. – Черкаси : Брама-Ісуеп, 1999. – 296 с. : іл.
284. Пахаренко В. Парадокси шевченкознавства // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань, 26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р. / Міністерство освіти і науки України та ін. – Черкаси : Відлуння плюс, 2002. – С. 153 – 159.
285. Пахаренко В. Суспільна й естетична цінність публіцистики С. Єфремова // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань, 26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р. / Міністерство освіти і науки України та ін. – Черкаси : Відлуння плюс, 2002. – С. 29 – 35.
286. Петлюра С. Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченка. – Москва, 1912 г. Издание комитета по устройству чествования памяти Шевченка в Москве / С. Петлюра // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 107 – 110.
287. Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада. Ціна політичного компромісу / Р. Пиріг // Дзеркало тижня. – 2006. – № 37 (616). – С. 20.
288. Пільгук І. Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літератури / [під. заг. ред. дійсн. чл. АН УРСР О. І. Білецького]. – К. : Рад. школа, 1954. – 363 с. : іл.
289. Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади / В. Плачинда // Молода нація. – 2002. – №1 (22). – С. 142 – 144.
290. Плевако М. Шевченко й критика (Еволюція поглядів на Шевченка) / М. Плевако. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 76 с.
291. Плужник В. 130-річчя від дня народження Сергія Єфремова відзначили у Дніпропетровській державній консерваторії ім. Глинки [Електронний ресурс] / В. Плужник // Вісті Придніпров'я. – 2006. – № 88. – Режим доступу до газети. : [http:// vesti.dp.ua](http://vesti.dp.ua).
292. Полтава Л. Критик Віссаріон Белінський і Тарас Шевченко / Л. Полтава // Визвольний шлях. – 1961. – Кн. III. – С. 185.

293. Приколота С. Бібліографічний аналіз творчої спадщини С.Єфремова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 „Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство” / С. Приколота. – К., 1997. – 26 с.
294. Приколота С. До питання про критику „Історії українського письменства” С. О. Єфремова // Відродження української державності: проблеми історії та культури : зб. пр. Міжн. наук. конф., (Одеса, 1996 р.). – Ч. 1. – Одеса, 1996. – С. 152 – 153.
295. Пустова Ф. Типи шевченкознавчих досліджень у спадщині І. Франка // Зб. пр. двадцять сьомої наук. шевч. конф. (Сімферополь, 12 – 14 березня 1986 р.) / АН УРСР Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 216 – 227.
296. П’яста Л. Міжстильова і міжмовна взаємодія в семантиці дискурсу (на матеріалі творів С. Єфремова) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. П’яста. – К., 1998. – 17 с.
297. Райківський І. Раннє народовство та поширення етноніму „Україна” у Східній Галичині (1860-ті роки) [Електронний ресурс] / І. Райківський // Галичина. – 2003. – № 9. – Режим доступу до часопису. : <http://www.ru.if.ua>.
298. Річицький А. Тарас Шевченко в світлі епохи (Публіцистична розвідка). – Харків – Берлін – Нью-Йорк : Космос, 1923. – 196 с.
299. Русанов Н. Н. К. Михайловский и общественная жизнь России / Н. Русанов // Голос Минувшего. – 1914. – № 2. – С. 5 – 27.
300. Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 35 – 53.
301. Савчук Л. Філософія позитивізму в структурі творчого методу Івана Франка / Л. Савчук // Українське літературознавство : зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 68. – С. 27 – 32.
302. Саликовский А. Судьбы украинского слова / А. Саликовский // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 60 – 69.

303. Свенціцький І. Шевченко в світлі критики і дійсності / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 91 с.
304. Свобода В. Шевченко і Белінський / В. Свобода // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІ.– Львів, 1990. – С. 93 – 107.
305. Сергієнко Г. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Г. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1983. – 205 с.
306. Сивокінь Г. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій / Г. Сивокінь. – К. : Фенікс, 2006. – 304 с. – анот.
307. Сімович В. Іван Франко. Життя його та діяльність / В. Сімович. – Львів, 1941. – 112 с.
308. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації / [передм., заг. ред., прим. В. Пахаренка] / Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України ; Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького ; Черкаський науковий центр шевченкознавчих досліджень / С. Смаль-Стоцький. – Черкаси : Брама, Видавець Вовчок О. Ю., 2003. – 284 с.
309. Смілянська В. Шевченкознавчі розмисли : зб. наук. пр. / В. Л. Смілянська. – К., 2005. – 491 с.
310. Сохацька Є. Іван Огієнко про релігійність Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Є. Сохацька // Українська християнська культура. – 2008. – 26 березня. – Режим доступу до видання. : <http://christian-culture.in.ua/content/view/36/38/>
311. Сохацька Є. Ювілейна Франкіана Сергія Єфремова (за сторінками газети „Рада” 1913 р.) [Електронний ресурс] / Є. Сохацька // День. – 2006. – № 134. – Режим доступу до газети. : <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=167020&mainlang=ukr>.
312. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Слово і Час. – 1992.– № 4. – С. 22 – 30.

313. Соловей Е. Сергій Єфремов: Доля і спадщина // С. О. Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / [упор., передм. та прим. Е. Соловей]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 5 – 16.
314. Соловей Е. Суспільна і літературна доба в „Щоденнику” Сергія Єфремова // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань 26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р. / Міністерство освіти і науки України та ін. – Черкаси : Відлуння плюс, 2002. – С. 12 – 22.
315. Солопченко О., Дзима В. Історія формування Шевченківського меморіалу на Тарасовій горі в м. Каневі (до питання повернення хреста на могилу Тараса Шевченка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу. : http://hata.profi.co.ua/2007/10/08/storja_formuvannja_shevchenkivskogo_memoralu.htm
1
316. Спогади про Івана Франка / [упор., вступ. стаття і примітки М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.
317. Спогади про Тараса Шевченка : збірник / [упор. і приміт. В. Бородіна, М. Павлюка]. – К. : Дніпро, 1982. – 547 с.
318. Сподарець М. Між „народництвом” і „модернізмом”: трансформації рецепції Т. Шевченка в українському літературознавстві 1920-х рр. // Тарас Шевченко і народна культура : зб. пр. Міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф., (Черкаси, 20 – 22 квіт., 2004 р.) : у 2 кн. / редкол. : Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Кн. 1. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – С. 256 – 263.
319. Танана Р. З любов'ю до Кобзаря // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань 26 – 27 вересня 1996 р. ; 17 – 18 жовтня 2001 р. / Міністерство освіти і науки України. – Черкаси : Відлуння плюс, 2002. – С. 63 – 66.
320. Таран Н. Шевченкознавчі розвідки Сергія Єфремова // Матеріали XXXI наук. шевч. конф., 9 – 11 березня 1994 р. / АН України Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. – Луганськ : Світлиця, 1994. – С. 80 – 82.

321. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / [відп. ред. Ф. К. Сарана ; упор. А. Г. Адаменко, М. П. Візир, І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський]. – К. : Наукова думка, 1966. – 492 с. : портр.
322. Тарас Шевченко: документи і матеріали 1814 – 1963 / [відп. ред. С. Д. Пількевич ; упор. І. Л. Бутич, Я. Р. Шашкевич та ін.]. – К. : Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1963. – 565 с. : іл.
323. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії 1814 – 1861 р. – К. : Вища школа, 1982. – 431 с.
324. Тарас Шевченко 1814 – 2004. Матеріали до бібліографії / [уклад. Г. І. Гамалій, наук. ред. В. О. Кононенко]. – К., 2005. – 299 с.
325. Тарахан-Бережа З. До питання впорядкування Шевченкової могили у 1917 – 1919 роках // Матеріали XXXI наук. шевч. конф., 9 – 11 березня 1994 р. / АН України Інститут л-ри ім. Т. Г. Шевченка та ін. – Луганськ : Світлиця, 1994. – С. 54 – 58.
326. Татусь М. Доля академіка С. О. Єфремова / М. Татусь // Спілка визволення України (Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на різних землях). – Зб. І. – Мюнхен, 1953. – 64 с.
327. ...Творив „Велику справу європеїзації українства”. Сергій Єфремов про Михайла Грушевського в „Історії українського письменства” // Слово і Час. – 1996. – № 10. – С. 46 – 49.
328. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / [Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба та ін.] / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 2008. – 376 с.
329. Ткач Л., Шепетюк І. Євангелійні мотиви у щоденниках Сергія Єфремова / Л. Ткач, І. Шепетюк // Урок української. – 2002. – № 2. – С. 24 – 27.
330. Українознавство: Показчик потрібнішої до самоосвіти літератури (Сергій Єфремов (зложив)). – К., 1920. – 64 с. – (Всеукраїнський кооперативний видавничий союз. №48.).

331. Українська літературна енциклопедія : у 5 т. / [редкол. : І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін.]. – Т. І. : А – Г. – К. : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – 536 с. : іл.
332. Українська літературна енциклопедія : у 5 т. / [редкол. : І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін.]. – Т. II. : Д – К. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – 576 с. : іл.
333. Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років : хрестоматія / [за ред. Л. Т. Сеника]. – Т. 2. – Львів, 2002. – 288 с.
334. Фізер І. Редуктивна модель „Історії української літератури” Дмитра Чижевського // Матеріали III конгресу Міжн. асоціац. українців, (Харків, 26 – 29 серпня 1996 р.) / відп. ред. О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – С. 3 – 17. – (Серія „Літературознавство”).
335. Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 41. – Літературно-критичні праці (1890 – 1910) / [упоряд. та комент. В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко ; ред. П. П. Колесник]. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 471 – 529.
336. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 41. – Літературно-критичні праці (1890 – 1910) / [упоряд. та комент. В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко ; ред. П. П. Колесник]. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 194 – 470.
337. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 26. – Літературно-критичні праці (1876 – 1885) / [упоряд. та комент. Н. О. Вишневської, Р. Ф. Кирчіва та ін.]. – К. : Наук. думка, 1980. – 462 с. – іл., портр.
338. Франко І. Твори : в 50-ти т. – Т. 50. – Листи (1895 – 1916). – К. : Наук. думка, 1986. – 704 с.
339. Франко І. Твори : в 3-х т. – Т. І. – К. : Наук. думка, 1991. – 666 с.
340. Франко І. Южнорусская література // І. Франко. Твори у 50-ти т. – Т. 41. – Літературно-критичні праці (1890 – 1910) / [упоряд. та комент. В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко ; ред. П. П. Колесник]. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 101 – 162.

341. Ханко В. З призабутої скульптурної шевченкіани. До 187-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка [Електронний ресурс] / В. Ханко // Образотворче мистецтво. – 2001. – ч. 1. – Режим доступу до журн. : <http://memorial.org.ua/education/draw/5/k2.htm>.
342. Хоменко А. Войны Тараса [Електронний ресурс] / А. Хоменко // Киевский Телеграф. – 2003. – № 31 (173). – Режим доступу до щотижневика : <http://telegrafua.com/173/world/895/>
343. Храм на Тарасовій горі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=886>
344. Хропко П. Оновлення української літератури на шляхах модернізму / П. Хропко // Дивослово. – 1999. – № 10. – С. 36 – 40.
345. Чамата Н. Вірш Шевченка „Розрита могила” / Н. Чамата // Слово і Час. – 1991. – № 3. – С. 49 – 54.
346. Чехівський О. Пророча муза великого Кобзаря й інтерпретація Сергієм Єфремовим тоталітаризму в Україні // Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття : Науковий збірник за матеріалами Всеукраїнського наукового симпозиуму. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2000. – С. 152 – 158.
347. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль : МПП „Презент”, за участю ТОВ „Феміна”, 1994. – 480 с.
348. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – [випр. вид.]. – К. : Орій, 1992. – 230 с. – (Спадок).
349. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі / [підгот. тексту, фак. ред., передм. М. Наєнка]. – К. : Просвіта, 1999. – 120 с. : портр. – текст укр., англ.
350. Чикаленко Є. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923 – 1928) / [П. С. Сохань (голова ред. кол.), І. Старовойтенко (упор., вступ

- та комент.)] / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2003. – 107 с.
351. Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901 – 1922 роки / [упор. : Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко ; вступ. ст. : Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2008. – 628 с. : фотододаток.
352. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) : у 2 т. / [ред. І. Давидко]. – Т. 1. – К. : Темпора, 2004. – 428 с. : іл.
353. Чикаленко Є. Щоденник, 1919 – 1920. – Київ – Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с. – Парал. тит. арк. англ., портр.
354. Чмырь С. Громады 1890-х годов и их роль в национальном возрождении украинцев Российской империи [Електронний ресурс] / С. Чмырь // Вестник Челябинского университета. Серия 1 : История. – 1999. – № 1 (9). – Режим доступу до журн. : http://www.lib.csu.ru/vch/1/1999_01/007.pdf.
355. Чопик Р. Переступний вік : (Українське письменство на зламі XIX – XX ст.) / [відп. ред. Є. Нахлік]. – Львів : Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 195 с.
356. Шалашна Н. Питання книгознавства в „Історії українського письменства” С. Єфремова / Н. Шалашна // Вісник книжкової палати. – 1996. – № 6. – С. 29.
357. Шаповал Ю. Академік Сергій Єфремов: хроніка загибелі / Ю. Шаповал // Рада. – 1992. – 30 жовтня. – С. 2.
358. Шаповал Ю. Інший Сергій Єфремов / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – № 38 (617). – С. 21.
359. Шаповал Ю. Особливості „національного орієнтування” / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2000. – № 7 (305). – С. 17.
360. Шаповал Ю. Театральна історія. 75 років тому, 1930-го, відбувся судовий процес у справі „Спілки Визволення України” / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2005. – № 9 (537). – С. 1, С. 21.
361. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / [упор. І. Дзюба]. – Кн. II. (Літературознавство). – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 1151 с.

362. Шевченківський словник : у 2-х т. / [відп. ред. Є. П. Кирилюк, заст. відп. ред. В. С. Бородін]. – Т. 1. – К., 1976. – 414 с. : іл. – (Енциклопедія).
363. Шевченківський словник : у 2-х т. / [відп. ред. Є. П. Кирилюк, заст. відп. ред. В. С. Бородін]. – Т. 2. – К., 1977. – 408 с. : іл. – (Енциклопедія).
364. Шевченко Т. Повне видання творів / [за редакцією П. Зайцева]. – Т. X. Журнал (Щоденні записки). – Варшава-Львів : Український науковий інститут, 1936. – 362 с.
365. Шевченко Т. Повне видання творів / [за редакцією П. Зайцева]. – Т. XI. Листи. – Варшава-Львів : Український науковий інститут, 1935. – 400 с.
366. Шевченко Т. Повне зібрання творів / [редакція і вступне слово акад. Сергія Єфремова]. – Т. III. Листування. Текст. Коментарій. – К. : ДВУ, 1929. – 1001 с.
367. Шевченко Т. Повне зібрання творів / [під загальною редакцією акад. С. Єфремова]. – Т. IV. Щоденні записки : Журнал. [Текст. Первісні варіанти. Коментарій. Редакція і вступна стаття С. Єфремова]. – К. : Вид. УАН, 1927. – 787 с.
368. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / [редкол. : Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. – Т. 1. Поезії, 1837 – 1847 рр. / [упоряд. та комент. В. С. Бородіна та ін. ; ред. В. С. Бородін]. – К. : Наук. думка, 1989. – 528 с.
369. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / [редкол. : Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. – Т. 2. Поезія, 1847 – 1861 рр. / [упоряд. та комент. В. С. Бородіна та ін. ; ред. тому В. С. Бородін]. – К. : Наук. думка, 1989. – 592 с.
370. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – Т. 1. : Поезія 1837 – 1847 / [перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського ; упоряд. та комент. І. Д. Бажинова, В. С. Бородіна та ін. ; ред. В. С. Бородін]. – К. : Наук. думка, 2001. – 784 с. : портр.
371. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – Т. 2. : Поезія 1847 – 1861 / [упоряд. та

- комент. В. С. Бородіна та ін. ; ред. тому В. С. Бородін]. – К. : Наук. думка, 2003. – 784 с. : портр.
372. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам „Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – Т. 6. : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю / [упоряд. та комент. М. М. Павлюка та ін. ; ред. тому В. С. Бородін]. – К. : Наук. думка, 2003. – 632 с. : портр.
373. Шевченкознавство: Підсумки й проблеми / [відп. ред. чл.-коресп. АН УРСР Є. П. Кирилюк]. – К. : Наукова думка, 1975. – 562 с.
374. Шепель Ф. „Заплямовані” трьома буквами „Справа СВУ” – це трагедія не тільки інтелігенції / Ф. Шепель // День. – 2003. – № 132. – 1 серпня. – С. 8.
375. Широцький К. Шевченкова наречена / К. Широцький // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – С. 275 – 289.
376. Шкандрій М. Історія, стиль, епоха, культура: до проблеми періодизації у Дмитра Чижевського / М. Шкандрій // Слово і Час. – 1995. – № 7. – С. 30 – 35.
377. Шмельов В. Лицар духу / В. Шмельов // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 38 – 51.
378. Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Спеціальне видання. „Rossia et Britannia”: Імперії та нації на окраїнах Європи” / [під. ред. Стефана Величенка та Володимира Кравченка]. – Х. : Новий вид, 2001. – Вип. 4. – С. 10 – 43.
379. Шубравський В. У боротьбі за Шевченка // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / [упор. А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський]. – К. : Наукова думка, 1966. – 492 с.
380. Шумило Н. Від соціальних настроїв до літературних (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Н. Шумило // Слово і Час. – 1996. – № 6. – С. 76 – 86.
381. Шумило Н. Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова (До історії відомої полеміки) / Н. Шумило // Рад. літературознавство. – 1988. – № 10. – С. 40 – 50.

382. Шумило Н. Модернізм в художній інтерпретації традиціоналістів // Матеріали III конгресу Міжн. асоціац. українців, (Харків, 26 – 29 серпня 1996 р.) / відп. ред. О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – С. 440 – 448. – (Серія „Літературознавство”).
383. Шумило Н. На сторожі класичного та виваженого: [Політик, культурний діяч, письменник С. Єфремов] / Н. Шумило // Слово і Час. – 1994. – № 7. – С. 53 – 60.
384. Шумило Н. Під знаком національної самобутності / Н. Шумило. – К. : Задруга, 2003. – 354 с. – Алф. покажчик с. 339. – Бібліогр. у підряд. приміт.
385. Щербак Н. Роль етнічного фактора у формуванні політики російського самодержавства у Правобережній Україні (кін. XVIII – XIX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etno.kyiv.uar.net/vyd/matetn/2004/N4/Art31.htm>
386. Юдіна Л. Формування релігійного світогляду великого поета-провидця Т. Г. Шевченка // Шевченкіана на початку XXI століття : матеріали наук.-пр. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 25 березня 2004 р. / Харківська держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2004. – С. 7 – 17.
387. Якобий О. Чествование 100-летнего юбилея дня рождения Т. Шевченка в Галиции (Характер чествования и общий план юбилейных празднеств) / О. Якобий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 111 – 125.
388. Shevchenko and the Critics, 1861 – 1980 / Ed. by George S. N. Luckyi. – Toronto : CIUS, University of Toronto Press, 1980. – 522 P.
389. Petrov V. Shevchenko, Kulish, V. Bilozersky – ikh pershi strichi / V. Petrov // Ukraina. – 1925. – I – II. – P. 42 – 50.
390. N. Frye Anatomy of Criticism. – New York, 1967. – 136 P.